

В. МЭММЭДОВ

АРХИВ

НӨСӨНЬӨИ
ЗӨРДЭБИ

УВЧЭН ГЭНГЭ АЖААХ ИДЭГ

13.

1957

249

9(47.924)

MSA

ЗАМАН МЭММЭДОВ

(Фэлсəфə элмлəри нaмизəди)

17241

НƏСƏНБƏЙ ЗƏРДАБИ

М. Ф. Ахундов адына
Азəрбайчaн Республiкa
УМУМИ КИТАБХАНАСЫ

1981

Азəрбайчaн
Ушаг вə Кəнчлэр Əдəбийяты Нəшрийяты
Бакы—1957

«Тарихи хидмәтләре гиймәт вериләркән, тарихи хидмәтләрин мүасир тәләбләре нисбәтән вермәмиш олдуглары шей дейил, өз сәләфләринә нисбәтән вермиш олдуглары ени шей әсас тутулур».

В. И. ЛЕНИН.

Совет өлкәсинин гәдим мәдәни халгларындан бири дә Азәрбайчан халгыдыр. Азәрбайчан өзүнүн тутдуғу чоғрафи мөвгеи вә зәнкин тәбии сәрвәтләринә көрә узун илләр ядәлли ишғалчыларын һүчум һәдәфи олмушдур. Азәрбайчан халгы тарих бою дәфәләрлә Иран шаһларынын, әрәб хәлифәләринин вә Түркийә султанларынын һүчумларына мә’руз галмыш олса да, өзүнүн габагчыл мәдәниййәтини яратмыш вә бунунла да дүня мәдәниййәти хәзинәсини зәнкинләшдирмишдир. Азәрбайчан халгы өзүнүн етишдирдийи Бабәк, Чаваншир, Низами, Хагани, Фүзули, Вагиф, А. Бакыханов, Г. Закир, М. Ф. Ахундов, Һ. Зәрдаби, Н. Б. Вәзиров, М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә, Н. Нәриманов, Р. Ахундов, С. Вурғун, Һ. Асланов вә башга бир чох бөйүк мүтәфәккирләри, язычылары вә гәһрәманлары илә фәхр әдир.

Марксизм-ленинизм өйрөдир ки, истөр бөйүк олсун, истөрсө кичик, фэрги йохдур, һәр бир милләттин өзүнә мөхсус дөйөрли хүсусийәтләри вардыр, бу хүсусийәтләр ялныз она мөхсусдур вә башга милләтләрдә йохдур. Бу хүсусийәтләр дүня мэдөнийәтнинин үмуми хэзинәсинә һәр бир милләттин вердийи, она әләвә этдийи, ону зәнкинләшдирдийи һөдийиәдир. Бу мәнәдә бүтүн кичик вә бөйүк милләтләр эйни вэзийәтдөдирләр вә һәр бир милләт һәр һансы башга бир милләтлә бәрәбәр әһәмийәтә маликдир.

Азәрбайчандә бу мэдөнийәт һөдийәләри ялныз Бөйүк Октябр сосялист ингилабынын гәләбәсиндән сонра кениш зәһмәткеш халгын һәгиги малы ола билмишдир. Коммунист партиясынын рәһбәрлийнә вә бөйүк рус халгынын гардашлыг көмәйи сайәсиндә Азәрбайчан зәһмәткешләри мүлкәдар-буржуазия һакимийәтини девирәрәк, доғма Совет һакимийәтини гуруб өз истиглалийәтинә вә суверенлийинә наил олмушдур. Совет һакимийәти дөврүндә Азәрбайчан ССР сияси, итисади вә мэдәни чәһәтдән сүрәтлә инкишаф эдәрәк гүдрәтли сосялист өлкәсинә чеврилмишдир. Формача милли, мөзмунча сосялист мэдөнийәтинә саһиб олан Азәрбайчан халгы да ССРИ халглары илә бирликдә, Сов.ИКП рәһбәрлийи алтында инамла коммунизмә доғру ирәлиләйир. Бу исә ени, сосялизм чөмийәтинин көһнә, капитализм чөмийәти үзәриндә гәләбәси демәкдир.

Марксизм-ленинизмә көрә ени олан һәр бир шей она көрә галиб кәлир ки, бу енилийә олан лабүд тәләбат һятын өз объектив инкишафынын мөһсулу

олур вә чөмийәтин габагчыл гүввәләри тәрәфиндән дәрк эдилир. Ичтимаи һяятдә ени, мүтәрәгги олан һәр бир шей она көрә гаршысы алынмаздыр ки, о, ичтимаи инкишафын вахты чатмыш мадди тәләбатына уйғун кәлир. Енилик көһнәлийи она көрә сыхышдырыб мейдандан чыхарыр ки, ениликдә кәләчәйин рүшеймләри вар вә енилик өз имканлары әтибарилә көһнәликдән үстүндүр. Өлүб кедән, чүрүйән көһнәликдән фәргли олараг, енилик даһа мөһкәм бинөврәйә маликдир, чүнки онун һәр тәрәfli инкишаф әтмәк габилиийәти вардыр. Көһнәлийин гүввәләри лабүд олараг зәифләйир Енилийин гүввәләри исә даим мөһкәмләнир. Лакин ени, көһнә үзәриндә гәләбә чаларкән, көһнәлийә мөхсус олан мүсбәт чәһәтләри өзүндә сахлайыр вә она ени мөзмун верәрәк, ондан истифадә эдир.

Материалист диалектика өйрәдир ки, инкишафын һәр бир сонракы пилләси әввәлки пилләләрә әсасланыр. Бунсуз инкишаф йохдур вә ола да билмәз. Бу, о демәкдир ки, бәшәрийәтин тарихи инкишаф пилләсиндә газанмыш олдуғу мүсбәт чәһәтләрдән истифадә әтмәдән ени, йүксәк пилләйә кечмәк олмаз. Белә ки, Октябр сосялист ингилабы капитализми девириб, сосялизи гурмағын әсасыны гоймушдур. Бу, көһнә истисмар чөмийәтинин бүтүн итисади әсасларынын ләғв эдилмәси вә капитализмә тамамилә әкс олан ени, сосялизм чөмийәтинин яранмасыдыр. Эйни заманда әсрләрдән бәри топланан вә көһнә чөмийәтдән ирс галан мөһсулдар гүввәләрин, һабелә көһнә мэдөнийәтин, әлмин, инчәсәнәтин вә әдәбийәтин мүтәрәгги наилийәтләриндән истифадә әтмәдән сосялизи гурмаг олмаз. В. И. Ленин языр ки:

«Пролетар мэдэнийэти хараданса ортая чыхмыш бир мэдэнийэт дейилдир, өзлэрини пролетар мэдэнийэти мүтэхэссилэри адландыран адамларын уйдурмасы дейилдир... Пролетар мэдэнийэти капитализм чэмийэтинин, мүлкэдарлар чэмийэтинин, чиновниклэр чэмийэтинин зүлмү алтында бэшэрийэтин ярадычы биликлэр эһтиятнын ганунауыгун инкишафы олмалыдыр. Марксын енидэн һазырламыш олдуғу сияси иптисад, бэшэр чэмийэтинин һарая кэлиб чатмалы олдуғуну, синфи мүбаризэйэ, пролетар ингилабына башламаға кечмэйи көстөрдийи кими, бүтүн бу йоллар вэ чығырлар да пролетар мэдэнийэтинэ кэтириб чыхармыш, кэтирир вэ кэтирмэкдэди... бу о демэк дейилдир ки, биз коммунистчэсинэ чыхарылан нэтичэлэрлэ кифайэтлэнэ билэрик вэ ялныз коммунизм шүарларыны эзбэрлэйэ билэрик. Бунула коммунизм яратмаг олмаз. Ялныз бэшэрийэтин һазырламыш олдуғу бүтүн сэрвэтлэри билмэклэ өз зейини зэнкинлэшдирдийин заман коммунист олмаг олар»¹.

Биз, XIX эср Азербайчан маарифчилэринэ, элм вэ мэдэнийэт хадимлэринэ, онларын мэдэни ирслэринэ гиймэт вериркэн, мэхз В. И. Ленинин көстөришлэринэ эсасланмалыйыг.

XIX эср Азербайчан халгынын инкишафы тарихиндэ хүсуси бир ер тутур. Халгымызын XIX эсрдэ элм, мэдэнийэт, инчэсэнэт вэ эдэбийят саһэлэриндэки тэрэггисини өйрэнмэк үчүн эввэлдэ адларыны чэкдийимиз сималарын, хүсусилэ XIX эсрдэ яшайыб яраданларын көркэмли хидмэтлэриндэн башламаг лазымдыр. Азербайчан халгынын мэдэний-

йэт тарихинин сәһифэлэриндэ бу сималарын һәр бири өзүнэ мэхсус шэрәфли мөвге тутур. Һәммин дөврдэ бунларын ичәрисиндэ М. Ф. Ахундовун, Зәрдабинин ярадычылыг фәәлийәтлэри даһа чох диггәтәлайыгдир. Азербайчанда о заман илк дәфә мәфкурә чәһәсиндә бу ики сима Шәрг феодализми чәһаләтпәрәстлийинә, зүлмүнә, деспотизминә вэ фанатизминә гаршы мүбаризә апармышлар. Заман вә мөкан әтибарилә бунларын көрдүкләри ишләр нә гәдәр кичик олурса-олсун, лакин атдыглары аддымларын әһәмийәти бөйүк вә гиймәтлидир, чүнки һәммин дөврдэ истибдад һөкүмәтинин апардыгы сиясәт көһнәлийи, чәһаләтпәрәстлийи, өзбашыналығы мүдафиә этмәклә бәрәбәр, мөвчуд «ән'әнәләри» бүтүн «мүгәддәслийи» илә сахламаға чалышырды. Белә бир сиясәт тәрәфдарлары азербайчанлыларын тәрәггийә доғру, элм, мэдэнийәт вә маарифә доғру һәрәкәт вә тәшәббүсләрини вар гүввәләрилә боғмаға чалышырдылар. Буна көрә дә һөкүмәт Шәргдә көк салмыш әфсанәләрә, ата-бабадан галмыш чүрүк ән'әнәләрә, бәрәбәрсизлийә гаршы габагчыл кәнчләрин әтиразларына вә зәһмәткеш халг күтлэләринин хейринә олан чыхышларына гаршы амансыз тәдбирләр көрүрдү. Әсрләрдән бәри авам мүһит ичәрисиндә һәр тәрәфә көк атан феодализмә вә онун зүлмүнә, халгын ирәлиләмәсинә мане олан чүрүк адәт вә ән'әнәләрә гаршы илк мүбаризәйә галхмаға вә габагчыл гүввәләри бу мүбаризә үчүн бир ерә топлайыб онлара көмәк этмәйә бөйүк чәсәрәт вә гүдрәт лазым иди. Бунун үчүн мәһарәт, бачарыг, кәләчәйи көрмәк кими бир сыра көзәл хүсусийәтләр тәләб олунурду. Иртича гүввәләринин һөкмүран олдуғу һәммин шәрәитдә бир-ики нәфәрин чы-

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 286—287.

хышы нэ гэдэр аз вэ зэйф олса да, лакин кэлэчэк мүтэрэгги гүввэлэрин етишмэсиндэ вэ халгын элм, мэдэниййэт уғрунда апардыгы мүбаризеси тарихиндэ хүсуси ер тутмуш вэ бөйүк эһэмиййэтэ малик олмушдур. Бу чүр кичик дэстэлэрин өзлэри дэ буну баша дүшэрэк кениш халг күтлэсини маарифэ, мэдэниййэтэ, хошбэхтлийэ чыхартмаг үчүн мүтэрэгги зиялылар ордусуну яратмаға вар гүввэлэрилэ чалышмышлар. Дедиклэримизи баша дүшмэк үчүн банниси Һэсэнбэй Зэрдаби олан «Әкинчи» гезетинин патриархал-феодал һэятына вэ бу һэятын шиддэтли мүдафиэчилэри олан бэй вэ хан группларына, милләтчилэрэ, моллалара, шейхлэрэ вэ заһидлэрэ гаршы апардыгы мүбаризэни яда салмаг кифайэтдир. Һэсэнбэй Зэрдаби юхарыда көстэрилэн мүртэче синфин вэ группларын нүмайэндэлэрини тэнгид эдэрэк язмышдыр:

«Эй зикир олан эшхаслар, буну фәһм эдин ки, сизин доланачағыныз хэлг иләдир вэ дирилийиниз онун дирилийинэ могофдур вэ нечэ ки, инсанын гарнында зиндэканлыг эдэн гурдлар, инсан едийи хөрэк илә доланыр вэ инсан вәфат эдэндэ онлар һәм вәфат эдир, һабелэ сиз хэлгин ганыны соруб, ону пуч эдиб өзүнүз һәм пуч олачагсыныз»¹.

Кәтирдийимиз бу ситат Һ. Зэрдабинин мөвчуд гурулушдакы мүртэче синифлэрэ вэ гүввэлэрэ олан мүнасибэтини мүэйян этмэк үчүн парлаг бир фактдыр. Бу тәбиәтшүнас алим вэ маарифчи демократын тарихи хидмәтлэринин өйрәнилмәсинин илк тәшәббүсү мәрһум академик Һейдәр Һүсейнова мәхсусдур.

І. ҺЭСЭНБЭЙ ЗЭРДАБИНИН ДӨВРҮ

Биз Һ. Зэрдаби һаггында дүшүнәркән һәр шейдән әввэл өз дөшүндән ону едиздирән, боя-баша чатдыран халгын мәнәви гүввәсинин онун ярадычылыгында өз әксини тапдығыны көрүрүк.

Һэсэнбэй Зэрдаби халгыны севмиш, онун дүшүнчә вэ һиссләрини әкс этдирмиш, онун тәрәггиси үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәмишдир.

Бөйүк алим, маарифчи вэ демократ Һэсэнбэй Мәликов Зэрдаби Азербайчан халгынын ичтиман фикринин инкишафы тарихиндэ көркәмли ерләрдән бирини тутур. Онун яшайыб яратдыгы дөвр XIX әсрин икинчи ярысына тәсадүф эдир. Бу дөврдә бөйүк рус халгы илә Азербайчан халгы арасында әлагә вэ мүнасибәтлэрин кенишләнэрэк артмасы нәтичәсиндә Азербайчан халгы габагчыл рус элм вэ мэдэниййәтилә, инчәсэнәт вэ әдәбийяты илә яхындан таныш олмаг имканыны элдә этмишдир. Рус чаризминин вә ерли феодалларын мүртэче сиясәти бөйүк рус халгынын габагчыл элм вэ мэдэниййәтинин, ингилаби идеяларынын Азербайчан халгына, онун игтисади вә сияси инкишафы саһәсиндә көстәрдийи мүтэрэгги тәсиринә мане ола билмәди.

Азербайчан халгынын XIX әсрдә етишдирдийи габагчыл адамларын дүнякөрүшүнүн тәшәккүл тапмасында рус ингилабчы демократларынын—Кертседин, Белинскинин, Чернышевскинин вэ Добролюбовун материалист фәлсәфәсинин вә рус халгынын азадлыг һәрәкатынын бөйүк тәсирин олмушдур.

XIX әсрин әввәлләриндә Азербайчан, эләчә дэ бүтүн Загафгазия патриархал-феодал мүнасибәтлэри өлкәси олуб, игтисади чәһәтдән керидә галырды;

¹ «Әкинчи» гезети, 1877-чи ил, № 5, сәһ. 2.

бурада тәһкимчилик күчлү иди вә Азербайжан капитализм инкишафынын һәлә нә олдуғуну билмирди. Бу дөврдә өлкәдә натурал тәсәррүфат һөкм сүрүрдү. Азербайжанын эһалиси әсасән кәндлиләрдән вә шәһәрдәки кустар сәнәткарлардан ибарәт иди.

Азербайжанын шимал һиссәсинин Русияя гошулдугу дөврдә өлкәнин иғтисадийятыны тәдғиг этдикдә көрүрүк ки, бурада—Бақы әтрафында ән ибтидан үсулла нефт чыхарылырды.

Азербайжанын Кәнчә, Шәки, Шамаһы, Шуша, Ләнкәран кими шәһәрләриндә ипәкчиликлә мәшғул олурдулар.

Өлкәдә кәнд тәсәррүфаты саһәсиндә әсасән бугда, арпа вә дүйү әкини үстүн ер тутурду.

Малдарлығ да бурада мүәййән гәдәр инкишаф этмишди, лакин кәнд тәсәррүфатынын бу саһәси һәлә башлыча олага көчәри вәзийәтдә иди. Зәнкин Нахчыван дуз ятағлары, өлкәнин чәнуба доғру Каспи дәннизи саһилиндә ерләшән балығ вәтәкәләри, Зағатала, Талыш, Гутғашен, Самух мешә тәсәррүфаты, шәһәрләрдә һазырланан сәнәткарлығ мәмулаты, Азербайжан шәһәрләринин, хусусән Бақынын Русия шәһәрләрилә, Орта Асия вә харичи өлкәләрлә әтдийи тичарәт о заманкы Азербайжанын иғтисадийятында мүһүм рол ойнайырды.

Шимали Азербайжанын Русияя гошулмасы нәтичәсиндә өлкәнин торпағлары ядәлли ишғалчыларыш гарәтчи басғынларындан, ерли ханлығлар арасында кедән феодал вурушмаларындан доған таланчылығдан хилас олду.

М. Ф. Ахундов белә бир тарихи һадисәнин бөйүк гиймәтини дүшүнмүш вә буну Азербайжанын кениш халғ күтләләринә чатдырмағ мәғсәдилә «Әкинчи»

гәзетинә көндәрдийи мәктубунда хусусилә гейд әдәрәк белә язмышды: «Буна анчағ шакир ол ки, дөвләти Русиянын тәһти һимәйәтиндә кечән заманларын гошүнкешлийиндән вә чапғыцындан азад олуб асайиш тапмышығ»¹.

Лакин зәһмәткеш әһали бәйләрин, ханларын, мүлкәдарларын, руһаниләрин вә чар мә'мурларынын истисмарчы вә сойғунчу пәнчәсиндән азад олмады; әксинә, чар һөкүмәти Азербайжанда сайдығымыз бу үнсүрләрин симасында өзүнүн истинад гүввәсини яратмағ мәғсәдилә бу истисмарчыларә мәхсус имтиязлар һағғында вермиш олдуғу гануннамәләрлә зәһмәткеш әһалинин тәһкимчилик әсарәти алтында сахланмасыны вә даһа амансыз истисмар әдилмәсини рәсмиләшдирмишди. Кәндлиләрин вәзийәти сон дәрәчә ағыр иди. Онлары амансызчасына истисмар әдән ағалар бунулла кифайәтләнмәйиб, һәтта онлары гул кими сатыб вә я дәйишдирә дә билирдиләр.

Тарихи сәнәдләрдән көрүндүйү кими, тәһкимчилик галығлары Азербайжанда һәлә дә давам әдирди. Зәһмәткеш кәндлиләр торпағдан мәһрум әдилмишди. Онлар «өз ағаларындан илтифәтән» алдығлары торпағлардан һасил әтдикләри мәһсулун онда доғгузуну истисмарчыларын амбарларына дашымалы идиләр. Кәндлиләр торпағ «саһибинин» хейринә олага әлдә әтдикләри һәр чүр мәһсулдан мүәййән бир һиссә мүлкәдар үчүн айырмалы, ағанын гапысында мүәййән бир мүддәт әрзиндә нөкәрчилик әтмәли, һәфтәнин мүәййән күнләрини ялныз мүлкәдарын тәсәррүфатында ишләмәли идиләр вә и. а.

¹ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 2, сәһ. 2.

Зәһмәткеш әһалинин амансыз истисмара гаршы наразылыг чыхышлары чар мә'мурлары тәрәфиндән дәрһал ятырылды, чүнки чар мә'мурлары да кәндлиләри союб талан этмәкдә бәй вә ханлардан, мүлкәдар вә руһаниләрден кери галмырдылар. Чар һөкүмәти ерли бәйләрин, ханларын вә саир истисмарчыларын ярдымы илә XIX әсрин әввәлләриндә вә орталарында баш вермиш кәндли үсянларыны (Загатала вә Губада) амансызчасына ятырыб, зәһмәткеш кәндлиләрин әсарәтдә сахланмасыны даһа да күчләндирмишди.

Азәрбайчан зәһмәткеш кәндлиләринин вәзийәти бу үсянлардан вә онларын ятырылмасындан сонра яхшылашмадыса да, лакин бу үсянлар истәр ерли бәй, хан вә мүлкәдарлары вә истәрсә дә онларын сналаһлы вә гануни даяглары олан чар мә'мурларыны тәшвишә вә горхуя салды. Буна көрә дә чар һөкүмәти тәрәфиндән Русияда олдуғу кими, Азәрбайчанда да кәндлиләри «азад этмәк» мәгсәдилә бә'зи ислаһат тәдбирләри көрүлдү. Лакин мә'лум олдуғу үзрә бу тәдбирләр зәһмәткешләрин һүгүги вәзийәтини—игтисади вә мәдәни яшайышыны һеч дә яхшылашдырмады вә яхшылашдыра да билмәзди; әксинә, ислаһат тәдбирләриндән сонра зәһмәткеш кәндлиләрлә истисмарчылар арасындакы мүбаризә даһа да шиддәтләнди.

Русияда капитализмин инкишафы Азәрбайчан вә бүтүн Загафгазиянын игтисадииятына бөйүк тәсир этди. XIX әсрин 50—60-чы илләриндә Азәрбайчанын игтисадииятынын мүйәйән саһәләриндә феодализм дахилиндә капиталист мүнәсибәтләри әмәлә кәлиб, инкишаф этмәйә башлады. Бу дөврдә истәр кәнд тәсәррүфатында, истәрсә дә хырда шәһәр сә-

наиндә, тичарәт вә мәдәнийәтдә ирәлиләмә һиссә олунурду.

Бәйләр вә мүлкәдарлар кәндлиләри вәһшичәсинә вә амансыз истисмар этмәк һесабына олараг өз тәсәррүфатларыны кенишләндирдиләр. Губа гәзәсында кәндли гүввәсилә түтүн плантасиялары салынырды. Ипәкчилик вә боягчылығын инкишаф этдиләрсә тәләбаты тут вә мейвә бағларынын кенишләндирилмәсинә сәбәб олмушду.

Бунула бирликдә, Азәрбайчан гәзаларында тахыл вә мәдәни биткиләрин әкин саһәләри XIX әсрин биринчи ярысына һисбәтән икинчи ярысында ики дөфдән чох артмышды.

Бу дөврдә һейвандарлыг да инкишаф этмәйә башлады.

Бүтүн бунларын нәтичәсиндә XIX әсрин икинчи ярысындан башлаяраг Азәрбайчан халг тәсәррүфатынын бә'зи саһәләри базар үчүн даһа чох мәһсул истәһсал этмәйә башламышды.

XIX әсрин орталарындан әтибарән Азәрбайчанда мәдән сәнаеи инкишаф этмәйә башлайыр. Мәсәлән: Кәдәбәй мис мәдәнини, Дашкәсән кобалт мәдәнини, Шамхорчай вә Гошгарчайда олан зәй мәдәнләрини көстәрмәк олар.

Бунлардан башга Бакыда, Кәнчәдә, Нахчыванда вә Азәрбайчанын башга районларында кәрпич, кирәмит, сабын вә башга бу кими йүнкүл сәнае саһәләринин инкишафы һиссә эдиләчәк дәрәчәдә иди.

XIX әсрин икинчи ярысындан башлаяраг Бакы нефт сәнаеи сүр'әтлә инкишаф эдир вә капитализм йолуна гәдәм гоймуш бүтүн өлкәләрин диггәтини өзүнә чәлб этдирмишди.

Беләликлә, нефт сәнаеинин инкишафы вә капиталист мүнәсибәтләринин артмасы Бакы вә Азербайчан әһалисинин ичтимаи тәркибинин дәйншмәсинә сәбәб олмушду. Белә игтисади-ичтимаи мүнәсибәтләр сайәсиндә ени синифләр—буржуазия вә пролетариат мейдана кәлмишди.

Бу дөврдә синфи мубаризә—зәһмәткеш кәндиләрин пролетариатын рәһбәрлийи алтында истисмарчы синифләрә вә мүтләгийәтә гаршы апардыглары кәскин мубаризәдән ибарәт иди. Ән ардычылынгиләбчы вә мубариз синиф олан пролетариатын һәят сәһнәсинә гәдәм басмасы вә онун сияси бир гүввәйә чевриләси бүтүн зәһмәткешләрин истисмарчылара гаршы апардыглары мубаризәйә ени мәзмун вермишди.

Беләликлә дә XIX әсрин икинчи ярысындан әтибарән Азербайчанда игтисадиһятын чанланмасы вә капиталист мүнәсибәтләринин әмәлә кәлиб инкишаф әтмәси, Русияда капитализмин инкишафы илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Лакин бүтүн бунлара бахмаяраг, бу игтисади инкишаф вә капиталист мүнәсибәтләри, 1870-чи илдә чаризм тәрәфиндән верилмиш ганун илә әлагәдар олараг Азербайчанда да кәндли ислаһатынын әлан әдилмәсинә сәбәб олду.

Лакин кәндиләрин «азад олмасы» һаггында верилән бу ганун һәята кечирилмәди. Һәмин ганун мүнбит вә мәһсулдар торпаглары бәй вә мүлкәдарларын әлиндә сахламагла зәһмәткеш кәндиләри тәзәдән тәһкимчилик әсарәти алтына салды. Демәли, Азербайчан кәндиләри Русия вә Загафгазиянын башга өлкәләринин кәндиләри кими, Бөйүк Октябр сосялист ингиләбына гәдәр бәй вә мүлкәдарларын әсарәти алтында галмышдылар. Бу ағыр

шәрайт исә Азербайчан кәндиләринин бәй вә мүлкәдарлара гаршы чеврилмиш мубаризәсинин чанланмасына, кәскинләшмәсинә сәбәб олурду.

XIX әсрин икинчи ярысындан әтибарән Азербайчанын игтисади-ичтимаи һятында башланан тәрәгги вә йүксәлиш, онун мәнәви һятында да өз интикасыны тапмышдыр. 1870-чи илин ислаһат тәдбирләри нәтичәсиндә торпагдан мәһрум әдилән зәһмәткеш кәндиләр шәһәрләрә ахышараг иш ахтармаға мәчбур олурдулар вә бунун нәтичәсиндә дә шәһәрләрин әһалиси сүрәтлә артмаға башлады.

Азербайчанда кечирилән ислаһат тәдбирләри әйни заманда өлкәдә капиталист мүнәсибәтләринин инкишафына да мүййән тәкан вермишди.

Буна көрә дә XIX әсрин ахырларына доғру нәинки чар һөкүмәти, Русия буржуазиясы, һәтта әчнәби капиталистләр белә Азербайчанын зәнкин тәбии сәрвәтләрини, хүсусилә нефтини әлә кечириб истисмар әтмәйә чан атмышлар.

Беләликлә, кечән әсрин 70-чи илләриндән башлаяраг Бақы капитализм инкишафы йолуна дүшмүшдүр.

XIX әсрин ахырларындан әтибарән Бакынын нефт сәнаеи вә тичарәти сүрәтлә инкишаф әтмиш вә бүтүнлүклә өлкәнин игтисадиһятында мүйүм рол ойнамаға башламышды.

В. И. Ленин «Русияда капитализмин инкишафы» адлы әсәриндә Русияда капитализм инкишафынын характеристикасыны верәркән, Русия империясы тәркибиндә олан вә, үмумийәтлә, капитализм инкишафынын тәсиринә мәруз галан Бакы нефт сәнаеинин инкишафы һаггында белә языр: «Чәнубла бәрәбәр Гафгазы да хатырлатмаг лазымдыр, зира

Гафгазда да мэдэн сәнаен ислаһатдан сонрақы дөврдә бөйүк бир сүр'әтлә артмышдыр. Нефт һасилаты 60-чы илләрдә 1 миллион пуддан да аз (1865-чи илдә 557 мин пуд) олдуғу һалда, 1870-чи илдә 1,7 миллион пуд, 1875-чи илдә 5,2 миллион пуд, 1880-чы илдә 21,5 миллион пуд, 1885-чи илдә 116 миллион пуд, 1890-чы илдә 242,9 миллион пуд, 1895-чи илдә 384,0 миллион пуд вә 1902-чи илдә 637,7 миллион пуд олмушдур. Нефтин, демәк олар, һамысы Бакы губерниясында һасил эдилер, буна көрә дә Бакы шәһәри «әһәмийәтсиз» бир шәһәр икән дөнүб Русияда, 112 мин әһалиси олан биринчи дәрәчәли сәнае мәркәзи олмушдур»¹.

Бакыда нефт сәнаенин инкишафы илә әлагәдар оларағ фәһлә синфи дә артырды. Бу һадисә Азербайчанын инкишафы тарихиндә ени бир һадисә иди. Бакы пролетариаты сыраларынын сайча артмасы статистикасына өтәри нәзәр салдыгда көрмәк олар ки, 1879-чу илдә нефт сәнаеиндә бүтүнлүклә 2000 нәфәр фәһлә ишләдийи һалда, 25 ил кечдикдән сонра, фәһләләрин сайы 50.000 нәфәрдән артығ олмушду.

Бу сурәтлә, Бакы фәһләләринин сайы, демәк олар ки, илдә 2000 нәфәрдән артығ чоһалырды.

Бакы пролетариатынын инкишафынын башға бир хусусийәти дә вар иди. Бу хусусийәт онун сыраларынын мүхтәлиф милләтләрдән: азербайчанлылардан, руслардан, әрмәниләрдән, дағыстанлылардан, күрчүләрдән вә с. ибарәт олмасы иди.

Азербайчан зәһмәткеш кәндиләринин мадди вә мә'нәви вәзийәти бәй вә ханларың, мүлкәдар вә

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 3-чү чилд, сәһ. 479.

руһаниләрин әсарәти алтында ағыр олдуғу кими, Бакы фәһләләринин дә вәзийәти нефт сәнаечиләринин истисмар чайнағларында даһа дөзүлмәз иди. Һәр чүр сияси вә ичтимаи һүгүгдан мәһрум эдилмиш Бакы пролетариаты ағыр иш шәраитиндә, йә'ни инсан зәһмәтини йүнкүлләшдиричи, тәһлүкәсизләшдиричи һеч бир васитәнин олмадығы бир шәраитдә күндә 15—16 саат ишләйир, әвәзиндә алдығы әмәк һағгы илә өзүнү вә аиләсини чоһ ағыр бир әһтиячла доландырырды. Фәһләләрин вә онларың өвладларынын тәһсил вә тәрбийәсинә һеч бир гайғы көстәрилмирди. Онларың мәнзил шәраити юрдузуларың кечирдикләри вәзийәтдән кери ғалмырды.

Фәһлә синфинин вә зәһмәткеш кәндиләрин бу чүр дөзүлмәз вәзийәти еничә инкишафа башламыш Азербайчанын габағчылы фикирли адамларына тә'сир әтмәйә вә онларың дүшүндүрмәйә билмәзди. Белә шәхсләрдән бири дә Һәсәнбәй Мәликов Зәрдаби иди.

Бакы фәһләләринин мадди вә мә'нәви вәзийәтини, хусусән онларың мәнзил шәраитини шәхсән мүшаһидә эдән Һәсәнбәй Зәрдаби язырды:

«Әләлхүсус фәһләләр үчүн бири-биринин ичиндә тикилән эвләрә өлүмхана демәк олар; чүнки белә эвләрдә сакин оланлардан һәр илдә һәр мин адамдан йүзә гәдәри өлүр...»¹.

Бакы пролетариатынын сон дәрәчә дөзүлмәз һәят кечирмәси нәинки Азербайчаның, һәтта Русиянын да габағчылы адамларыны дүшүндүрүр вә гәзәбләндирирди. Бу дөврдә Бакыя кәлиб шәхсән

¹ Һәсәнбәй Мәликов Зәрдаби, «Бәдәни сәләмәт сахламағ дүстүрүләмәли», сәһ. 6, Бакы, 1914.

нефт мәдәнләрини кезэн, фәһлэләрин һәят вә иш шәрантини көрэн бөйүк пролетар язычысы М. Горки өз хатирәләриндә язырды:

«Гармагарышыг буруглар арасында, сары вә боз йонулмуш даш гырыгларындан тәләсик дүзәлдилмиш алчаг узун фәһлә газармалары, тарихимиздән әввәлкә инсанларын мәнзилләринә чох охшайырлар. Мән, инсанын яшадыгы ерин әтрафында бу гәдәр зир-зибил вә тулланта олдуғуну һеч вахт көрмәмишдим»¹.

Белә ачыначаглы шәраит Бақы пролетариатында мөвчуд гурулуша гаршы мұбаризә руһунун яранмасына көмәк әдирди.

XIX әсрин ахырынчы илләри истәр Русияда, истәрсә дә Бақыда пролетариатын ингилаби һәрәкатынын йүксәлишилә, онун сияси мұбаризәсинин әзәмәтилә әләмәтдардыр. Капиталистләрә, чаризм үсул-идарәсинә гаршы мұбаризәйә галхан Бақы пролетариаты рус фәһлэләринин ингилаби мұбаризәсиндән илһам алараг В. И. Ленинин вә онун рәһбәрлик әтдийи Загафгазия вә Бақы марксист сосял-демократ тәшкилатынын башчылығы илә өзүнүн сарсылмаз вә мәғлүбәдилмәз бир гүввә олдуғуну истисмарчыларә сүбүт әтмәйә башламышды.

Русия фәһлә синфинин ингилаби һәрәкатындан дәрс алан вә марксизм нәзәрийәсилә силаһланан Бақы пролетариатынын синфи мұбаризәси капитализмә гаршы, пролетар күтләләринин бейнәлмиләл һәмрәйлийи уғрунда апарылырды.

Мүртәчә гүввәләр вә онлара хидмәт әдән идеологлар һәр васитәдән истифадә әдәрәк, халгын күн-

дән-күнә чошам вә аловланан гәзәбини сөндүрмәйә вә чәһаләт, истисмар дүнясыны мұдафиә әдиб сахламаға чалышырдылар. Лакин өз халгынын тәлиини дүшүнән, ону зүлмәтләр дүнясындан хилас әдиб хош һәятә чыхартмаға чалышан вә бүтүн һәятыны бу мәгсәд уғрунда мұбаризәйә сәрф әдәнләр дә аз дейилди.

Рус халгынын бөйүк сималарындан Белински, Кертсен, Чернышевски, Добролюбов кими ингилабчы демократлар вә һабелә классик рус әлминә маһаншүмүл шөһрәт газандыран Менделеев, Лебедев, Сеченов, Мечников, Тимирязев кими алимләр халг күтләләринин вәзийәтини дүшүнәрәк, языб ярадырдылар.

XIX әсрин икинчи ярысында, йәни 60-чы илләрин әввәлләриндә кәндли демократиясы уғрунда чар күтләгийәти әлейһинә мұбаризә кәскин бир шәкил алмышды. Ингилаби кәндли һәрәкаты Русиянын һәр бир ерини әһатә әтмишди. Русияда һәммин илләрдә кәндли һәрәкатынын Чернышевски, Добролюбов вә с. бу кими бөйүк идеоложи рәһбәрләри етишмишди. Бу мұбаризәдә ардычыл чәһһәни Чернышевски вә онун тәрәфдарлары тутурдулар.

Габагчыл Азәрбайчан зиялыларынын бир гисми Москвада, Петербургда тәһсил аларкән демократик мұһитдә етиширди.

Бақыда, Тифлиسدә вә с. шөһәрләрдә яшаян габагчылар исә ингилаби кәндли һәрәкатынын башчылары илә шәхсән көрүшмәсәләр дә, Русияда чыхан ингилаби мәтбуат васитәсилә онларла таныш олурулар: Чернышевски, Добролюбов вә башгаларынын ингилаби кәндли һәрәкатыны әкс әдән әсәрләрини охуюрдулар.

¹ М. Горки, «Бизим һанлийәтләримиз» журналы, 1-чи китаб, сәһ. 11—13, 1929.

Бу дөврүн Азербайжан маарифпәрвэрлэри вэ демократлары да азадлыг вэ сәадәт арзулары илә яшайыр вэ бу мүгәддәс арзулары һәята кечирмәк үчүн вар гүввәләрилә чалышыр, йол ахтарырдылар.

XIX әсрин икинчи ярысында Азербайжанын игтисади-ичтимаи һәятында әмәлә кәлән ениликләр, Азербайжан мэдәнийәтинин, инчәсәнәт вэ әдәбийәтынын да ени инкишафына сәбәб олмушду.

Бәһс әтдийимиз бу дөвр, Азербайжанда демократик вэ маарифчи идеяларын чанланмасы, ичтимаи мүбаризәләр саһәсиндә габагчыл, мүтәрәгги гүввәләрин үстүнлүк газанмасы илә сәчиййәләнир.

Кәндлиләрин азадлыгы мәсәләси әтрафында идеоложи мүбаризәләр, дөврүн әсас башлыча мәсәләләриндән бири иди.

Азербайжанда синфи зиддийәт, башлыча олараг, бир тәрәфдән фәһлә синфилә зәһмәткеш кәндлиләрин, дикәр тәрәфдән исә бәй-мүлкәдар вэ буржуазия арасында олан антагонизмдән ибарәт иди.

В. И. Ленин синфи чәмийәтдә милли мэдәнийәтдән бәһс әдәркән язмышдыр:

«Һәр бир милли мэдәнийәтдә, инкишаф әтмәниш олса да, демократик вэ сосялист мэдәнийәт үнсүрләри вардыр, чүнки һәр бир милләтдә зәһмәткеш вэ истисмар олуна күтлә вардыр вэ онун һәят шәраити лабүд сурәтдә демократик вэ сосялист мәфкурә доғурур»¹.

В. И. Ленинин бу көстәришини бәһс олунан дөврдә, йә'ни XIX әсрин икинчи ярысында Азербайжан милли мэдәнийәтинин инкишафыны вэ онун милли

хүсусийәтини баша дүшмәк үчүн рәһбәр тутмаг лазымдыр.

Юхарыда көстәрилән мадди зәмин әсасында XIX әсрин икинчи ярысында Азербайжанда әмәлә кәлән игтисади йүксәлиш вэ дәйишиклик Азербайжан халгынын мәнәви һәятында да өз ин'икасыны тапмышдыр. Әлм, фәлсәфә, инчәсәнәт вэ әдәбийәт әввәлки дөврләрә нисбәтән даһа сүр'әтлә инкишаф әтмәйә башламышдыр.

Габагчыл, мүтәрәгги гүввәләрин мәнәфинин ифадәси олан материалист дүнякөрүшүнүн тә'сирилә Азербайжан зиялылары вэ алимләриндә демократизм вэ вәтәнпәрвәрлик һиссләри кетдикчә артыр вэ гүввәтләнир.

Мүасирлик бу дөврдәки габагчыл зиялыларын, маарифчиләрин көстәрдикләри һәр бир тәшәббүсүн вэ яздыглары әлми вэ бәдин әсәрләрин әсасыны тәшкил әдирди.

Бу илләрдә Әһмәдбәй Чаванширин «Гарабаг ханлығынын сияси вәзийәти һаггында» адлы әсәри вэ бир сыра башгаларынын әсәрләри нәшр әдилир.

Гарабаг тарихини язанлардан—Мирзә Чамал, Мирзә Адыкөзәл, Мир Мәһди Хәзани вэ Хан Гарадағыдан фәргли олараг, Әһмәдбәй Чаваншир бу әсәриндә Ибраһим ханын сарайында ики партиянын нүмайәндәләринин: Иран шаһлығы вэ Русия дөвләти тәрәфдарларынын олдугуну көстәрмишдир.

Әсәрдә бу партиялар арасында кәдән мүбаризәдә рус дөвләти тәрәфдарларына һагг газандырылыр вэ онларын нәтичә әтибарилә гәләбә газанмасы да көстәрилир. Әсәрдә үмумийәтлә Гарабаг ханлығынын 1747-чи илдән 1805-чи илә гәдәрки тарихиндән, сияси вэ тарихи һадисәләрдән бәһс олунур. Бу әсәр-

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 20-чи чилд, сәһ. 8.

дә Фәтәли шаһ Әфшар вә Аға Мәһәммәд шаһ Гачара гаршы Азәрбайчан халгынын гәһрәман мүбаризәси дә тәсвир әдилмишдир.

Әһмәдбәй Чаванширин бу әсәринин мүсбәт чәһәти—Аға Мәһәммәд шаһ Гачарын Гарабага һүчумуну, бу һүчум заманы ерли әһалинин чәкдийи мүсибәтин, өлкәдә баш верән гырғын вә таланын, Гарабаг халгынын зүлмкар шаһ ордуларына гаршы гәһрәманлыгга вурушмаларынын вә с. һадисәләрин һәртәрәfli тәсвир вә изаһ әдилмәсиндән ибарәтдир.

Әһмәдбәй Чаваншир Лермонтов, Жуковски вә бир сыра башга рус шаир вә язычыларынын әсәрләрини Азәрбайчан дилинә тәрчүмә этмиш вә һәтта бә'зи шаирләрин әсәрләрини чап этдирмишдир. Әһмәдбәй Чаванширин гызы һәмидә ханым өз атасы һаггындакы хатирәләриндә көстәрир ки, о, һәмин дөврүн габагчыл зиялыларынын яхын досту олмушдур.

Бундан башга һәмин дөврдә дил вә әдәбийята даир бә'зи дәрсликләр, мүнтәхәбатлар да нәшр әдилмишдир. Мәсәлән: 1855-чи илдә Мирзә Шәфи Вазеһ илә И. Григор'евин бирликдә кимназия вә гәза мәктәпләри үчүн тәртиб этдикләри «Азәрбайчан дили мүнтәхәбаты» вә 1861-чи илдә Мирзә Әбүлһәсән Вәзировун мүнтәхәбаты нәшр әдилмишдир.

Белә бир йүксәлиш шәраитиндә өлкәнин тарихи инкишафы илә әлағәдар олараг Азәрбайчан инчәсәнәти, әдәбийяты Шәргин көһнәлмиш вә яд ән'әнәләриндән тәдричән азад олараг, өз милли зәмининдә даһа артыг инкишаф этмәйә башлайырды.

Демәли, бу дөврдә, йә'ни XIX әсрин икинчи яры-

сында Азәрбайчанда башланмыш игтисади, ичтимаи йүксәлиш милли мэдәнийәтин инкишафына да сәбәб олмушдур: әлм, инчәсәнәт вә әдәбийят саһәләри хейли ирәлиләмишдир.

Бакы нефт сәнәсинин сүр'әтлә инкишафы сайәсиндә Бакынын өзү дә тез бир заманда нәинки Загафгазияда, һәтта Русияда ән бөйүк сәнәе мәркәзләриндән биринә чеврилмишдир. Әкәр XIX әсрин биринчи ярысында Тбилиси (Тифлис) Загафгазиянын нисбәтән мәркәз шәһәри олмушдуса, XIX әсрин икинчи ярысындан сонра Бакы ингилаби һәрәкәтин мәркәзинә чеврилмишдир.

Бу дөврүн әлм вә мэдәнийәтинин инкишафында мүнһүм рол ойнаялардан шушалы Гәнбәр, шамахылы Әлигулу, Мирзә Гәдим Ирәвани, Мир Мөһсүн Нәвваб, Хуршуд бану Натәван, Мирзә Шәфи Вазеһ, Мирзә Әбүлһәсән Вәзиров, Гасымбәй Закир вә материалист философ, драматург вә XIX әср реалист әдәбийятынын баниси М. Ф. Ахундову вә с. көстәрмәк олар.

Белә бир тарихи шәраитдә Гәсәнбәй Зәрдаби доғулмуш, яшамыш вә яратмышдыр. Русиянын вә Азәрбайчанын юхарыда адлары көстәрилән тәрәггипәрвәр сималары Гәсәнбәй Мәликов Зәрдабинин сәләфләри вә мүәллими олмушлар. Лакин бунула бирликдә Гәсәнбәй Мәликов Зәрдаби ярадычылығынын башлыча вә һәлләдичи сәбәбини Азәрбайчан халгынын милли мадди вә мән'әви һятында ахтармаг лазымдыр, чүнки бу об'ектив шәраит Гәсәнбәй Зәрдабинин ярадычылыг фәалийәтинин башлыча әсасыны тәшкил этмишдир.

Бу дөврүн характер хүсусийәтләриндән бири дә,

габагчыл рус элм вэ мэдэнийэтинин Азербайчанын габагчыл зиялыларына олан тэ'сиринин нэтичэсиндэ Азербайчан эдэбийят вэ инчэсэнэтиндэ мүасирлик идеяларынын зэнкинлэшэрэк өз милли-ичтимай зэмниндэ инкишаф этмэсиндэн ибарэтдир.

Бу дөврдэ Азербайчанда Мирзэ Фэтэли Ахундов вэ Гэсэнбэй Зэрдаби кими мүтэфэккир вэ көркэмли хадимлэр чаризмин сиясэтинин тэнгид этмэклэ бэр-бэр халгымызын Түркийэ вэ Иран зүлмүндэн азад олмасы үчүн Русияя өз миннэтдарлыгыны билдирмиш вэ өз эсэрлэриндэ һэр ики халгын:—рус вэ Азербайчан халгларынын сарсылмаз достлуғуну эсэтирмишлэр.

XIX эсрдэ рус халгынын яратдығы үмүмдүня эһэмийэти олан элм вэ инчэсэнэтин Азербайчан мэдэнийэти инкишафына тэ'сири нэтичэсиндэ Азербайчанда бир сыра элмлэрин эсасы гоюлмушдур. Пушкин, Лермонтов, Белински, Кертсен, Чернышевски, Добролюбов вэ бир сыра башга рус мүтэфэккирлэриндэн өйрэнэн Азербайчанын габагчыл ичтимай хадимлэри рус халгы илэ олан яхын элагэнин бөйүк ма'насыны халга баша салмаға чалышмышлар. Габагчыл рус мэдэнийэтинин Азербайчан мэдэнийэтинэ тэ'сири М. Ф. Ахундовун, Г. Зэрдабинин, С. Э. Ширванинин вэ башгаларынын һяят вэ ярадычылыгында айдын көрүмэклэдир.

Азербайчан халгынын бөйүк драматургу вэ материалист философу М. Ф. Ахундовун илк эсэри олан «Пушкинин өлүмүнэ шэрг поэмасы» рус мэдэнийэтинэ олан дэрин рэғбэтин нүмунэсидир.

Рус элми, дили вэ мэдэнийэтинин өйрэнилмэсинэ йүксэк гиймэт верэн маарифпэрвэр шаир

Сейид Эзим Ширвани өз оғлуна нэгийэтиндэ язырды:

«Эй оғул, һэр лисанэ ол рағиб,
Хассэ, ол рус элминэ талиб.
Онлара эһтиячымыз чохдур,
Билмэсэк дил, элагчымыз йохдур»¹.

XIX эср Азербайчан ичтимай вэ фэлсэфи фикринин бөйүк нүмайэндэси олан М. Ф. Ахундов Гэрбин идеалист фэлсэфэсинин тэнгид этмэклэ рус мүтэфэкирлэри: Белински, Кертсен, Чернышевски, Добролюбовдан кери галмырды. М. Ф. Ахундов «Инкилис философу Юма чаваб» адлы эсэриндэ онун идеализминэ гаршы чыхмышдыр. О, өзүнүн эсас фэлсэфи эсэри сайылан «Һиндистан шаһзадэси Кэмалүддөвлэнин өз досту Иран шаһзадэси Чэлалүддөвлэйэ яздығы үч мәктуб вэ Чэлалүддөвлэнин она көндэрдийи чаваб»да дүнянын маддилииндэн бөһс эдир; тэбиэт вэ чэмийэт һадисэлэринин эмэлэ кэлиб инкишаф этмэсини, дүнянын инкишаф ганунауйғунлуғларынын нэтичэси һесаб этмишдир. М. Ф. Ахундов дүнянын маддилиийи һаггындакы мэшһур материалист нэзэрийэни мүдафиэ эдэрэк, идеализм вэ динэ гаршы мүбаризэ апарыр.

Истэр рус халгынын, истэрсэ дэ Азербайчан халгынын адларыны чэкдийимиз бу габагчыл алим вэ мүтэфэкирлэринин эн көзэл хүсусийэтлэриндэн бири, һэм дэ эн үмдэси, онларын зэһмэткеш күтлэлэр илэ элагэ сахлайыб онлара хидмэт этмэлэри вэ халгын маарифлэниб тэрэгги этмэси угрунда сэй көстэрмэлэридир.

¹ Сейид Эзим Ширвани, Сечилмиш шеңрлэри, сәһ. 331, Азэрнэшр, 1937.

II. ҺӘСӘНБӘЙ ЗЭРДАБИНИН ҺӘЯТ ВӘ ЯРАДЫЧЫЛЫҒЫ

Һәсәнбәй Мәликов Зәрдаби 1837-чи ил ноябрын 12-дә кечмиш Көйчай гәзасынын Зәрдаб кәндиндә анадан олмушдур. Бабасы Рәһимбәй вә атасы Сәлимбәй өз дөврүнүн габагчыл вә маарифпәрвәр шәхсләри идиләр. Онларын эвиндә о дөврдәки азад фикирли шәхсләрин эсәрләринин даима муталиә эдилмәси кәнч Һәсәнбәйин инкишафына бөйүк тәсир кәстәрмишдир. Илк тәһсилени эрәб-фарс дилләриндә алан Һәсәнбәйин шәриәт дәрсләринә һеч бир һәвәси олмамышдыр. Она дәрс верән молла дәфәләрдә бу барәдә Һәсәнбәйин атасына шикайәт этмишдир.

Бир дәфә молла, Һәсәнбәйин атасынын янына кәлиб оғлунун үмумийәтлә динә аз әһәмийәт вердийиндән шикайәтләнмишдир. Һәсәнбәйин атасы Сәлимбәй моллая белә чаваб вермишдир: «Мәндән әл чәк, фәрги йохдур, оғлум бөйүйүб тәһсилени битирәндән сонра, мәсчидә кеңиб сәнин чамаата сөйләдийин яланлара гулаг асмаячагдыр»¹.

1852-чи илдә Һәсәнбәйин атасы ону Шамахыя апарыб рус дилиндә олан шәһәр мәктәбинә верир. Истедадлы Һәсәнбәй рус дилини яхшы өйрәнир. О, мәктәбдә дәрс әлачысы олмагла тез бир заманда шәһрәт газаныр. Кәнч Һәсәнбәйин имтаһанлар заманы вердийи чаваблар һамыны һейран эдир. О заманкы Гафгаз округунун маариф мүдири барон Николайын Һәсәнбәйин һазырлығындан хошу кәлмиш вә онун васитәсилә Һәсәнбәй һөкүмәт һесабы-

¹ Һәнифә ханым Мәликова. «Һәсәнбәй Мәликов Зәрдабинин тәрчүмейи-һалы», «Революсия вә култура» журналы, № 6, сәһ. 112, Бакы, 1936.

на олараг Тифлис (Тбилиси) кимназиясынын V синфинә гәбул эдилмишдир.

1861-чи илдә Һәсәнбәй Мәликов Тифлис кимназиясыны күмүш медалла гуртарараг, енә дә һөкүмәт һесабына Москва университетинин риязийәт факултәсинин тәбиййәт шөбәсинә имтаһансыз гәбул эдилмишдир. Университетдә охудуғу мүддәтдә о һәмишә габагчыл тәләбәләр ичәрисиндә олмуш, мүәллим вә йолдашларынын һөрмәтини газанмышдыр. Һәсәнбәй һәлә тәләбә икән габагчыл рус зиялылары вә онларын бахышлары илә таныш олур ки, бу да онун кәләчәк дүнякөрүшүнә өз тәсирини кәстәрир.

Һәсәнбәй Мәликов 1865-чи илдә Москва университетини мүвәффәгийәтлә гуртарыр. Һәсәнбәй университети гуртараркән она верилән аттестатда белә язылмышды. Бу аттестат әлаһәзрәт императорун фәрманы илә Москва император университетинин шурасы тәрәфиндән прапоршик оғлу Һәсәнбәй Мәликова ондан өтрү верилир ки, Тифлис кимназиясыны битирдикдән сонра 1861-чи илин август айында имтаһансыз олараг университетин тәләбәлийинә гәбул эдилмиш вә бурада әлә әхлагла Загафгазия өлкәси һесабына олараг физика-риязийәт факултәсинин тәбиййәт шөбәсини әлә гиймәтлә битирмиш вә Университет шурасынын гәрарына әсасән намизәдлик дәрәчәсинә лайиг көрүлмүшдүр.

Һәсәнбәй Зәрдаби университети битирдикдән сонра Тифлисә дөвләт идарәләриндә хидмәтә кәндәрилир. Онун хидмәт этдийи дөвләт идарәси рәсмийәт үчүн олса да, кәндлиләр арасында торпағы доғру-дүзкүн бөлүшдүрмәк вә ондан сәмәрәли истифадә этмәк ишилә мәшғул олурду. Лакин маһийәт

этибарилә һәм ин идарәнин кәндлиләрә һеч бир хейри йох иди. Һәмишә торпаг мәсәләси кәндлиләрлә мүлкәдарлар вә бәйләр арасында ән мүбаһисәли бир мәсәлә олуб вә бу мүбаһисәләр нәтичә әтибарилә мүлкәдарларын вә бәйләр ин хейринә һәлл әдиләрди. Һәсәнбәй Зәрдаби кәндлиләрә әдилән бу һагсызлыгы, зүлмү көрмүш вә кәндлиләр ин мәнәфәнин мүдафиәчиси кими чыхыш әтмишди. Һәсәнбәй Зәрдаби Борчалы гәзасында чалышаркән мүлкәдар Ядикарова белә демишди:

«Бирчә бахын, сиз бәйләр кәндлиләр ин гаршысында нә гәдәр аз вә заваллысыныз. Вүчүдчә сағлам вә руһча мөһкәм кәндлиләр ин чохлуғуну көрүрсүнүзмү? Унутмайын ки, онлар бир вахт өз азадлығарын истәйәчәк вә сизә гул олмаячағлар!»¹.

Һәсәнбәй Зәрдаби кәндлиләр ин мәнәфәнин мүдафиә әтдийинә көрә онунла чар мә'мурлары арасында барышмаз зиддийәт яранырды. О, бу мә'мурларын һәдәләр индән горхмаяраг өз мәгсәдиндән чәкинмәмишди; һәтта бир дәфә ишләдийин чар идарәсинин рәиси она кәндлиләр ин торпағыны кәсиб мүлкәдарларә, бәйләрә вермәйи әмр әтдикдә, Зәрдаби әмри еринә етирмәйәчәйини сөйләмишди, бунун мүгабилиндә исә идарә рәиси она демишди ки, «Я кәрәк сән өз мәгсәдиндән дашынасан, я да ки, идарәни тәрк әдәсэн».

Бунлар Һ. Зәрдабинин өз халгына вә онун мәдәнийәтинин инкишафына, онун азадлығ һәрәкатынын кәләчәк гәләбәсинә олан инам, мәнәббәт вә хид-

¹ Һәнифә ханым Мәликова. «Һәсәнбәй Мәликов Зәрдабинин тәрчүмәйи-һалы». «Революсия вә култура» журналы, № 6, сәһ. 113, Бақы, 1939.

Һәсәнбәй, һәнифә ханым вә гызынын бирликдә шәкли.

мәтнин сарсыда билмәздн. Буна көрә дә Һәсәнбәй Зәрдаби бу вәзифәдән чыхмалы олмушду.

Һәсәнбәй Зәрдаби 1867-чи илдә «Губернски правление»дә хидмәтә башлайыр вә бурада зәһмәткеш кәндлиләрин мәнәфеини мудафиә эдәрәк, онларын вәзийәтини яхшылашдырмаг һаггында бир чох данышыглар апарыр. Лакин онун бу гәдәр диггәт вә сә'йиннә бахмаяраг Зәрдаби мүсбәт бир нәтичә элдә эдә билмирди. Сонралар Зәрдаби 1868-чи илин феврал айындан Губада мәнкәмә катиби тә'йин эдилмишди.

Зәрдаби мәнкәмәдә катиб оларкән мәнкәмә ишләриндәки һагсызлыглары көрмүш вә бунлара гаршы чыхмышдыр. Мәнкәмәдә хидмәт эдәркән Һәсәнбәй әлиндән кәләни әсиркәмәдән бүтүн варлығы илә өз халгына көмәк эдирди. Һәсәнбәй Зәрдаби мәнкәмә ишләриндә әдаләтсизлийә көз юма билмәйиб чар мә'мурларынын рүшвәтхорлуғуну, икнүзлүлүйүнү тәнгид вә ифша этдийинә көрә она сун-гәсд һазырламышдылар. Һәсәнбәй чар һөкүмәтинин һансы бир идарәсинә дахил олурса-олсун, дашыдығы әгидәйә көрә ишдән чыхарылырды. Бунларын һамысы Һәсәнбәй чар һөкүмәтигә тәкчә мүбаризә эдә билмәйәчәйини көстәрди. Буна көрә дә Һәсәнбәй Зәрдаби зиялы кадрлары һазырламаг мәгсәдилә мүәллимлик этмәйн гәрәра алыр. Азәрбайчан балаларынын һеч олмасса бир гисминин тәһсил алмасы үчүн о, 1869-чу илин 18 ноябрьндан э'тибарән Бақы кимназиясында дәрәс демәйә башлайыр. Һәсәнбәй Зәрдаби азәрбайчанлыларын кимназия дахил олуб охумалары үчүн сә'й эдир вә онлара мадди чәһәтдән ярдым этмәк мәгсәдилә «Чәмийәти-хейрийә» яратмаг фикринә дүшүр. Лакин бу

иш о заманкы шәраитдә о гәдәр дә асан бир мәсәлә дейилди. Бир чох әзийәтдән сонра, Һәсәнбәй Зәрдаби яй фәсилләриндә Гафгазын бөйүк шәһәрләрини кәзмиш, «Чәмийәти-хейрийә»йә үзвләр топламыш вә беләликлә дә бу чәмийәтин әсасыны гоя билмишдир.

Һәсәнбәй Зәрдаби Азәрбайчан театрынын да банисидир. О, кимназия тәләбәләри вә Нәчәфбәй Вәзировун көмәйилә 1873-чү илдә М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» п'есини илк дәфә олараг Азәрбайчан дилиндә тамашая гоимушдур. Зәрдаби театрын тә'сис эдилмәсиндә гаршыя гоидуғу мәгсәди сонралар хатырлаяраг язырды ки, Бақыда «Чәмийәти-хейрийә» баш тутмады, лакин кимназияда охуян мүсәлман ушагларынын сайы илбәил артды. Кимназияда охуянлары, кимназия формалары кейәнләри руһаниләр азәрбайчанлы һесаб этмирдиләр. Бақы мүсәлманлары нәинки кимназияда охуянлары, һәтта бир аз көһнә адәтдән үз дөндәрәнләри дә мүсәлманлыгдан чыхмыш һесаб эдирдиләр. Бақы кимназиясында охуянлар ичәрсиндә йохсуллар да вар иди. Онлара көмәк этмәк лазым иди. Бу мәгсәд үчүн ярадылан «Чәмийәти-хейрийә» баш тутмады. Кәнардан бир гәпик верән йох иди. Охуян ушаглардан кимисинин палтары, кимисинин мәнзили, кимисинин емәйә хөрәйи вә кимисинин кимназия вермәйә охумаг пулу йох иди. Көмәксиз дә кечинмәк мүмкүл дейилди. Һәсәнбәй сонра дейир ки, мән һәлә Тифлисдә гуллуғ эдән вахтда мәрһум М. Ф. Ахундов өз комедия китабынын бир чилдини мәнә вермишди. Бир күн Бақыда кимназияда охуян мүсәлман балаларыны бир ерә йығыб, Мирзә Фәтәлинин комедияларыны онлара охудум вә тәвәгги эләдим ки, бу

асэрлэрдән бирисини сечиб ойнасынлар. Онлар «Һачы Гараны» сечдилэр. Биз роллары бөлүшдүрдүк вә тамашаны һазырламаға башладыг. Кимназия отагларындаң бириндә театр чыхардыг. Эввәлинчи театрымыза кәлән мүсәлман чох аз иди. Бу илк тамашаны мүвәффәгийәтлә вердик.

Диндарларын һүчумларына синә кәрән Һ. Зәрдаби руһдан дүшмүр вә Азәрбайчан мәдәнийәти тарихиндә бу ени һадисәдән севинәрәк дейирди: «Дама-дама кәл олар». Бунлар, бир заман бизим онлара дост олдуғумузу анлаярлар, мәктәбиң, театрын мәнфәәтини баша дүшәрләр. Онлара гәзет дә верә билсәм, онларын дүнякөрүшүнү тамамилә дәйишидрә биләрәм¹.

Һәсәнбәй бу хусусда даһа сонра языр ки, Бақыда мүсәлман театры чыхармағымызы Тифлис гәзетләринә язмышдылар. Мәрһум Мирзә Фәтәли ону охуб мәнә бир узун кағыз язмышды вә чох разылыг әтмишди ки, өз сағлығында онун комедиясыны мүсәлманлар өз дилләриндә чыхартдылар. Чох һейфсиләнмишди ки, мән она дәвәтнамә көндәрмәмишәм ки, өзү дә кәлиб өз көзләрилә көрәйди. Мирзә Фәтәли буну да язмышды ки, онун өзүнә «Һачы Гара» гейри комедияларындан артыг хош кәлир. Мәктубдан белә мә'лум олурду ки, онун комедияларынын һеч бириси о вахта гәдәр Азәрбайчан дилиндә ойнанмайыб².

Һ. Зәрдабини марагландыран вә ону һәмишә дүшүндүрән мәсәләләрдән бири дә азәрбайчанлы

¹ Бах: Һәнифә ханым Мәликова, «Һәсәнбәй Мәликов Зәрдабинин тәрчүмейи-һалы», «Революсия вә култура» журналы, № 6, сәһ. 116, Бақы, 1939.

² Бах: «Һәят» гәзети, 1905-чи ил, № 117, сәһ. 3.

гызлары тәһсил алмасы мәсәләси иди. О, Һәнифә ханымын көмәйилә азәрбайчанлы гызлары тәһсил алмаға чәлб әдә билмишди.

Өз халгына сәдагәтлә хидмәт әтмәк, халгы маарифләндирмәк вә онларын ичтимаи шүүруну тәрбийә әтмәк, онларда вәтәнпәрвәрлик һиссини гүввәтләндирмәк, азадлыг һәрәкатыны чанландырмаг мәгсәдләри Һәсәнбәй Зәрдабини Азәрбайчан дилиндә биринчи гәзет яратмаг фикринә салды.

Доғма халгыны дәрин бир мәнәббәтлә севән вә яшамағын мәһасыны вәтәнә, өз халгына хидмәт әтмәкдә көрән Һәсәнбәй Зәрдаби гәзет нәшр әдиб, онун васитәсилә күтлә илә данышмаг вә өз фикирләрини онлара чатдырмаг, халгы габагчыл рус мәдәнийәти вә маарифилә таныш әтмәк вә зәһмәткешләри азадлыға чыхартмаг истәйирди.

Бу мәгсәдлә дә Һәсәнбәй Зәрдаби язырды:

«Белә дә гәзетә чыхармагдан савай бир гейри-әлач йохдур ки, кағзын үстә язылмыш доғру сөзләр гапы, пәнчәрәләрдән... мәнзилләрә чата билсин. Һеч олмаз ки, доғру сөз ердә галсын. Һәр илдә он гәзетә охундан бириси охудуғуну ганса, онларын гәдәри илбәил артар, ахырда о бәнд ки, суюн габагыны кәсмишди вә сую ахмаға гоймайырды, рәхнә тапар вә су мүрур илә бәнди учуруб апарар»¹.

Зәрдаби билирди ки, гәзет халгын көзүнү ачар, онларын маариф вә мәдәнийәтинин артмасына көмәк әдәр вә дүняда баш верән һадисәләри, башга өлкәләрин мәдәнийәтини гәзет васитәсилә өйрәнмәк олар. Зәрдаби дөврүнүн габагчыл адамларыны да милләтин тәрәггисинә көмәк әтмәйә чағыраар

¹ «Һәят» гәзети, 1905-чи ил, № 129, сәһ. 3.

язы ды: «Тәс милләт, дәвләт гейрәти чәкән гардашлар кәрәк ки, хәялат вә гәваид-мөвһүмәни кәнара гоюб башарыг вә гүввә саһибләри... тәрәггһийәт вә мәктәбханалар бина эдиб машын вә усталар кәтириб вә әтфалы гандәйи-үлүм илә тәрбиййәт әтсинләр, та кәм-кәм халг бахәбәр олүб өз мәашәбданларында лазым олан ишләри әмәлә кәтирсинләр»¹.

Һәсәнбәй Зәрдаби гәзетин әһәмийәтини вә онун ичтиман инкишаф тарихиндәки ролуну дүзкүн дәрк әдирди. Буна кәрә дә о, демократик гүввәләри гәзетин әтрафына топлаяраг онларын васитәсилә халгы оятмаг уғрунда апарылачаг мүбаризәйә бөйүк әһәмийәт верирди.

Гәзетдә фәал иштирак әдәиләрдән мәшһур Азәрбайчан әдиби Н. Б. Вәзиров белә язырды ки: «Бизим зәманә тәрәгги зәманидир вә тәрәгги әтмәйән тайфа күндән-күнә тәнәззүл эдиб ахырда пуч олачаг. Она бинаән, бизим шүәра гардашларымыздан ки, онлар әлһәгг халгын күзкүсүдүрләр, илтимас әдирик ки, тәгазайи-зәманәйә мүвафиг халгын көзүнү ачмага сәй әйләсинләр»².

Зәрдаби халга даһа яхындан көмәк көстәрмәк үчүн гәзет бурахмағы гәрара алыр вә чох бөйүк әзиййәтдән сонра буна мүвәффәг олур. Яратдығы гәзетин адыны «Әкинчи» гоймагла габагчадан бу гәзетин әсас вәзифәсини мүәййәнләшдирир. Һәсәнбәй гәзетин зәһмәткеш халга йол көстәрмәк, хүсүсән кәндлиләрә агробиолокия саһәсиндә, малдарлығы инкишаф әтдирмәк вә торпағы мүнбитләшдирмәк

Зәрдабинин 1907-чи илдәки шәкли,

¹ «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 7, сәһ. 2.

² Енә ора да, 1877-чи ил, № 10, сәһ. 3.

саһәләриндә мәсләһәтләр вермәк, бөйүк рус әлм вә мәдәнийәтилә халгы таныш этмәк, бу әлм вә мәдәнийәти керидә галмыш Азәрбайчан шәраитиндә яймаг вә саир бу кими вәзифәләр дашымалы олачағыны мүййән эдир. 1875-чи илдән нәшрә башлаян «Әкинчи» гәзетинин әлә бир нөмрәси йохдур ки, һәсәнбәй Зәрдаби орада кәнд тәсәррүфатына даир зәһмәткешләрә сәмәрәли әлми вә тәчрүби мәсләһәтләр вермәмиш олсун. «Әкинчи» гәзетиндә «Кәнд әһалисинин фәалийәти» адлы хүсуси шөбә айрылмыш вә бурада дәрч әдилән мәгаләләрдә Зәрдабинин зәһмәткеш кәндлиләрә вердийи мәсләһәтләр, онун өз халгына үрәкдән хидмәт эдән бөйүк бир маарифпәрвәр демократ олдуғуну бир даһа сүбүт эдир.

Һәсәнбәй Зәрдаби язырды: «Гәзетә борчлудур ки, ишләринн яхшы вә яманлығыны айна кими халга көстәрсин». Гәзетин сияси-ичтимаи вә башга шөбәләрилә бирликдә онун әкинчилиә, малдарлыға, агрономия, кәнд тәсәррүфат мәһсулларынын кейфийәтини яхшылашдырмаға вә йолухучу хәстәликләр илә мүбаризәйә һәср олунан шөбәләри дә вар иди. Бу шөбәләрдә мүнтәзәм сурәтдә дәрч олунан мәгаләләр һәсәнбәй Зәрдабинин һәлә о заманлар биолокия, агробиолокия, микробиолокия вә паразиталокія әлмләринә нә гәдәр саһиб олдуғуну көстәрир.

«Әкинчи» гәзети зәһмәткеш күтләләрин айылмасына, онларын ичтимаи шүурунун артмасына сәбәб олдуғундан вә бунула да чар үсул-идарәси үчүн мүййән тәһлүкә яратдығындан 1877-чи илин сентябр айында чар һөкүмәти тәрәфиндән бағланыр. Мөвчуд гурулуш Азәрбайчанда ичтимаи фикрин

инкишафында бөйүк рол ойнаян «Әкинчи» гәзетинин нәшрини гадаған этдисә дә, лакин бөйүк маарифпәрвәр демократ вә ичтимаи хадим һәсәнбәй Зәрдабинин вә онун мәсләкдашларыны өз мәгсәдләриндән узаглашдыра билмәди. Шүбһәсиз, һәсәнбәй Зәрдаби чар һөкүмәти үчүн тәһлүкәли бир адам иди. Она көрә дә чар һөкүмәти Зәрдабинин Бақыда галмасыны лазым билмирди: бу мәгсәдлә ону Екатеринадар шәһәр кимназиясына мұәллим көндәрмәк ады илә Бақы кимназиясындан узаглашдырды. Лакин һәсәнбәй Катеринадара кетмәйиб өз доғма кәнди Зәрдаба көчдү. О, кәнддә мәктәб ачмаг фикринә дүшүр, лакин она енә дә мане олурлар. Бу мәгсәдинә мұвәффәг олмадығы үчүн о, Учарда мәһкәмәдә вәкиллик этмәли олур.

Һәсәнбәй Учарда вәкиллик хидмәтиндән чыхандан сонра Бақыя гайыдыр. 1906-чы илдә Зәрдабинин яхындан көмәйилә Азәрбайчан мұәллимләринин Бақыда I гурултайы чағырылыр. Гурултайын сәһәдләриндә онун ичласа сәдрлик әтдийи көстәрилик. Гурултай Азәрбайчан мұәллимләри адындан эрмәни мұәллимләринә мұрачиәтнамә гәбул эдир вә ики гардаш халг арасындакы гырғынын даяндырылмасыны тәләб эдир.

Һәсәнбәй Зәрдабинин иштиракы вә рәһбәрлийилә тәшкил әдилмиш һәмнин мұрачиәтнамәдә милли әдаватин вә милли гырғынын сәбәбләри көстәрилик вә эрмәни, Азәрбайчан зиялылары бу милли гырғына гаршы мүбаризәйә чағырылыр. һәмнин гурултайда һәсәнбәй Зәрдабинин тәшәббүсү илә тәртиб әдилмиш Азәрбайчан дилинин дәрә програмы да мұзакирә әдилир...

Һәсэнбәй Мәликов Зәрдаби 1907-чи ил ноябрың 28-дә Бақы шәһәриндә вәфат этмишдир.

Һәсэнбәй Зәрдабинин вәфаты Азәрбайчан халғыны һәдсиз кәдәрләндирди. Азәрбайчан зәһмәткешләри онун симасында өз мүдафиәчисини, севимли оғлуну итирди.

Һәсэнбәй Зәрдаби өлүм ятағында оларкән ендә халгы унутмурду. Сон нәфәсиндә ондан сорушанда ки, нә сөзүн вар? О демишдир: «Халгын маарифнә көмәк әднн!» Онун дәфн әдилдийи күн Бақы шәһәри яса батмыш, мәктәбләр вә дүканларын әксәрийәти бағланмышды. Бақыда яшаян бүтүн халгларын нүмайәндәләри азәрбайчанлыларла бирликдә бу бөйүк инсанла сон дәфә видалашмаға кәлмишдиләр.

Һәсэнбәй Зәрдабинин өлүмү мүнәсибәтилә әлағадар олараг онун аиләсинә һәр тәрәфдән баш сағлығы телеграмлары кәлирди. М. Ә. Сабир, Ч. Мәмәдгулузадәйә яздыгы мәктубунда Һәсэнбәй Зәрдабини Азәрбайчан халғынын мәнәви атасы адландырмышдыр.

Һ. Зәрдабинин дәфниндә иштирак әдән «Кәспн» гәзетинин әмәкдашлары тәрәфиндән кәтирилән әклилә бағланмыш лентин үзәриндә бу сөзләр язылмышды: «Мүтәфәккир ишчийә, «Кәспн» мәтбәәсинин фәһләләри тәрәфиндән. Чисмин өлдүсә, фикрин яшайыр».

Һәсэнбәй бүтүн өз дүшүнчәли һәятыны халгын маариф вә мәдәнийәтә чатмасы уғрунда мүбаризәйә һәср этмишдир. Онун һәят вә фәалийәти Азәрбайчан кәнчләри үчүн ибрәт нүмунәсидир.

Һәсэнбәй Зәрдабинин өлүмү мүнәсибәтилә, о дөврдә чыхан гәзет вә журналларда чохлу мәгалә-

«Кәспн» мәтбәәси фәһләләринин әклилинә санчылмыш лентин шәкли.

ләр нәшр әдилмишдир. Бу мәгаләләрин һамысында Һәсэнбәйин, о бөйүк инсаның Азәрбайчан халғына көстәрдийи хидмәтдән бәһс олунурду.

Мәгаләләрин бириндә Һәсэнбәйин дәфн мәрәсинә тәғдим олунан шейләр белә тәсвир әдилмишди:

1. Кимназия мүәллим вә тәләбәләри тәрәфиндән мәрһумун әл илә чәкилмиш бөйүк рәсми.

2. Бақы мүсәлман мүәллимләри тәрәфиндән тәғдим олунан күмүш чилдли албом үстүндә гызыл чәрчивә ичәрисиндә мәрһумун тәсвири.

3. «Иршад» гәзети тәрәфиндән көзәл чичәкләр илә бәзәнмиш чәрчивә ичрә 1875-чи илдә нәшр олунан «Әкинчи» гәзетинин нөмрәси.

4. «Дәбистан» мәчмуәси тәрәфиндән әлаһиддә вәрәгәләрдә чап әдилиб чамаата пайланмаг үчүн мәрһумун рәсми.

5. Бақы мүсәлман драм дәстәси тәрәфиндән мәчмәр үстүндә күмүшдән гайрылмыш сәнаеи нәфисәнин әләмәти олан лира.

Бу һәдйийә олунап шейләрә бағланмыш лентләр үзәриндә ким тәрәфиндән тәғдим олуңдуғу язылмышды.

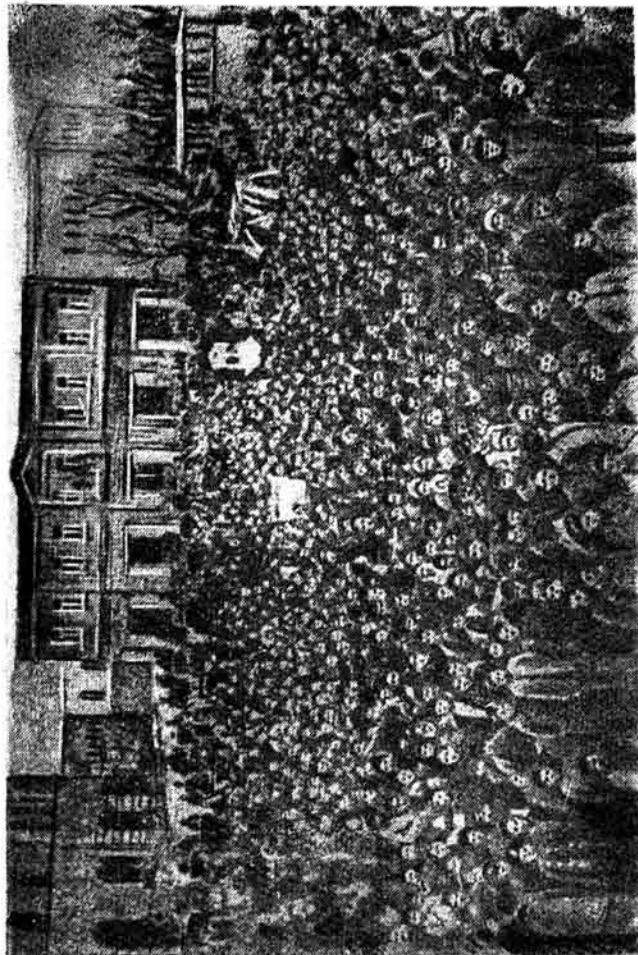
Мәғалә бу сөzlәрлә битир: Авропа әһлинин арасында бир адәт вардыр ки, һәр бир шәхс вәфат әдәндән сонра, о шәхсин өз милләтинә әтдийи көзәл хидмәтләрини тарихләрдә вә яхуд хүсуси китабчаларда языб, онлары мәктәб шакирдләринә тәлим әдирләр вә шакирдләрдән чоһусу белә тәлимдән сонра асудә вахтларыны милләт ишләринә сәрф әдиб, өзләрини вәфат әдән шәхсә охшатмаға чалышырдылар. Белә олан сурәтдә лазым кәлир ки, биз дә чамаат үчүн чалышан шәхсләрин ишләрини нәзәрдән кечириб, онлара диггәт етирәк.

Гафгаз мүсәлманларынын арасында белә шәхсләрин әввәлиничиси М. Ф. Ахундов һесаб олунарса, икинчиси мәрһум Һәсәнбәй Мәликов Зәрдаби һесаб олунамалыдыр.

Һәсәнбәй Мәликов тамам өмрүнү мүсәлман милләтинә сәрф әдибдир.

Азәрбайчан халгынын тарихиндә Зәрдабинин ады зәһмәткеш халгын сәадәти үчүн чәкдийи зәһмәтләринә көрә, һәмишә гызыл сую илә язылмыш әдлар сырасында дурачагдыр. Гочаман шаиримиз Абдулла Шаиг Һәсәнбәйин вәфаты мүнәсибәтилә халгымызын кәдәрини белә ифадә әтмишдир:

«Бу сәнмисән әй дани, о табут гучағында?
Сәнмүшмү һаятын белә мәнсулла чағында?
Әй шанлы «Әкинчи!», сән идин кәнчлийә рәнбәр!
Алды сәни биздән өлүм, әй нур сачан үлкәр!
Әй адлы, шәрәфәтли, фәдакар, бөйүк инсан,
Аләмләрә сығмаз вәтәнә әтдийин әһсан...
Бар вермәдәдир бәсләдийин дадлы диләкләр,

Һәсәнбәйин Бақыда дөфн мәрәсими.

Алмыш сәнин әтрафыны бах, чанлы чичәкләр.
 һасрәт көзүнү ач бир ан, әй шанлы мүчәһид.
 Минләрчә бу мәктәбли чаванлар буна шаһид:
 Йорду о зәиф чисмини зәһмәт вә мәшәггәт,
 Доғма вәтәнин гойнуна кир, ол даһа раһәт.
 Кәлмиш һамы гәлбиндә кәдәр сон көрүшә, бах!
 Мүмкүнмү сәни әй бөйүк инсан, де унутмаг»¹.

Бәли, һәсәнбәйи унутмаг, һеч бир вәһлә унут-
 маг мүмкүн олмады. Нәинки Азәрбайчан халгы,
 һабелә Вәтәнимизин бүтүн гардаш халглары да
 ялыз Совет һакимийәти сайәсиндә бу бөйүк ичти-
 маи хадимә түкәнмәз һөрмәт бәсләйир, онун әсәр-
 ләрини өйрәнир вә она әбәди абидәләр ярадырлар.

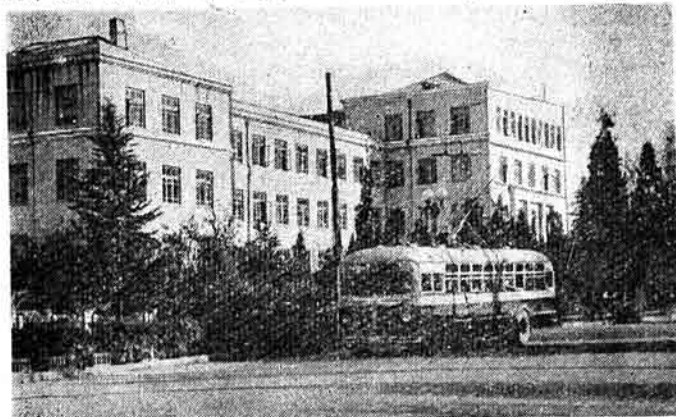
III. ҺӘСӘНБӘЙ ЗӘРДАБИНИН ДҮНЯКӨРҮШҮНҮН ФОРМАЛАШМАСЫНА ГАБАГЧЫЛ РУС ӘЛМ ВӘ МӘДӘНИЙӘТИНИН ТӘСИРИ

В. И. Ленин рус халгынын габагчылы ингилаби-
 демократик идеяларына йүксәк гиймәт вермәклә
 бәрабәр, ингилаби азадлыг идеясына малик олан
 бу мэдәнийәтин чохмилләтли Русия фәһлә синфи
 арасында һәртәрәфли яйылмасыны тәләб әдирди.
 Бу мэдәнийәт вә әлм халгы тәһкимчилиһә вә ча-
 ризмә гаршы мүбаризә руһунда тәрбийә әдирди.
 Рус халгынын габагчылы мэдәнийәтинин нүмайән-
 дәләри ичтимаи һәяты, тәһкимчилик гурулушуну
 дәйишдирмәк уғрунда ингилаби мүбаризәнин ке-
 дишиндә фәал иштирак әтмишләр. Онлар өз идеялары
 вә шәхси тәсирләрилә зәһмәткеш халг күтләләринин

¹ Абдулла Шанг, Сечилмиш әсәрләри, сәһ. 5, Азәр-
 нәшр, 1955.

А. ССР ҒА Һ. Зәрдаби адына Тәбиийәт мұзейинин бинасы

Һ. Зәрдаби адына Кировабад Педагожи институтунун бинасы.

дүшүнчәсинин ингилабиләшмәсиндә мүййән рол ойнамышлар.

XIX әсрин биринчи ярысында рус ингилаби һәрәкатынын гаршысында дуран әсас мәсәлә тәһкимчилик һүгугунун вә чаризмин ләғв әдилмәси мәсәләси иди. Өлкәнин итгисади инкишафы да мөвчуд феодал тәһкимчилик гурулушу илә чидди зиддийәтләрә раст кәлирди. Русиядакы тәһкимчилик һүгугуну вә чар мütләгийәтини ләғв этмәк тәшәббүсчүләри ичәрисиндә 1825-чи ил декабристләрини дә хатырламаг лазымдыр. В. И. Ленин Русиянын ингилаби һәрәкат тарихинин инкишафындан бәһс әдәркән, бурада демократик идеялар ирсинә бөйүк әһәмийәт вермишдир, чүнки XIX әср ингилабчы демократлары олан Кертсен, Белински, Чернышевски вә Добролюбовун Русиянын ингилаби һәрәкат тарихиндәки рол вә әһәмийәтини баша дүшмәк үчүн бунун бөйүк файдасы вардыр. XIX әср Русияныкы башга халгларын ичтимаи фикринин инкишафы тарихиндә бөйүк вә нәчиб рол ойнамышдыр. Русиянын габагчыл элми, мэдәнийәти, иччәсәнәт вә әдәбийяты Азәрбайчан халгынын мәнәви һәят инкишафынын бүтүн саһәләринә мütәрәгги тә'сир кәстәрмиш вә кәстәрмәкдәдир. Азәрбайчан халгынын мүасир мэдәнийәт сәвийәсинә галхмасы, рус халгынын габагчыл мütәрәгги дүня әһәмийәти олан элм вә мэдәнийәтинин инкишафы тарихилә дәрин вә гырылмаз телләрлә бағлыдыр. Азәрбайчан вә рус халгынын мэдәнийәти арасындакы бу нәчиб рабитәнин, йә'ни рус халгынын саһиб олдуғу зәнкин элм, мэдәнийәт, әдәбийят вә иччәсәнәтин Азәрбайчан халгынын мэдәни инкишафына әтдийи тә'

сирий узун вә диггәтәлайиғ тарихи вардыр. Габагчыл рус ингилаби-демократик идеяларын Азәрбайчанда ичтимаи фикрин инкишафына тә'сириндән данышаркән рус әдәбийятынын көркәмли нүмайәндәләри олан Пушкин, Лермонтов вә башгаларындан бәһс этмәк лазымдыр. Азәрбайчан мэдәнийәтинин көркәмли нүмайәндәләри рус элм, мэдәнийәт, әдәбийят вә иччәсәнәтини дәриндән өйрәнмишләр. XIX әсрин биринчи ярысында Азәрбайчанда ичтимаи фикрин инкишафына декабристләрин вә чар һөкүмәти тәрәфиндән Гафгаза сүркүн әдилмиш габагчыл язычыларын бөйүк тә'сири олмушдур. Азәрбайчан мütәфәккирләринин А. С. Пушкин, А. С. Грибоедов, М. Ю. Лермонтов, А. А. Бестужев-Марлински вә А. И. Одоевски илә танышлығы онларын дүнякөрүшүнүн тәшәккүл тапмасында мütәрәгги рол ойнамышдыр. Рус элм вә мэдәнийәтинин көркәмли нүмайәндәләри дә Азәрбайчан халгына вә онун мэдәнийәтинә бөйүк мараг кәстәрирдиләр. Бөйүк рус шаири А. С. Пушкин өзүнүн «Әрзума сәяһәт» адлы әсәриндә Азәрбайчан дөйүшчүләринин чәсарәт вә гочаглыгыларындан бәһс әдирди. 1830-чу илдә Азәрбайчана кәлән М. Ю. Лермонтов Губа, Шамакы вә Шушаны кәзмишдир. Бөйүк рус шаири бурада Азәрбайчан фолклору илә таныш олмуш вә Азәрбайчан халг нағылларынын әсасында өзүнүн «Ашыг Гәриб» әсәрини яратмышдыр. А. С. Пушкинин яхын досту олан декабрист Бестужев-Марлински маарифпәрвәр шаир вә көркәмли тарихчи А. А. Бакыхановун вә М. Ф. Ахундовун да досту олмушдур.

Бестужев-Марлински Азәрбайчан дилини хүсуси бир мараг илә өйрәнәрәк, онун Шәрг аләминдә рол

вә әһәмийәтини дүзкүн гиймәтләндирмишдир. О, язырды ки, Европада франсыз дили илә һәр ери кәзмәк мүмкүн олдуғу кими, Азербайжан дили илә дә бүтүн Асияны башдан-баша кәзмәк мүмкүндүр¹.

Бестужев-Марлинскинин Азербайжан һәятына аид язмыш олдуғу әсәрләри онун бу халгы бөйүк бир мөһәббәтлә севдийини вә Азербайжан мәдәнийәтинә йүксәк гиймәт вердийини көстәрир. Бунлара мисал онун «Красное покрывало» («Гырмызы өртүк»), «Молла Нур» вә башга әсәрләрини көстәрмәк олар. Азербайжан, фарс вә әрәб дилләрини өйрәнмәйә бөйүк марағ көстәрән Бестужев-Марлински Азербайжан инчәсәнәт вә әдәбийятыны дәриндән билмәклә, өз әсәрләриндә халг мисалларындан кениш сурәтдә истифадә этмишдир. Мәсәлән: «Кечмә намәрд көрпүсүндән гой апарсын сел сәни, ятма түлкү көлкәсиндә гой есин аслан сәни».

Шәрг инчәсәнәт вә әдәбийятына бөйүк әһәмийәт верән Бестужев-Марлински М. Ф. Ахундовдан бир сыра мәсәлләр өйрәндийи кими, ону эйни заманда габагчылар рус әлм вә мәдәнийәтилә, инчәсәнәт вә әдәбийяты илә дә яхындан таныш этмишдир. О, М. Ф. Ахундовун Азербайжан әлифбасынын дәйишилмәси һаггындакы тәшәббүсүнү бәйәнмиш вә она өз мәсләһәтләрини вермишдир.

Рус мүтәфәккирләриндән өйрәнән габагчылар Азербайжан язычы вә мүтәфәккирләри бир тәрәфдән чар мүтләгийәтини тәнгид әдир, диқәр тәрәфдән исә рус халгы илә яхын әлагәнин бөйүк мәнасыны халга баша салырдылар. Габагчылар рус мәдә-

¹ Бах: А. Марлински, «Красное покрывало», Второе полное собрание сочинений, т. I, ч. II, СПМ, 1847 г. стр. 114.

нийәт, әдәбийят вә инчәсәнәтинин Азербайжан мәдәнийәтинин инкишафына тәсири алим вә язычы А. А. Бакыхановун, Гасымбәй Закирин, бөйүк реаллист драматург вә материалист философ М. Ф. Ахундовун, көркәмли тәбиәтшүнас вә ичтимаи хадим Гәсәнбәй Зәрдабинин, маарифпәрвәр шаир Сейид Әзим Ширванинин, көркәмли әдиб Нәчәфбәй Вәзировун вә башгаларынын һәят вә фәалийәтиндән айдын көрүнмәкдәдир.

Бу язычылар өз ярадычылыгыларында габагчылар Азербайжан мәдәнийәти әнәнәләринә садиг галмагла бәрәбәр рус әлм вә мәдәнийәтини Азербайжанда кениш йамағ вә бунунла да һәр ики халгын арасындакы достлуғу мөһкәмләтмәйә чалышмышлар. Бу тәсири көзәл ифадәсини республикамызын дәвләт һимниндә белә охуюруг:

«Гардашымыз рус халгыдыр
Азадлығын байрагдары.
Ганымызла сувармышыг
Бу достлуғу, бу илгары».

Бу сөzlәр бөйүк рус халгы илә олан тарихи достлуғун һәгиги ифадәсидир. Бәди сөзүн гылынчдан кәскин олдуғуну баша дүшән халгымызын габагчылар шаир вә язычылары рус әлм вә мәдәнийәтинә йүксәк гиймәт вермәклә, халгымызы бу әлм, мәдәнийәт вә инчәсәнәтдән өйрәнмәйә чағырмыш вә чағырыр.

Һ. Мейдинин «Комиссар» әсәриндә рус дилинин бөйүк әһәмийәтиндән бәһс әдиләркән дейлир: «Рус дилини билмәйән адам бөйүк вә зәнкин бир хәзинәнин ачарыны итирмиш кимидир»¹.

¹ Һ. Мейди, «Комиссар» әсәри, сәһ. 103.

Габагчыл рус элм вэ мэдэниййэтиндэн, инчэсэнэт вэ эдэбийятындан илһам алан вэ Азэрбайчан халгынын инкишафы тарихиндэ газанылмыш кезэл милли мәнэви эн'энэлэри тэчэссүм этдирэн Азэрбайчан совет инчэсэнэт вэ эдэбийяты пантүркизм вэ башга мүртэче чэрэянлара гаршы мүбаризэдэ доғулмуш вэ бу мүбаризэнин кедишиндэ мөһкэм-лэниб шөһрэтэ наил олмушдур.

XIX эсрдэ Русиянын бүтүн ичтимаи вэ элми фикри һэр шейдэн эввэл эсас вэ зэрури бир мäsэлэ илэ мэшфул иди. Бу да өлкөнин кэлэчэк мүгэддэрэты мäsэлэси иди.

XIX эсрдэ Русияда ингилаби-демократик идеяларын инкишафында Кертсен, Белински, Чернышевски вэ Добролюбов хүсуси мөвге тутурлар. Рус ингилабчы демократлары өз фэлсэфи вэ игтисадисияси көрүшлэриндэ истисмар олунан мээлум халгларын чаризмэ гаршы э'тиразларыны экс этдирмишлэр. Онлар халгын сияси азадлыгы уғрунда чарпышан мөрд мүбаризлэр идилэр, тэһкимчилик һүгугуна гаршы йорулмадан мүбаризэ апарырдылар, инсан алвери, оғурлуг вэ сойғунчулуғун һөкм сүрдүйү көһнэ чэмиййэтэ дүшмэн идилэр. О дөврүн үсул-ндарэси зэһмэткеш күтлэлэрин истэк вэ арзуларыны тэрэннүм эдэн шэхслэри өлдүрүр, һэбслэрэ вэ сүркүнлэрэ мөһкум эдирди. 38 яшлы Пушкинин дуэлдэ өлдүрүлмэси, Рылеевин вэ башга декабристлэрин дар агачындан асдырылмасы, Лермонтовун дуэлдэ өлдүрүлмэси, 35 яшлы Белинскинин тэ'гиб вэ эһтияч үзүндэн өлмэси сөйлэдиклэримизэ чох кэдэрли бир мисалдыр. Русиядакы ингилаби-демократик һэрэкатын бейнэлхалг эһэмиййэти дэ бөйүк

иди. Чүнки бу мүбаризэ үмүмэн азадлығын дүшмэни олан чаризмэ гаршы апарылырды.

Элми коммунизм банилэри Маркс вэ Энкелс рус эдэбийятынын үмүмдүня эһэмиййэтини гөйд этмиш вэ Русияда ингилаби-демократик идеяларын эсасыны гоянлара йүксэк гиймэт вермишлэр.

XIX эсрин рус ингилабчы демократларынын фэлсэфи көрүшлэри онларын эдэби ярадычылығында өз эксини тапмышдыр. О, дөврүн фэлсэфи фикри, бэди эдэбийят вэ эдэби тэнгидлэ дэ гырылмаз сүрөтдэ бағлы олмушдур. Зэһмэткеш халгын мүтлэгиййэтэ гаршы мүбаризэсини кенишлэндирмөкдэ мүтэрэгги рус эдэбийятынын бөйүк рол вэ эһэмиййэти олмушдур. Бу эдэбийят дөврүн бүтүн мäsэлэлэрилэ марагланмыш, ичтимаи һэятын бүтүн сәһэлэринэ эл атмышдыр. Белински Гогола мәктубунда язычылары рус халгынын ваһид рәһбэри, мүдафиэчиси вэ мүтлэгиййэтин зүлмүндэн азад эдэнлэр кими гиймэтлэждирмишдир. Белински бу мәктубу язәркэн, рус халгынын чар мүтлэгиййэтинэ гаршы мүбаризэсинэ башчылыг эдэчэк һэгиги рәһбэри һэлэ йох иди. Белинскинин тарихи хидмэти ондадыр ки, о, тэһкимчилийин агыр эзабларындан рус зэһмэткешлэрини хилас этмөк уғрунда мүбаризэ апаран язычы, шаир вэ тэнгидчиклэрин бөйүк бир нэслини тэрбийэ этмишдир. Белински рус халгынын кэлэчэ-йинэ, онун бүтүн дүня азадлыг һэрэкатынын рәһбэри олачағына инанырды. О, 1840-чы ил тэгвимино яздыгы мүгэддимэдэ гөйд этмишдир ки, 1940-чы илин Русиясыны—кэлэчөкдэ мэдэни дүнянын башында дурачаг, элмэ вэ инчэсэнэтэ ени инкишаф йолу кестәрэчэк Русияны көрмэли олан нэвэ вэ нэтичэлэримизэ һэсэд апарырам.

Бәшәр тәфәккүрүнүн эн бөйүк наилийәти сайы-
лан ленинизм ингилабчы демократларын яхшы
ән'әнәләриндән вә нәчиб хүсусийәтләриндән исти-
фадә этмишдир, чүнки марксизм-ленинизм бәшәр
тарихиндәки элм вә мәдәнийәтин наилийәтләрини
инкар этмир, она дүзкүн вә һәртәрәфли гиймәт ве-
рир. Ленинизм рус мәдәнийәтинин эн йүксәк на-
илийәтидир, ленинизм империализм вә пролетар
ингилаблары дөврүнүн марксизмидир, галиб кәл-
миш сосялизмдин бүтүн дүняда мүвәффәгийәтлә
гурулачағы нәзәрийәсидир.

Һазыркы дөврүмүздә күндән-күнә тәрәгги эдән
совет әдәбийятында XIX әсрин ингилабчы демократ-
ларынын көзәл ән'әнәләри давам вә инкишаф этди-
рилир. Бу һәрәкәт совет әдәбийятынын эн яхшы хү-
сусийәтләриндән биридир.

Рус ингилабчы демократлары элм вә фәлсәфә-
нин наилийәтләрини һәятлә, снәсәтлә, зәһмәткеш-
ләрин хошбәхт һәят уғрундакы мүбаризәсилә бағ-
ламаға чалышырдылар. Буна көрәдир ки, Кертсен,
Чернышевски, Белински вә Добролюбовун адлары
һәмнин дөврүн ичтимаи-ингилаби һәрәкәты илә ғы-
рылмаз сурәтдә бағлыдыр. Ингилабчы демократ
Кертсен «Колокол» журналыны нәшр этмәклә га-
багчыл адамлар арасында ингилаби идеялары
яйырды. Кертсенин «Колокол»у ингилабын трибуну
олду. «Колокол»ун әсас мәгсәди тәһкимчилик һүгү-
гуну ләғв этмәк уғрунда мүбаризә апармаг иди.

Ингилабчы демократлар гызғын вә мүбариз
вәтәнпәрвәр идиләр. Русиянын, рус халгынын та-
леи онлары һәмишә дүшүндүрмүшдүр. Онлар башга
милләтләрин дә һүгүг вә мәнәфеинин тохунулмаз-
лығынын тәрәфдары олмушлар. Онлар яхшы баша

дүшүрдүләр ки, милләтчилик вә шовинизм истис-
марчы синифләрин өз ағалығыны мөһкәмләтмәк
үчүн истифадә этдикләри үсулду. Рус ингилабчы
демократлары милләтләр арасында милли ғырғын
салан рус чаризмини даима ифша этмишләр.

Совет халгы XIX әсрин ингилабчы демократла-
рынын көзәл ән'әнәләрилә фәхр эдир. Совет халгы
фәхр эдир ки, тәһкимчилик һүгүгунун, чаризм зүл-
мүнүн белә дәһшәтли вахтында әзаб-әзийәт чәкән
рус халгы ичәрисиндән Кертсен, Белински, Черны-
шевски, Добролюбов кими адамлар чыхмышдыр.
В. И. Ленин языр ки:

«Биз шүурлу великорус пролетариатына милли
ифтихар һисси ябанчыдырмы? Әлбәттә, йох! Биз өз
дилиimizi вә өз вәтәнимизи севирик, биз һәр шейдән
чоһ онун зәһмәткеш күтләләрини (йә'ни онун әһа-
лисинин 9/10 һиссәсини) демократларын вә сося-
листләрин шүурлу һәяты сәвийәсинә галдырмаг
үчүн чалышырыг. Чар чәлладларынын, задәканла-
рын вә капиталистләрин көзәл вәтәнимизи нечә
тәчавүз, зүлм вә һәгарәтләрә дүчар этдикләрини
көрмәк вә дуймаг бизә даһа чоһ ағыр кәлир. Биз
фәхр эдирик ки, бу тәчавүзкарлара бизим мүнһт,
великоруслар мүнһти тәрәфиндән мүгавимәт көс-
тәрилмиш, бу мүнһт Радишшеви, декабристләри,
70-чи илләрин ингилабчы различинләрини етиш-
дирмиш, великорус фәһлә синфи 1905-чи илдә күт-
ләләрин гүдрәтли ингилаби партиясыны яратмыш,
великорус кәндлиси эйни заманда демократ олмаға
башламыш, кешиш вә мүлкәдары йыхмаға башла-
мышдыр»¹.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 95.

Халгын ифтихары—Ломоносов, Пушкин, Гогол, Лермонтов, Толстой, Салтыков-Шедрин, Горки вэ башга бу кими дуналары етишдирэн бир халгын ифтихарыдыр. Бу ифтихар өз ихтиралары илэ бүтүн дуняда шөһрэт тапмыш Жуковский, Столетов, Попов, Ползунов, Павлов, Тимирязев, Мичурин вэ саир бу кими бөйүк алимлэри тэрбийэ эдиб етишдирмиш бир халгын ифтихарыдыр ки, Азербайчан халгынын мэдэнийэти дэ бунулла тарихэн элагэ-дардыр.

Пролетариатын ингилаби партиясынын яранмасы илэ Русия зэхмэткешлэринин азадлыг уфрунда мүбаризэсинин ени мэрһэлэси башланыр. Бу вахтдан рус халгы илэ Азербайчан халгы арасындакы достлуг, Русия фэһлэсилэ Баки вэ Загафгазия фэһлэлэри арасында һэгиги пролетар бейнэлмилэлчилиин руһундакы достлуга чеврилэрэк даһа да инкишаф эдиб мөһкэмлэнмишдир. В. И. Ленинни рэһбэрлийилэ ярадылан Загафгазия болшевиклэр тешкилаты Загафгазия зэхмэткешлэринин ингилаби гэраркаһына чеврилэрэк фэһлэ синфини вэ зэхмэткеш кэндли күтлэсини ингилаби мүбаризэ руһунда тэрбийэ этмишдир. Буна көрө дэ Азербайчан халгы һэгиги азадлыга чыхмасы үчүн бөйүк рус халгына вэ Совет Иттифагы Коммунист партиясына миннэт-дардыр. Биз букүнкү мэдэни йүксэлишэ рус халгы илэ олан түкәнмэз достлуг нэтичэсиндэ наил олмушуг.

Азербайчанын габагчыл зиялылары һэлэ кечэн эсрин эввэллэриндэн рус элминин вэ мэдэнийэтинин мүтэрэгги эһәмийэтини баша дүшмүш вэ халгы бу элм вэ мэдэнийэтдэн өйрәнмэйэ чагырымышлар.

Һэсэнбэй Мэликов Зэрдаби рус элминин габагчыл адамларынын эн яхшы сифэтлэрини өзүндэ чэмлэшдирмишдир. Вэтэнэ мөһэббэт, халга хидмэт, тэбиэт һадисэлэри һаггында диалектик тэрэдэ дүшүнмэк вэ с. бу кими сифэтлэр Һэсэнбэйэ хас олан эн яхшы хүсусийэтлэрдир. XIX эсрин икинчи ярысында габагчыл рус тэбиэтшүнасларынын көрүшлэриндэ ингилаби руһ бөйүк ер тутурду. Вэтэнин кэлэчэйи бу алимлэри дэ чох дүшүндүрүрдү. Онлар Русиянын игтисади гүдрэтини артырмаг вэ халгын мэдэнийэтинин инкишаф этдирмэк үчүн йоллар ахтарырдылар. Онлар өз элми тэдгигатларыны лабораториялар дахилиндэ сахламырдылар. «Элм хатиринэ элм яратмаг»—шүарыны рэдд эдиб, элмдэн халгын хошбэхтлийи, вэтэнин гүдрэти үчүн истифадэ этмэйэ чагырырдылар. Бүтүн булар Москва университетиндэ тәһсил вэ тэрбийэ алан кэнч Һэсэнбэй Мэликовун дунякөрүшүнүн формалашмасына өз пэчиб тәсирини көстөрмэйэ билмэзди.

Һэсэнбэй Мэликов Москва кетдийи биринчи күндэн э'тибарэн габагчыл дунякөрүшлү адамларла яхындан дост олмушдур.

Дейилдийи кими, Һэсэнбэй Мэликов һэлэ тэлэбэ икэн рус зиялылары вэ Русиянын ичтимаи гурулушу илэ таныш олур вэ бу да онун кэлэчэк дунякөрүшүнэ өз тәсирини көстэрир.

О дөврдэ ингилаби идея вэ фикирлэри яймаг ишиндэ университетлэрин ролу бөйүк иди. Хүсусэн бу барэдэ Москва университетиндэ бөйүк ишлэр апарылырды. Университетэ топланан габагчыл вэ демократик фикирли кэнчлэр азадлыг идеяларынын, ингилаби-демократик фикирлэрин яйылмасында

Һәсәнбәйиң гуртардығы Москва университетиниң бинасы.

чалышмын вә бу фикирләрин чарчысы кими чыхыш этмишләр. Һәсәнбәй Мәликов да белә бир ичтимаң мүнхтдә тәһсил алмыш вә азадлығ идеяларының яйылмасында яхындан иштирак этмишдир. Һәсәнбәйиң Москва университетиндә тәһсил алдығы дөвр—Һәмин университетдә азадлығ, ингиләби-демократик идеяларын вә гүввәләрин мүртәчә идея вә гүввәләрә гаршы мубаризәсиниң кәскинләшдийи бир вахта тәсадүф эдир. Москва университетиниң зоолокия кафедрасының мүдири А. П. Богданов 1858-чи илдән Һәсәнбәй Мәликовун мүәллими олмушду. Русияда илк дарвинист олан Богданов исте-дадлы алим, педагог вә бачарығлы тәшкилатчы иди.

О, элм вә тәдгигат ишинин тәшкили вә онун нәтичәләринин әһали арасында яйылмасы үчүн чох иш көрмүшдүр. Богданов Русияда «Тәбиәти өйрәнән чәмиййәт»ин баниләриндән бири һесаб олунур. О, нәбатат вә һейванат аләми һаггында элдә эдилән мәлүматларын системә салынмасы вә нәшр олунмасы илә кифайәтләнмирди. 1865-чи илдә Богдановун тәшәббүсү илә университетдә «Тәбиәт һәвәс-карлары чәмиййәти» тәшкил олунду. Тәшкилат ялныз элми тәдгигат ишинин апарылмасы дейил, онун нәтичәләриниң кениш яйылмасыны да өз гаршысында гойду. Бу чәмиййәтин йығынчағларында К. А. Тимирязев, Г. А. Столетов, сонралар Н. Е. Жуковски вә И. Н. Лебедев иштирак эдирдиләр.

Бу йығынчағлара күлли миғдарда динләйичиләр чәлб эдилирди. Чәмиййәт университетдә этнография, антрополокия вә политехник сәркиләр дүзәлтмишди. Һәмин дөврдә Москва университетиниң тарих-филоложии факултәси рус тарих элминдә рәһбәр ролу ойнайырды. Тарихчиләр ичәрисиндә биринчи ери, Һәсәнбәй Мәликовун яхындан таныдығы, һәтта өзү вә аиләсилә дост олдуғу С. М. Соловйов тутурду. Соловйов 1860—1870-чи илләрдә «Русия тарихи» адлы әсәриниң бөйүк бир һиссәсини чап этдирмиш вә бир сыра тарихи монографиялар язмышды. Соловйовун яратдығы мәктәбдә В. С. Ключевски кими көркәмли тарихчиләр етишмишдир.

С. М. Соловйов язмышдыр ки: «Элм о заман өз мәгсәдләринә наил ола биләр ки, инсанын вә вәтәндашын әһәмиййәти һаггында, онун вәзифәләри һаггында анлайышлары кениш яймыш олсун. Элә бир ишығ сачсын ки, инсан бунун васитәсилә өз вәтәни-

нин эһтиячы вэ тэлэблэрини көрө билсин вэ бу тэлэблэри элмин васитэсилэ тэ'мин этмэк имканларына малик олсун». Прогрессив даирэлэр Соловьёвун фикрини гиймэтлэндирирдилэр.

Һэсэнбэй Мәликов Москва университетинэ дахил олдуғу 1861-чи илдэ, чаризм тэрәфиндән университетлэр үчүн мүэййән эдилмиш мүртәчө гайдалара гаршы тэлэбэлэрин һәрәкаты олмушдур. Тэлэбә һәрәкатында бир сыра прогрессив профессорлар да иштирак этмишлэр. Габагчыл вэ мүтәрәggi профессорлар университетдә мүртәчө тә'сирләрэ вэ онларын ййылмасына гаршы мүбаризэ апарырдылар. Бу мүбаризэ 1863-чү илдәки ректор сечкиләриндә өзүнү парлаг бир шәкилдә көстәрди. Габагчыл вэ мүтәрәggi профессорларын намизәди С. М. Соловьёв, мүртәчөлэрин намизәди исә Барышев вэ Шуровский иди. Сечки заманы мүртәчө профессорларын намизәди Барышев ректор олду. Барышевин ректор сечилдийн илк күндән мүтәрәggi профессорлар онунла гәт'н ихтилафа башладылар. С. М. Соловьёвун этрафында топланмыш профессорлар сырасында университетин физика-риязийят факултәсинин деканы, Һэсэнбэй Мәликовун мүәллим А. Ю. Давидов, 1864-чү илдә Дарвинин «Нөвлэрин мәншәи» адлы әсәрини биринчи дәфә рус дилинә тәрчүмә эдән вэ Һэсэнбәйин мүәллим вэ досту профессор С. А. Рачински вэ башгалары да бар иди. «Кәнчләр» адланан бу группун һәфтәдә бир дәфә йығынчағы апарылырды ки, бурада да университетә даир вэ башга һәяти мәсәлэләр музакирә олунурду.

Һүгүг факултәсинин деканы вәзифәсинә бачарыгсыз бир профессор Лешковун тә'йин эдилмәси

Профессор А. П. Богданов.

бу ики груп арасындакы зиддийәтин даһа да кәс-кинләшмәсинә сәбәб олмушду.

«Кәнчләр»лә мүртәчеләр арасында олан бу тог-гушма кенншләнәрәк мятбуат васитәсилә чыхыша сәбәб олду. Бу тоггушманын нәтичәсиндә мүртәче маариф назири Д. А. Толстой Лешковун декан тә-йин әдилмәсини имзаламагла һәмин зиддийәти мүртәче групун хейринә һәлл этди. Назирин бу һәрә-кәтинә чаваб олараг профессорлардан Чичерин, Дмитрев, Рачински, Соловйов, Бабст, Капустин уни-верситетдән чыхмалары һаггында әризә вердиләр. Чичерин, Дмитрев вә Рачински ишдән чыхдылар. Университетдә кедән бу мүбаризәдә тәләбәләр вә ичтимаи рә'й тамамилә «Кәнчләр» групунун тәрә-финдә иди. Университетин ректорлуғуна сонраки сечкиләрдә мүртәче груп мәғлуб олду вә С. М. Со-ловйов ректор сечилди. Соловйовун ректорлуғ ил-ләри университетин мүстәгиллийи уғрунда тәләбә вә мүтәрәгги профессорларын мүбаризәсинин кәс-кинләшмәси илләри олду. Тәләбә һәрәкәтынын гар-шысыны ала билмәйән чар һөкүмәти күзәшт тәд-бирләриндән чәза сиясәтинә кечди. Мүтләгийәт сонралар баша дүшдү ки, Москва университетини нигилаби һәрәкәтын мәркәзинә чеврилир. Мүртәче профессорларын тәшәббүсү илә университетин мүс-тәгиллийини ләғв этмәк чәһдләринә гаршы тәләбә-ләрин тез-тез күтләви чыхышлары баш верирди. Тәләбә һәрәкәтынын әсас шүары тәләбә бирләшмә-ләри һүгүгуну әлдә этмәк иди. «Палунин һадисәси» адлы һәрәкат хүсуси бир сәс салмышды. Тибб фа-күлтәсинин IV курс тәләбәләри профессор Палунин-нин мүһазирәсини динләмәкдән боюн гачырдылар. Онлар профессорун өз фәннини яхшы билмәдийини

Факүлтәнин деканы А. Ю. Давидов.

көстәрдиләр. Университетин шурасы тәләбәләрдән 11 нәфәрини бир илдән 3 илә гәдәр башга али мек-тәбләрә дахил олмаг һугугундан мәһрум этмәклә, 9 нәфәрини исә дахил ола билмәк шәртилә универ-ситетдән харич этди. Тәләбә һәрәкаты об'ектив ола-раг чар мүтләгһийәти әлейһинә чеврилди. Даһа фәал тәләбәләр исә ингилаби һәрәкат йолуна дү-шүрдүләр. Университетдә ингилаби дәрнәкләр мей-дана кәлирди. 1861-чи илин ингилаби йүксәлиши дөврүндә Москва университетиндә тәләбәләрдән П. Л. Зайчневски вә Л. Э. Пргиропулонун рәһбәр-лийи алтында ингилаби дәрнәк яранды. Бу дәрнәк Чернышевскинин идеяларынын билаваситә тәсири алтында иди. Дәрнәк үзвләри алман материалист-ләри Бүхнерин, Л. Фейербахын вә Гәрби Европа утопистләринин әсәрләрини өйрәнир, Кертсенин ингилаби тәблиғатыны изләйир, «Современник» вә «Русское слово»дакы публицистик мәгаләләри оху-юрдулар. Дәрнәин фәалийәти, гадаған әдилмиш әдәбийятын чап олунмасы вә яйылмасы илә баш-ланды. Кертсен, Огарйов, Фейербах, Бүхнер вә башгаларынын әсәрләри бу чүмләдән иди. Әдә-бийятын чап олунмасында легал мәтбәәдән истифа-дә әдилди. Лакин дәрнәк өз ишини кениш яя билмәди.

1861-чи илдәки тәләбә һәрәкатында иштирак әдән дәрнәк үзвләринин чоху һәбс әдилди. Дәрнәк иштиракчыларынын галанлары исә кәндә кедәрәк кәндлиләр арасында ингилаби демократик идеяла-ры яймаға башладылар. Зайчневски яй тәтилини Орлов губерниясында кечирәркән кәндлиләри топ-лаяраг онлара ислаһатын тәһкимчи маһийәт вә мәнасыны изаһ әдир вә онлары мүбаризәйә чағы-

Профессор С. А. Рачински.

рырды. Дәрнәйин мәтбәәсиндә Чернышевскинин «Барским крестьянам» («Аға кәндлиләринә») адлы мұрачнәти чап әдилмишди. Бунун халг арасында яйылмасы нәзәрдә тутулурду.

Дәрнәк үзвләри Полша милли азадлыг һәрәкаты илә әләгәйә кирмәк үчүн дә тәшәббүс этди. 1861-чи илин 13 февралында Варшавада өлдүрүлмүш адамларын матәм мәрәсиминдә Зайчневски һәрәрәтли нитг илә чыхыш әдәрәк Полша ингилабчыларыны русларла бирләшмәйә чағырды. Зайчневски һәбс олундугдан сонра Твер полис һиссәсиндә икән «Кәнч Русия» адлы интибаһнамә язмышды. Бу интибаһнамә 1862-чи илдә чап әдилмишдир.

1860-чы илләрин рус ингилаби фикринин бу марагы сәнәдиндә Зайчневски варлылара вә мүтләгийәтә гаршы халгы ингилаби мұбаризәйә, мөвчуд гурулушу дәйишдирмәйә чағырды. «Кәнч Русия» интибаһнамәси Русия сосял-демократ республикасыны яратмаг, торпаг үзәриндә үмуми мүлкийәт, фабрик вә заводлары ичтимаиләшдирмәк, кооператив дүканлары тәшкил әтмәк вә ушагларын бирликдә тәһсил алмаг мәсәләләрини ирәли сүрүрдү. «Кәнч Русия» интибаһнамәси азадлыг һәрәкатына бөйүк тәһсир бағышлады. Зайчневски бу дөврүн аз-чох ингилаби тәшкилаты олан «Земля и воля» («Торпаг вә азадлыг») чәмийәтнинин рәһбәрилә әләгәйә кириб, дәрнәйин бүтүн үзвләринин чәмийәтә гәбул әдилмәсинә чалышды. Сонралар «Земля и воля» чәмийәтнинин чаризм тәрәфиндән дағыдылмасы мұвәггәти олараг ингилаби һәрәкатын бу башланғычыны даяндырды. Лакин чәза тәдбирләринин гүвәтләнмәсинә, Чернышевски вә онун һәм-

фикирләринин һәбс әдилмәсинә, «Современник» вә «Русское слово»нун 8 айлыга багланмасына бах-маяраг, ингилаби тәһсир Москва университетинә яйылырды. Демократик һәрәкатын илк тәзийги даяндырылдыгы заманда белә, ишутинчиләр дәрнәйи фәалийәтә башлады. Дәрнәйин тәшкилатчысы И. А. Ишутин Москва университетинин азад динләйичиси иди. Дәрнәк әввәлчә һәмйерлиләрин, йә'ни пензальлары бирләшмәси кими мейдана чыхды. Кетдикчә Москва университетинин вә Кәнд Тәсәррүфат Академиясынын тәләбәләринин дәрнәйә дахил олмасы илә үзвләрин сайы чохалды. Ишутинчиләрин көрүшләриндә Чернышевскинин вә Гәрби Авропа утопист сосялиствәләринин әсәрләринин өйрәнилмәси әсас ер тутурду. Дәрнәйин иштиракчылары кәндә кедәрәк кәндлиләр арасында ингилаби тәблиғат апарырдылар вә кәндли ичмалары тәшкил әтмәйә чалышырдылар.

Күтләләрлә бирләшмәк вә әләгә сахламагы бачармаян, онлары ингилаби мүтшәккил мұбаризәйә галдырмагын йолларыны билмәйән вә беләликлә дә халгдан айры дүшән ишутинчиләр чары өлдүрмәк фикринә дүшдүләр. Белә террорчу планын нәтичәси бу олду ки, 1866-чы илин апрелиндә Ишутинин әмиси оғлу, Москва университети тәләбәси Д. В. Каракозов чар II Александра мұвәффәгийәтсиз суигәсд этди. Суигәсддән сонра ишутинчиләр һәбс олундулар вә каторга сүркүнүнә мәнхум әдилдиләр. Бу һадисә дөвләт иртичаынын гүвәтләнмәсинә сәбәб олду. Амансыз террор башланды. «Современник» вә «Русское слово» журналлары тамамилә багланды, сензура тәзийги гүвәтләнди. Либерал маа-

риф назир А. В. Головинин еринэ иртичачы Д. А. Толстой кечди.

Һәсэнбәй Мәликов Зәрдаби дә Русияда ингилаби-демократик һәрәкатынын вә Москва университетинин ингилаби азадлыг идеяларыны мәннимсәмиш, өмрүнүн сонуна гәдәр һәмин һәрәкатын көзәл ән'әнәләринә садиг галмышдыр. Һәсэнбәй университетдә прогрессив профессорларын мұһазирәләриндә материалист биолокия—дарвинизмә хас олан мәсәләләри динләмәкдән әләвә мәтбуат васитәсилә дә дарвинизм идеялары илә - кениш таныш олмушду. Һәсэнбәй 1864-чү илдә бөйүк рус тәбиәтгиси вә дарвинизми яян көркәмли алим К. А. Тимирязевин «Отечественные записки» журналында дәрч олунмуш «Книга Дарвина, ее критики и комментаторы» адлы мәгаләсилә мүкәммәл таныш олмушду.

Биолокия элминдә идеализмә гаршы мұбаризә апаран К. А. Тимирязевин Русияда дарвинизмин яйылмасы вә инкишаф этдирилмәсиндә бөйүк ролу олмушду. Һәмин илләрдә Һәсэнбәй Мәликов Д. И. Писаревин дарвинизмә аид «Прогресс в мире животных и растений» адлы мәгаләсилә дә таныш олур, чүнки Русияда биолокияда идеализмә гаршы амансыз мұбаризә апаранлардан бири дә Писарев иди. Писарев Русияда дарвинизмин яйылмасы угрунда вар гүввәсилә чалышмышдыр. Писарев Дарвинә вә онун нәзәрийәсинә йүксәк гиймәт верәрәк язырды ки: «Зәнкин билийә малик олан бу даһи мүтәфәккир тәбиәтин бүтүн һәятына элә кениш бахышла нәзәр салды вә тәбиәтдәки һадисәләрин мүхтәлифлийини элә дәриндән баша дүшдү ки, бунун

сәйәсиндә дә тәбиәт элмләринин бүтүн тарихиндә мисли-бәрәбәри көрүнмәмиш кәшфләр этди»¹.

Писаревин дарвинизми мұдафиә этмәси, фатализмә, мистикая гаршы мұбаризәси рус элминин вә материализмин көзәл ән'әнәсини тәшкил этмишдир. Онун маарифчилийи вә тәбиәтшүнаслыгы тәблиг этмәк фәалийәти кәнч нәслин ирәлиләмәсинә вә элмин наилийәтләриндән халгын хошбәхт һәяты үчүн истифадә этмәсинә, һәмчинин кәнч Һәсэнбәй Мәликовун дүнякөрүшүнүн формалашмасына яхындан көмәк эдирди.

Вәтәнпәрвәрлик, догма вәтәнин игтисади вә мәдәни чәһәтдән инкишафына көмәк этмәк, Русияны керидә галмыш бир өлкәдән габагчыл өлкәйә чевирмәк кими нәчиб мәгсәдләр рус алимләрини элми инкишаф этдирмәйә, һәятлә әләгәләндирмәйә вә халгын һәятыны яхшылашдырмагда ондан истифадәйә сәфәрбәр этмишди.

Бүтүн булар Һәсэнбәй Мәликова да тәсир этмишди. 1865-чи илдә Москва университетинин физика-риязийят факултәсинин тәбиийят шө'бәсини битирән Һәсэнбәй Мәликов өз вәтәнинә—Азәрбайчана гайыдыр. О, вәтәнә ени дүнякөрүшү илә, ени идея илә гайытмышдыр. Һәсэнбәй һәр шейдән әввәл рус элминин наилийәтләрини вә рус ичтиман фикрини өз вәтәниндә дә тәблиг этмәйә, феодал-патриархал әләгәләр өлкәси олан Азәрбайчанда габагчыл рус тәбиәтчиләринин элми, материалист көрүшләрини яймаға башлады.

Истәр охудуғу мұһазирәләрдә, истәрсә дә язды-

¹ Д. И. Писарев, Сечилмиш фәлсәфи вә ичтиман-сияси мәгаләләри, сәһ. 255, 1944 (русча).

АТТЕСТАТЪ.

По Указу ЕГО ВМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛНЧЕСТВА, отъ Совѣта ИМПЕРАТОРСКАГО Московскаго Университета, сыну прапорщика, Гасанъ Беку Мелиянову, въ томъ что онъ, окончивъ полный курсъ ученія въ Троицкой Гимназійи, въ Августъ мѣсяцѣ 1861 года, принятъ былъ, безъ экзамена въ число Студентовъ сего Университета, гдѣ, при отличномъ поведеніи, окончилъ курсъ по Отдѣлу Естественныхъ наукъ Физико-Математическаго Факультета, на содержаніи Закавказскаго Края, и, за оказанныя имъ отличныя успѣхи, опредѣленъ Университетскаго Совѣта, 10-го сего Іюня состоявшимся утвержденъ въ степени *Кандидата*. При вступленіи въ службу, на основаніи Свода Законовъ Томъ III, Уст. о службѣ гражданской, ст. 172 (изданъ 1857 г.), онъ принимается въ оную 10-ю классомъ, права же при поступленіи въ военную службу и на производство его въ офицеры, согласно § 143-му, Высочайше утвержденнаго 18-го Іюня 1863 года Общаго Устава Университетовъ опредѣляются существующими по военному вѣдомству правилами. При чемъ возвращаются приложенныя ему документы: 1) метрическое свидѣтельство о времени его рожденія, 2) свидѣтельство о привитіи оспы, 3) свидѣтельство о льготѣ отъ роду ему и 4) свидѣтельство о происхожденіи его Данъ въ Москвѣ Іюня 27 дня 1865 года

Ректоръ Университета Действительный
Статскій Советникъ и Кавалеръ

Докторъ Физико-Математическаго Факультета,
Статскій Советникъ и Кавалеръ

А. Завидовъ

Н. Зэрдабинин Москва университетини гуртармаг аттестаты.

Ұы мѣгалә вә әсәрләриндә Һәсәнбәй һәмнин мәгсәдә хидмәт әдирди. Һәсәнбәй Зәрдаби өз әсәрләрини вә өз мѣгаләләрини габагчылы материаллист ән'әнәләрә саһиб олан рус тәбиәтшүнаслыг мәктәбинин тә'сири алтында язмышдыр. Өз әсәр вә мѣгаләләриндә рус тәбиәтшүнасларынын вә рус элминин әһәмийәтин-

дән бәһс әтмишдир. Белә ки, 1888-чи илдә «Каспи» гәзетиндә дәрч олунан бир мѣгаләсиндә көркәмли рус алыми вә тәбиәтшүнасы И. И. Мечниковун хидмәтләриндән бәһс әдир. Мечников идеализмә гаршы мұбаризә әдән вә Дарвинин тәкамүл тәлимини материализм нөгтейи-нәзәриндән инкишаф әтдирән алим иди. Мечниковун эмбриолокия, бактериолокия вә антрополокия саһәләриндәки йүксәк хидмәтләри ону бүтүн дүня танытдырмышдыр. И. И. Мечников эмбриолокия саһәсиндәки дәйәрли элми-тәдгигат вә кәшфләринә көрә 1867-чи илдә Карл Бер адына биринчи дәрәчәли мұкафат алмышдыр. Һәсәнбәй Зәрдаби «Каспи» гәзетиндә дәрч әтдирдийи һәмнин мѣгаләдә Мечникову микробиолокиянын әсасыны гоялардан бири адландырмышдыр. Һәсәнбәйин Мечников һаггында яздыгы бир сыра башга мѣгаләләриндән онун габагчылы рус элм вә мэдәнийәтинә олан мәнәббәт вә һөрмәтини тә'йин әтмәк олур.

«Инсана өзүнүн өзү һаггында дедийи вә я дүшүндүйүнә көрә дейил, онун ишинә көрә гиймәт верирләр».

В. И. ЛЕНИН.

IV. ҺӘСӘНБӘЙ ЗЭРДАБИНИН МААРИФЧИЛИК ФӘАЛИЙЯТИ

Марксизм-ленинизмә көрә маариф, мәктәб вә тәрбийә ялыз мэдәни чәһәтдән дейил, һәм дә сияси һәят вә тәсәррүфат үчүн бөйүк әһәмийәтә маликдир. Бу вә я башга бир халгын мэдәни инкишафы онун элм, маариф вә техники сәвийәсилә тә'йин олунур. Бунлары да әсасыны мадди не'мәтләрин истәһсал үсулу тәшкил әдир.

В. И. Ленин маариф вэ мэктэбдэн, тэрбийэдэн бәһс эдәркән көстәрмишдир ки, мэктэбин һәятдан кәнарда дурмасы фикри яландыр, риякарлыгыдыр.

В. И. Ленин чаризмин маариф системнидәки чидди нөгсанлары тәнгид этмиш вэ көстәрмишдир ки, чаризм шәраитиндә маариф ялныз мүәййән азлыгы тәшкил эдән һаким вэ истисмарчы синифләрин инһисары олмуш вэ чаризм һәмнин мэктәбләрдә тәһсил аланлар арасында өзүнә итаәткар нөкәрләр һазырлайырды.

Ленин язмышдыр: «Инди бизим апардығымыз мүбаризәнин тәркиб һиссәләриндән бири—халг маарифи ишидир»¹.

В. И. Ленин маариф мәсәләсиндән бәһс эдәркән XIX әср рус маарифчиләринин бир сыра нөгсанларыны көстәрмәклә бәрабәр, онларын фәалийәтләринә йүксәк гиймәт верәрәк гейд этмишдир ки:

1) Гәрби Европа маарифчиләри кими, 60-чы илләрин әдәбийәт нүмайәндәләринин әксәрийәти тәһкимчилик һүгугуна вэ итисади, ичтимаи һүгуг саһәләриндә онун доғурдуғу бүтүн нәтичәләрә гызғын дүшмән идиләр. Ленинә көрә бу, маарифчилийн биринчи характер хүсусийәтидир.

2) Бүтүн рус маарифчиләри үчүн үмуми олан хүсусийәт—маарифи, өзүнүидарәни, азадлығы, Европа һәят тәрзләрини вэ үмумийәтлә Русиянын һәр чәһәтдән европалашмасыны гызғын мүдафиә этмәкдән ибарәтдир.

3) Халг күтләләринин вэ башлыча олараг кәндиләрин мәнәфеини мүдафиә этмәкдир, тәһкимчилик һүгугунуна вэ онун бүтүн галыгларынын арадан

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 76.

галдырылмасы нәтичәсиндә һәятын үмуми шәкилдә яхшылашачағына сәмимийәтлә инанмаг вэ була үрәкдән көмәк этмәк арзусудур¹.

XIX әср Азәрбайчан маарифчиләринин дә фәалийәтини вэ онларын милли хүсусийәтләрини баша дүшмәк үчүн Ленинин бу көстәришини әлдә әсас тутмаг лазымдыр.

Һәмнин әсрин биринчи рүбүндән башлаяраг Русия илә Азәрбайчан арасындакы әлағәләр чанланыр вэ бунун сайәсиндә дә Азәрбайчанын мүхтәлиф районларында көһнә моллахана вэ мәдрәсәләрлә янашы олараг Русия дөвләти тәрәфиндән ени үсулда мэктәбләр ачылырды. Чох аз миғдарда олан бу мэктәбләрдә, көһнә руһани мэктәбләриндән фәрғли олараг, чоғрафия, тарих, тәбийәт, риязийәт, физика вэ с. фәннләр кечилирди.

Русия илә кетдикчә артан әлағәләр вэ Азәрбайчанын бир һиссәсинин Русия бирләшмәси халгын мәнәфеинә тамамилә уйғун иди.

Чаризмин Зағафғазияда еритдийи мүстәмләкәчилик сиясәтилә әлағәдар олараг, Азәрбайчана Русиядан кәлән дөвләт мәмурлары ерләрдә бәй вэ феодалларын симасында бу сиясәтин истинад нөгтәсини тапырдылар. Лакин бу сиясәтин әксинә олараг Русия, Азәрбайчан вэ үмумийәтлә Зағафғазия өлкәләри зәһмәткешләринин вэ онларын мәнәфеини өз әсәрләриндә вэ әмәли фәалийәтләриндә әкс этдирән тәрәггипәрвәр дөвләт нүмайәндәләринин әлм вэ ичтимаи хадимләри, әдиб вэ шаирләрин меһрибан достлуғу вэ әлағәси дә вар иди.

Кетдикчә артан бу әлағәнин нәтичәсиндә Тиф-

¹ Бах: В. И. Ленин, Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 528.

лисдә А. Бакыханов, Мирзә Шәфи Вазех, М. Ф. Ахундов кими әлм вә әдәбийят нүмайәндәләри, ичтимаи хадимләр рәсми дәвләт гуллауғунда да чалышырдылар.

Онларын габагчыл рус зиялылары илә әмәкдашлыгы, рус әлм вә мәдәнийәтинә даһа яхындан табыш олмаға имкан вермишдир.

Азәрбайчанда габагчыл идеяларын яйылмасында, ени маарифпәрвәр әлим вә язычыларын етишмәсиндә Загафгазияда яшayan мүтәрәгги рус зиялыларынын, декабристләрин ролу аз олмамышдыр. Габагчыл рус әлм вә мәдәнийәти илә әлагәдар слараг Азәрбайчанда әлм, мәдәнийәт, иччәсэнәт вә әдәбийят зәнкинләшир вә өз милли итисадичтимаи зәмининдә ичкишәф эдир. Азәрбайчанын габагчыл зиялылары, язычылары өз халгынын һаятыны, онун арзу вә диләкләрини даһа дәриндән өйрәнир вә тәсвир эдирдиләр. Мәһз бу мүнәсибәтлә дә габагчыл зиялыларын фәәлийәтиндә халг һаятынын зәрури мәсәләләрилә мәшгул олмаг, башлыча ер тутурду. Өз халгыны, вәтәнини дәрин мәһәббәтлә севән габагчыл Азәрбайчан зиялылары ябанчы фарс вә османлы тәсириндән кетдикчә даһа артыг узаглашараг, өз милли мәдәнийәтини вә милли әһәналәрини тәрәннүм этдиридиләр.

Белә бир дөврдә кетдикчә маариф, әлм вә зәһмәткеш кәндлиләрин азадлыгы мәсәләләри артарак күнүн әсас проблеминә чеврилмишди.

XIX әср Азәрбайчан маарифчиләрини ики ерә айырмаг олар: әввәлән бу әсрин биринчи ярысындакы Азәрбайчан маарифчиләринин бир чох мүсбәт тәшәббүсләринә бахмаяраг, онларын бир сыра мәнфи чәһәтләри дә олмушдур:

а) Азәрбайчан маарифчиләринин көһнә һаят вә гурулуша гаршы чыхышлары чох зәиф, ибтидан иди; б) онлар феодал мүтләгийәти вә онун идеоложи әсасы олан динә гаршы гәт'и вә ардычыл мүбаризә апармырдылар, һәтта бә'зән ислам динини мүдафиә дә эдирдиләр; в) онларын маарифчилик фәәлийәти материалист вә атеист дүнякөрүшү илә биләваситә әлагәдар дейилди.

В. И. Ленин көстәрдийи кими, XIX әсрин биринчи ярысында дворян зәмининдә етишән маарифчиләр «халгдан сон дәрәчә узаг» идиләр.

Бүгүн бунлара бахмаяраг, XIX әсрин биринчи ярысынын маарифчиләри өз фәәлийәт вә тәшәббүсләрилә мәдәнийәтин, маарифин тәрәггисинә көмәк әтмишләр.

XIX әсрин 40-чы илләриндән фәәлийәтә башлаян маарифчиләр бу көстәрилән мәһдудлуғу һисс әтсәләр дә лакин ону арадан галдыра билмәдиләр.

XIX әср Азәрбайчан маарифчилиийи өз инкишафынын икинчи дөврүндә М. Ф. Ахундовун, Гәсәнбәй Зәрдабинин, Нәчәфбәй Вәзировун вә Сейид Әзим Ширванинин симасында материалист, атеист дүнякөрүшү зәмининдә дурараг, феодализмә, динә, Шәрг деспотизминә гаршы чеврилмишдир.

Аббасгулу аға Бакыханов, Исмайылбәй Гутгашенли, Мирзә Шәфи Вазех, Гасымбәй Закир вә башгаларынын маарифчилик фәәлийәти вә идеялары XIX әсрин икинчи ярысында М. Ф. Ахундовун, Г. Зәрдабинин, С. Ә. Ширванинин, Н. Б. Вәзировун вә саирәнин ярадычылыг фәәлийәтиндә ени дәрин ичтимаи бир мәзмун алды.

Бу дөврдә Азәрбайчанда габагчыл зиялылар маарифчилик идеяларыны бөйүк мәһарәтлә яйыр-

дылар. Азербайчанын бу маарифчиләри әсрләр боу гөфләр юхусунда ятан халг күтлеләрини оятмаг, онлары маарифләндримәк мәгсәдилә мүлкәдар зүлмүнә, хан вә бәйләрин өзбашыналығына, ислам дини үйдурмаларына вә чәһаләтпәрәстлигә гаршы мүбаризә апарырдылар.

Ичтимаи мүбаризә шәраитиндә дворян зиялыларыны әвәз әдән ени маарифчиләр нәслинин ән көркәмли нүмайәндәси М. Ф. Ахундов вә Г. Зәрдаби иди. М. Ф. Ахундовун ярадычылығында йүксәк пилләйә галхан Азербайчан маарифи, материалист фәлсәфә, драматуркия вә реалист әдәбийят өзүнүн хүсусийәтләрилә XIX әср рус ингилабчы демократларынын маарифчилиинә, элми вә фәлсәфи идеяларына яхын иди.

XIX әсрин икинчи ярысында Азербайчан маарифчиләри бир тәрәфдән ичтимаи керилийә, маарифсизлик вә мэдәнийәтсизлигә, дини чәһаләтә гаршы, дикәр тәрәфдән исә дөврүн мүртәчә гүввәләринин арзу вә диләкләрини әкс әтдирән иртичачы зиялылара гаршы мүбаризә апарырдылар. Беләликлә, бәһс әтдийимиз бу дөврдә Азербайчанда мүтәрәгги идеяларла янашы олараг, көһнә мүртәчә фикирләри, идеялары ифадә әдән чәрәянлар да вар иди. Бу мүтәрәгги идея вә мүртәчә бахышларын синфи, итисади көкләри мөвчуд гурулушун өз дахилиндә иди.

Марксизм-ленинизм өйрәдир ки, материалист фәлсәфә, габагчыл идея вә нәзәрийә һәмишә мүтәрәгги группара, синифләрә вә гүввәләрә хидмәт әтмиш вә әдир. Мүртәчә, идеалист бахышлар вә нәзәрийәләр исә һәмишә истисмарчы синифләрин, группарын вә гүввәләрин мәнәфеини күдмүш вә

күдүр. Бу мәнәда да материализм вә идеализм фәлсәфәдә бир-биринә тамамилә әкс олан ики фәлсәфи партиядыр вә буларын арасында кедән мүбаризә бүтүн фәлсәфә тарихинин, ичтимаи идеяларын әсас мәзмунуну тәшкил әтмиш вә әдир. Бунула бирликдә материализм илә идеализмин бу мүбаризәси ичтимаи идеяларын, тәсәввүр вә бахышларын синфи чәмийәтдә партиялылығыны сүбут әдир, антагонист чәмийәтдә мүхтәлиф ичтимаи групплар вә синифләр арасында кедән мүбаризәни өзүндә әкс әтдирир.

Мүтәрәгги синифләрин, группарын вә гүввәләрин мәнәфә вә арзуларыны өзүндә ифадә әдән материалист фәлсәфә элмлә үзви сурәтдә бағлыдыр. Мүртәчә группарын, синифләрин вә гүввәләрин мәнәфә вә арзуларыны ифадә әдән идеалист фәлсәфә исә динлә үзви сурәтдә бағлыдыр.

XIX әсрин икинчи ярысында Азербайчан шәраитиндә материалист фәлсәфә М. Ф. Ахундовун вә онун тәрәфдарларынын динә, идеализмә, чәһаләтә, деспотизмә гаршы апардыгы мүбаризәни баша дүшмәйә имкан верирди. Демәли, XIX әсрин икинчи ярысында Азербайчан маарифчиләри материалист, атеист вә элми мөвгедә дурараг динә, идеализмә гаршы мүбаризә апармыш вә кениш халг күтләсинин маарифә, мэдәнийәтә наил олмасына чалышмышлар.

XIX әсрин икинчи ярысында Азербайчан маарифчиләринин нәзәри фәалийәти мөһдуд иди. Онлар чәмийәтин инкишаф ганунларыны анламагда, бу ганунлары изаһ вә шәрһ әтмәкдә идеалист олсалар да, лакин XIX әср Азербайчан халгынын ичтимаи фикир тарихиндә бир сыра бөйүк

тәшәббүсләр көстәрәрәк, мүртәчә-идеалист бахыш-лара вә ислам дининин Шәргдә әсрләр бою көк салмыш уйдурмаларына гаршы чәсарәтлә мүбаризәйә галхмышлар. Онлар халгын сәадәтә, хошбәхт-лийә, маариф вә мәдәнийәтә чатмасыны һәр шей-дән үстүн тутмуш вә бунун үчүн вар гүввәләрини сәрф әтмишләр.

Мүтәрәгги вә демократик гүввәләрә хидмәт әдән вә кәндли идеологу олан Һәсәнбәй Мәликов Зәрдабинин дүнякөрүшүнүн әсасыны тәшкил әдән маарифчиликдир. Тәбиәт һадисәләринин изаһ вә шәрһиндә материализм мөвгеиндә дуран Һәсәнбәй Зәрдабинин М. Ф. Ахундова яздыгы мәктуб онун маарифчи идеясыны тәйин әтмәйә имкан верир.

М. Ф. Ахундова яздыгы мәктубунда Һәсәнбәй Зәрдаби белә дейирди: «Зәин әтмәйин ки, хал маарифинә балача бир мәгалә, яхуд п'ес илә нанл олмаг мүмкүндүр. Хейр, бунун әзийәти сиз фикирләшдийиниздән чох-чохдур! Бунун үчүн бир вә һәтта онларча рәһбәрин һәяты вә әмәйи аздыр. Бәлкә сизи бир суал дүшүндүрүр ки, нә үчүн башгасы йох, мәһз сиз, һәм дә мүфтә зәһмәт чәкәсиниз вә һәтта «сағ ол» әшитмәйә дә үмидиниз олмая. Әкәр беләдирсә, мән буну баша салмағы лазым көрүрәм ки, сөһбәт халга, маарифә мәһәббәт һаггында кедән заман белә суал артыг вә ерсиздир. Өз һәятыны халгын, һәм дә савадсыз халгымызын—маарифләнмәсинә һәср әдән адамы белә фикирләр даяндырмамалыдыр, о мүкафатыны өз варлығында тапыр, о өз вичданыны тәмизләйир»¹.

Халгымызын мәдәни ирсиндәки габагчыл вә

¹ Азәрб. ССР ЭА Республика Әлязмалары фонду, Һәсәнбәй Зәрдаби архиви, инв. № 46 (русча).

мүтәрәгги чәһәтләр М. Ф. Ахундовун, Һ. Зәрдабинин, С. Ә. Ширванинин, Н. Б. Вәзировун ярадычылығында өз парлаг ин'икасыны тапмышдыр.

XIX әсрин икинчи ярысындакы Азәрбайчан маарифчиләринин көркәмли нүмайәндәси олан М. Ф. Ахундов өзүнүн атеизм вә материализми илә, демократик идеялары илә бүтүн Орта Шәрг өлкәләриндә белә шөһрәт газанмыш вә халг азадлығы һәрәкатынын ифадәчиси кими танынмышдыр.

Азәрбайчан әдәбийятында тәнгидин баниси, бөйүк әдиб, драматург вә материалист философ олан М. Ф. Ахундов өз әлми, фәлсәфи, бәдии ярадычылығында ичтимаи фикримизин инкишафы тарихиндә йүксәк бир мөвге тутмагла, Һәсәнбәй Зәрдабинин, Нәчәфбәй Вәзировун, Сейид Әзим Ширванинин вә башгаларынын ярадычылығына да мүсбәт тә'сир көстәрмишдир.

Тәсадуфи дейилдир ки, Һәсәнбәй Мәликов Зәрдаби «Әкинчи» гәзетини нәшр әтмәк фикринә дүшәркән М. Ф. Ахундова мүрачиәт әдәрәк ондан мәсләһәт вә көмәк истәмийшдир. Һәсәнбәй М. Ф. Ахундова мәктубунда язырды: «Сиз мәним чап олунмасы нәзәрдә тутулан гәзетинин әмәкдашы олмаг истәйирсиниз. Сизә тәшәккүр әдирәм. Лакин бәд-бәхтликдән мән һәлә индийәдәк ичәзә алмамышам. Сизин барон нә фикирләшир билмирәм, анчаг мәнә элә кәлир ки, о гәзетә пис мүнасибәт бәсләйир. Хүләсә... нә олачагыны көрәрик. Әлбәттә, гәзетин нәшр олунмасы һаггында ә'ланы сизә дә көндәрәчәк вә хаһиш әдәчәйәм ки, онун яйылмасына ярдым көстәрәсиниз»¹.

¹ Азәрб. ССР ЭА Республика Әлязмалары фонду, Һәсәнбәй Зәрдаби архиви, инв. № 46 (русча).

Банил Гасәнбәй Зәрдаби олан «Әкинчи» гәзети XIX әсрин икинчи ярысында Азәрбайчанда дини әфсаналәрә, чәһаләтә, авамлыға, наданлыға гаршы мұбаризәдә, халгын маарифә, мэдәнийәтә чатмасы йолунда, XIX әср Азәрбайчан маарифчиләринин идеяларынын яйылмасында вә мұтәрәгги зиялыларынын етишмәсиндә бөйүк вә мүнүм бир рол ойнамышдыр.

«Әкинчи» гәзети әйни заманда Гасәнбәй Мәликов Зәрдабинин маариф, мәктәб, тәрбийә һаггындакы бахышларыны мүйәйән әтмәк үчүн әсас вәситәләрдән биридир. Гасәнбәй Зәрдабинин әлә бир әсәри вә мөгаләси йохдур ки, орада халгын маариф вә мэдәнийәтиндән, әлм вә тәрбийәдән бәһс олунмасын.

Гасәнбәй Зәрдаби бөйүк ичтимаи хадим олмагдан башга, әйни заманда мәһарәтли, истәдадлы бир мүйәллим олмушдур. 1869-чу илдән өмрүнүн ахырына кими Зәрдаби даим мәктәблә бағлы олмушдур.

Кәнч нәслин тәрбийәси ишиндә онлары инандырмаг үчүн мүйәллим дедикләринә өзү инанмалы вә инандырмаг мәһарәтинә малик олмалыдыр. Доғрудан да тәрбийәчи өз шәхси садиглик вә инам атәшилә янмазса, өз сәнәтини бүтүн варлығы илә севмәзсә, һеч бир вахт шакирдләри инандыра билмәз. Дедийи фәннинә инанмаян мүйәллим кор-коранә тәлимат ичрачысы олур ки, бу да һеч бир гүввәйә малик дейилдир. Бундан башга мүйәллим хейирхаһ вә камил бир адам кими, нәчиб бир инсан кими шакирдләр арасында йүксәк һөрмәт газанмалыдыр. Дедийимиз бу хүсусийәтләр Зәрдабидә вар иди.

Гасәнбәй Зәрдаби өз ихтисасыны мүйәммәл би-

лир, әлдә әтдийи биликләрлә кифайәтләнмәйәрәк өз үзәриндә мүнтәзәм олага чалышырды. О, өз фәннини шакирдләрә әсаслы сурәтдә мәнимсәтмәйә, шакирдләрдә вәтәнә, халга мәһәббәт һисси ашыламага чалышырды. О, өз тәләбәләринә халгын мәнәфеинә хидмәт әтмәйи мәсләһәт көрүрдү. Гәнифә ханым өз мөгаләсиндә һ. Зәрдабидән ашағыдакы мисалы кәтирмәклә онун бу фикрини бир даһа сүбүт әдир. Г. Зәрдаби дейирди: «Халгын ичәрисинә кирсәниз, орада сизин үчүн нә гәдәр чох иш олдуғуну көрәсиниз. Сиз өзүнүзү халга севдирмәйә вә онларда әтимад доғурмага чалышың!»¹.

Гасәнбәй Зәрдаби көстәрирди ки, о халг һәнгәтән тәрәгги әдәр ки, мәктәб вә маарифин инкишафына чидди фикир версин. О, мәктәби «бүтүн хәзинәләрин ачары» һесаб әдирди. Мәһз буна көрә дә Гасәнбәй Зәрдабинин педагожи әлми сәһәсиндәки ирсини өйрәнмәк чох гиймәтлидир.

Һәлә Бақыда Реалная кимназия кими орта мәктәбдә тәбийят мүйәллими вәзифәсиндә ишләркән Гасәнбәй Зәрдаби ушагларда материалист дүнякөрүшү яранмасына көмәк әдир, инсан вә кайнат һаггында әлми биликләри әтрафлы сурәтдә онлара өйрәтмәйә чалышырды.

Гасәнбәй кәнч нәслин савадланмасы үчүн Азәрбайчанда мәктәб шәбәкәләринин кенишләнмәсин уғрунда йорулмадан мұбаризә әдирди.

Рус маарифчиләри кими, Зәрдаби дә халгын зүлм вә истибдад әсарәтиндән гуртармасынын ән

¹ Гәнифә ханым Мәликова, «Гасәнбәй Мәликов Зәрдабинин тәрчүмәйи-һалы», «Революсия вә култура» журналы № 6, сәһ. 114, Вақы, 1939.

мүһүм чарәсини маарифләнмәкдә, әлм вә билек кәсб әтмәкдә көрүрдү. О, маарифләнмәйи—һәятын инкишафына көмәк эдән, Азәрбайчан халгына өз досту илә дүшмәннини танытдыра билән вә ону ени яшайыш уғрунда мүбаризәйә галдыра билән әсас васитәләрдән бири һесаб эдирди. Һеч дә тәәччүблү дөһилдир ки, Зәрдаби өз фәәлийәтинин илк күнләриндән сонларынадәк маарифчилийин ән яхшы тәблиғатчысы олмушдур.

Маарифпәрвәр Һәсәнбәй зәһмәткеш күтләрәин мөвһуматдан, чәһаләт ичәрисиндән чыхмасыны әлм вә техниканын сүр'әтлә инкишафында, халгын башына кәлән бүтүн ичтимай фәлакәтләрин сәбәбини нсә савадсызлыгда, авамлыгда көрүрдү. Зәрдабийә көрә халг охуса, һәр шейн баша дүшсә, мүфтәхорлар да онун ганыны сора билмәзләр. Бу мәсәлә илә әләгәдар олараг Һ. Зәрдаби «Әкинчи» гәзетиндә ачыг язмышды:

«Бизи әввәл моғрулар вә инди бә'зи адвокатлар соймағына сәбәб биз өзүмүзүк. Нә гәдәр биз әвамыг, бизи алдадан олачагдыр... Адвокатлардан бизләри хилас әтмәкликлә биз хошкүзәрән олмаячайыг, онлар олмаянда бир гейри мүфтәхор бизим малымыза шәрик олачагдыр... Әлм тәһсил эдин ки, мүфтәхорларын сизин тәр төкүб газандыгыныз мүлк вә малыныза шәракәтлийи олмасын»¹.

Һәсәнбәй Зәрдаби бу кими ичтимай һадисәнин, йә'ни биринин һаггынын башгасы тәрәфиндән мәнимсәнилмәсинин сәбәбини, әлбәттә, дүзкүн баша дүшмүрдү, бу сәбәбләри мүлкийәт мүнасибәтләриндә ахтармағы бачармырды.

¹ «Әкинчи» гәзети, 1875-чи ил, № 10, сәһ. 2.

Зәрдаби мәктәби маариф тәблиғаты апаран әй мүһүм васитәләрдән бири һесаб эдирди. Бунун үчүн о, 1869-чу илдә Бакыда Реальная кимназия кими орта мәктәбдә мүәллимлийә башламышды. Лакин о, өз фәәлийәтини мәктәб дахилиндә мөһдудлашдырмайыб, кениш әһали арасында мәктәб, әлм вә маарифә рәғбәт һисси оятмаға чалышарды. Һәсәнбәй дәрәдән сонра хырда сәнәткарларын ә'малатханаларына, чайханалара кедәрәк һәвәслә вә йорулмаг билмәдән охумағын, савадланмағын әһмийәти һаггында әһали арасында тәблиғат апарарды. Һәсәнбәй һәятдан мараглы вә садә мисаллар кәтирәрәк, әлм вә тәһсилин бөйүк фәйдаһасыны инандырычы дәлилләрлә сүбүт эдәрди. Чамааты һәвәсләндирмәк үчүн савадлы өвладын, әлмли адамын сәнәтдә даһа бачарыглы олдугуну, әлмлә һәр чүр чәтинликләри арадан галдырмағын асан вә мүмкүн олдугуну сүбүт эдәр, йохсуллары һәр нечә олурса-олсун өз балаларыны охутдурмаға чәлб эдәрди. Һәсәнбәй бир дәмичини өз оғлуну мәктәбә вермәйә разы салмышды. Дәмичи, оғлуна дәрәс ләвазиматы алмаг үчүн пулу олмадыгындан шикайәт эдәркән, Һәсәнбәй она демишди: «Зинданыны, чәкичини сат, анчаг оғлуну охут»¹.

Һәсәнбәй Мәликов Зәрдаби кимназияда мүәллимлик эдәркән, һамынын, хүсусилә шакирдләрин мөһәббәтини газанмышды. О, мүәллимлик сәнәтинин өһдәсиндән мөһарәтлә кәлирди. Һәсәнбәй азәрбайчанлы тәләбәләр арасында рус әдәбийәты вә

¹ Һәнифә ханым Мәликова, «Һәсәнбәй Мәликов Зәрдабинин тәрчүмейи-һалы», «Революсия вә култура» журналы, № 6, сәһ. 115, Бакы, 1939.

элминә бөйүк мараг оядараг, бу әдәбийятын вә элмин көркәмли нүмайәндәләри һаггында онлара сөһбәтләр әдәр вә әсәрләриндән парчалар охуярды. О, Дарвин, Мечников, Пушкин, Белинский вә Кертсени шакирдләр арасында кениш тәблиг әдәрди. О, истәр мұәллимлик фәәлийәтиндә, истәрсә дә «Әкинчи» гәзети васитәсилә чәһаләтпәрәстлийә вә мөвһумата гаршы мұбаризә апарырды. Һәсәнбәй Зәрдаби мөвчуд гурулушда феодализм әсарәти вә көләлийини, көһнә гайдаларын һөкм сүрдүйүнү, азадлығын олмадығыны көстәрәрәк ону белә тәнгид әдирди:

«Рәийәт падшаһа, өврәт кишийә... нөкәр ағая, шакирд устадә вә гейрә мәкәр гул дейил? Бәли, биз һамымыз гулуг вә буна сәбәб бизим ата-баба адәтләридир. Хүләсә, мәшриг (Шәрг өлкәләри,—З. М.) зәминдә азадлыг олмадығына көрә биз Авропа әһлиндән кери галмышыг вә нә гәдәр белә олса биз тәрәгги этмәйәчәйик вә әдә билмәрик»¹.

Һ. Зәрдаби мөвчуд гурулушун керидә галмасынын, инсанларын пис адәт вә характерләрә малик олмасынын башлыча сәбәбини дини адәт вә ән'әнәләрдә, маарифин олмамасында көрүрдү. Бу фикир әсасән доғру олмаса да, лакин гисмән дүзкүн иди. Она көрә дә о, бүтүн өмрү бою халгын маарифә, мэдәнийәтә вә элмә чатмасы уғрунда мұбаризә апармышды.

Һәсәнбәй Зәрдаби тәрбийә васитәләринин мұхтәлиф олдуғуну көзәл билирди. О, һисси вә әгли тәрбийә үсулуна бөйүк әһәмийәт вермишди. Әгли тәрбийә илә һисси тәрбийә арасында гаршылыгы

әләгә вардыр, чүнки бунлар бири дикәри үчүн шәрт олуб бир-бирини тамамлайыр. Һисси тәрбийә биринчи пилләни тәшкил әдир. Она көрә ки, инсан харичи аләми я көрүр, я әшидир, я дадыны билир вә я һисс әдир вә с. Бу о демәкдир ки, бизим об'ектив керчәклик илә әләгәмиз һиссләрдән, дуйғулардан башланыр. Дуйғуну об'ектив аләмин суб'ектив сурәти һесаб әдән В. И. Ленин язырды:

«Материалист олмаг, һисс үзвләримизин бизә ачдығы об'ектив һәгигәти гәбул этмәк демәкдир»¹.

Тәбни һиссләрин тәрбийә әдилмәсиндә инчәсәнәтә бөйүк әһәмийәт верән Һәсәнбәй Зәрдаби язырды:

«Шеир бир бөйүк аләтдир ки, онула бизим юхуда олан гардашларымызы айылтмаг чох асандыр»².

Һисси тәрбийә инсанда тәбни истәдадын, габиллийәтин инкишафына ярдым әдиб, истигамәт вердийи һалда, әгли тәрбийә дә авамлығын, чәһаләтин, пис адәт вә ән'әнәләрин арадан галдырылмасына, инсанда йүксәк мэдәнийәтин яранмасына, инсанын тәбиәт вә чәмийәтин инкишафынын об'ектив ганунауйғунлуғуну дәрк әдә билмәсинә көмәк әдир. Һ. Зәрдабийә көрә тәрбийә әсл элмә әсасланмалыдыр. «Әкинчи» гәзети Шәргдә мөвһумат тохумлары сәпән руһани мәктәбләрини вә тәдрис үсулуну тәнгид атәшинә тутараг язырды:

«Бизи охуданда мәнз охуюб язмағы өйрәдирләр вә дәхи сә'й әдән йохдур ки, бир хейри олан шей дә өйрәтсин, мәсәлән, Мәчнун әйләдийи гәләти охуданачан элм моғрафия китабыны охусаг һәми

¹ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 12, сәһ. 1.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 14-чү чилд, сәһ. 133.

² «Һәят» гәзети, 1906-чы ил, № 6, сәһ. 3.

языб охумагы өйрәнәрик, һәм дә дүня үзүндә олан
вилаятләрдән хәбәрдар оларыг»¹.

Һәсәнбәй Зәрдаби көһнә адәт вә ән'әнәләрин
арадан галдырылмасы йолларыны маарифин инки-
шаф этдирилмәсиндә көрүрдү.

«Әкинчи» гәзетиндә Сейид Әзим Ширванинин бу
мәгсәдлә өз оғлуна нәзмлә яздыгы нәснһәти дәрч
олунмушдур. Нәснһәтдә дейиллир:

«Әй оғул, бу дәлили-бишәкдир
Адәми-бисавад эшшәкдир»².

Бөйүк маарифпәрвәр Зәрдаби ени типли мәк-
тәбләр ярадылмасы вә бу мәктәбләрдә тәбиәтшү-
наслыг әлмләринин кечилмәси уғрунда йорулмадан
чалышырды. О, көстәрирди ки, бүтүн әлмләри бир
мәктәбдә, бир мүүәллимдән өйрәнмәк дүзкүн дейил,
бу орта әср мәдрәсәләринин гайдасыдыр. Буна көрә
дә һәр бир әлмин тәдриси үчүн айры-айры мәктәб-
ләр ачылмалыдыр.

Азәрбайчан халгынын габагчыл фикирли адам-
лары Зәрдабинин бу нәчиб арзусуну баша дүшүр,
онун сәсинә сәс верирдиләр. Нәчәфбәй Вәзирев
ушаглары дөйән мүүәллимләри, өз ушагына шәриәт
дәрсә өйрәтмәк үчүн моллая тапшырыркән «әти
сәнин, сүмүйү мәним, дөй ки, адам олсун»—дөйән
ата-аналары кәскин тәнгид атәшинә тутараг, Зәр-
дабинин фикрини мудафиә эдирди. Нәчәфбәй Вә-
зирев белә язырды: «Әй ушагы олан вә онлара тә'-
лим эдәнләр! Рәһм эдин ол бичарәләрә ки, онлар
сизин дүшмәниниз дейилләр. Онлар илә адам кими

рәфтар эдин ки, адам олсунлар, бари буну яддап
чыхартмайын ки, сизин силлә, юмруг, фәләгга,
чубуг эшшәйи адам этмәз, ушаг меймун тәки һәр
шейи көрсә, она әмәл эдәр вә әкәр ушаг бир бәд
әмәлә мүртәкиб олмушса, онда тәгсир йохдур. Тәг-
сир ол кәсдәдир ки, бу әмәли она көстәриб, йә'ни
тәгсир сиздәдир. Дәхи ол бичарәни нийә дөйүрсү-
нүз!»¹.

Зәрдаби «Әкинчи» гәзетинин сәһифәләриндә
мәктәбханаларда фарс вә әрәб дилләриндә тәһсил
алмагын әлейһинә мәгаләләр дәрч эдирди. «Әкинчи»
Азәрбайчан эһмәткешләринин маариф сәһәсиндә
керидә галмаларыны әрәб әлифбасынын ярамазлы-
гында көрүрдү.

Һәсәнбәй Зәрдаби Шәрг өлкәләринин чәһаләт
ичәрисиндә яшамаларыны, онун мәдәнийәт вә
маарифинин инкишаф этмәдийини, онун халгынын
йохсуллуғ вә эзаб ичиндә яшадыгыны көрүр вә бун-
ларын арадан галдырылмасы йолларыны әлмдә ах-
тарырды. Бу керилийи кәскин тәнгид эдәрәк язырды:
«Мәғриб (йә'ни Гәрб өлкәләри—З. М.) сә'й эдир ки,
әлм хәлгә бәян олсун вә һәр кәс әлм йолу илә иш
тутсун ки, зиядә мәнфәәт тапсын, амма Мәшриғ
(йә'ни Шәрг өлкәләри—З. М.) әлм йолларыны хәлг-
дән киздин сахлайыр»².

Һәсәнбәй Зәрдаби өзүнүн мәктәб вә тәрбийә һаг-
гындакы көрүшүндә ушагын аилә тәрбийәсинә хү-
суси фикир вермишдир. Аиләнин ушагын тәрбийә-
синдәки мүүһүм ролундан бәһс эдәркән о, дейирди
ки, ата вә аналар өз өвладларынын тәрбийәсинә

¹ «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 21, сәһ. 2.

² Е н ә о р а д а, № 11, сәһ. 2.

¹ «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 21, сәһ. 2.

² Е н ә о р а д а, № 9, сәһ. 1.

диггэт етирмәли вә ушағы баша салмалы, она дүзкүн йол көстәриб истигамәт вермәли, яхшыны писдән сечмәкдә она көмәк әтмәлидир. Ушағын тәрбийәсинә фикир вермәйән, она лагәйд бахан валидейиләри тәнгид эдән Һәсәнбәй Зәрдаби язырды ки, һәр бир ушаг мәктәбханалардан әввәл биринчи дәфә кәрәк тәрбийәни өз ата вә анасындан өйрәнсин. Буна көрә дә һәр кәс даим борчлудур ки, өвләдына элә тәрбийәт версин ки, онда инсани сифәтләр әмәлә кәлсин.

Һәсәнбәй Зәрдаби әсл инсани сурәтләрин илк тәрбийәсини аиләдә көрүрдү. О, көстәрирди ки, ушаглар пис сөзләри, пис һәрәкәтләри, тәрбийәсизлийн китаблардан, лүгәтләрдән дейил, ата вә анадан өйрәнир. Һәсәнбәй языр ки, бә'зи аталар, аналар «әвләдымы севирәм» дейиб башлар она фәна сөзләр өйрәтмәйә. Заваллы ушаг да пис сөзләри ағзындан чыхармаға адәт эдир. Белә ушаглар бөйүйәндә мэдәнийәтдән дә мәһрум олур.

Беләликлә, Һәсәнбәй Зәрдаби һәм тәрбийәнин, һәм дә тәрбийәсизлийн илк мәнбәни аиләдә көрүрдү.

Һәсәнбәй Зәрдабийә көрә ушагларын тәрбийә эдилмәсиндә, әлмә вә мэдәнийәтә саһиб олмасында, кәнч нәслин һәртәрәфли инкишаф әтмәсиндә вә дөврүн тәләбинә уйгун олараг онларда инсани сифәтләрин ашыламасында аилә вә мәктәб бирликдә ишләмәли, тәлим вә тәрбийә әтмәлидир.

Һәсәнбәй Зәрдаби әлмин, тәһсилин һәятлә әләгәсинә бөйүк әһәмийәт верир вә көстәрирди ки, әсл әлм инсанлара тәчрүбәдә көмәк әтмәли, онларын зәһмәтини йүнкүлләшдирмәлидир. Бу мәгсәдлә дә о, яздығы «Бәднә-сәнае мәктәб мүәссисәләри» («Кас-

пи» гәзети, 1900-чү ил, № 15, 16), «Бизим кәнд мәктәбләримиз» («Каспи» гәзети, 1899-чү ил, № 76), «Америкада әгли инкишафла әл әмәйини бирләшдирән ени мәктәб системи» («Каспи» гәзети, 1900-чү ил, № 36) вә башга бир сыра мәгаләләриндә һәртәрәфли инкишаф әтмиш, һәр чүр ишин өһдәсиндән кәлән кәнч нәсл етишдирмәк вәзифәсини гаршыда гәюрдү. О, һәятлә әләгәләндирилмәйән билийи гумсал, дашлыг торпаға сәпилән битки тохумуна бәнзәдирди.

И. Зәрдаби кәнд мәктәбләриндә дә шакирдләрин әгли инкишафы илә әл әмәйинин бирләшдирилмәси мәсәләсинә хүсуси диггәт верир, бу мәктәбләрдә биткичилийә, малдарлыға аид ени фәннләр кечилмәсини тәләб эдирди. О, көстәрирди ки, һәятлә, тәчрүбә илә әләгәләндирилмәйән мәктәб системи ушаглары шикәст эдир. Белә шәраитдә охуян ушаглар тутугушу кими ялныз китабларда языланлары эзбәрләйир, әмәйә һөрмәт әтмир, тәнбәл олурлар. Зәрдаби көстәрирди ки, әл әмәйи исә ушагларда әмәйә һөрмәт, ишкүзарлыг руһу тәрбийә эдир. Бу мәсәлә илә Зәрдабинин чидди марагландығыны яхшы баша дүшмәк үчүн онун 1896-чы илин январ айында Бакы губернаторуна мүрачизәти чоһ мараглыдыр. Һәмин мүрачизәтдә Зәрдаби бирсинифли мәктәб ачмаға ичазә верилмәсини хаһиш әтмиш вә һәмин мәктуба, ачмаг истәдийн мәктәбин дәрәс планыны да әләвә әтмишди. Бу плана көрә ачылачаг мәктәбдә Азәрбайчан дили, рус дили, рязийят, һүснүхәтт вә әл иши фәннләри кечиләчәкди. Зәрдабинин изаһатына көрә, һәмин мәктәбдә шакирдләрин әл иши илә онларын нәзәри һазырлыгы сыхы сурәтдә әләгәләндирилмәли иди.

Н. Зәрдаби эл эмәйинин кәнч нәслин бөйүмәсиндә, онларын тәмиз вә саф әхлага малик олмасында ойнадығы ролуна да хусуси диггәт верирди. О, гейд эдирди ки, дүзкүн вә яхшы тәшкил эдилмиш әмәк тәһсил вә тәлими «ислаһ эдилмәэләри» ислаһ әтмәк вә онлары чәмиййәт үчүн ярарлы әтмәйә чоһ көмәк көстәрир. Зәрдаби 1900-чү илдә «Каспи» гәзетинин 36-чы нөмрәсиндә яздығы бир мәгаләдә бу мәсәләнин әһәмиййәтиндән данышараг дейрди ки, дүзкүн тәшкил эдилән вә шүүрлу сурәтдә мүййән мөгсәдә доғру йөнәлдилән әмәклә әхлагча позулмуш адамлары, һәтта, чинайәткарлары да тәрбийә әтмәк мүмкүндүр, белә ки, эл эмәйи ушагларын әхлагыны сафлашдырыр вә тәкмилләшдирир, онларда тәвазәкарлыг, садәлик, коллективизм, өзүнә вә башгаларына гаршы тәләбкарлыг, ишкүзарлыг, вәтәнпәрвәрлик, инсанпәрвәрлик вә бир сыра башга ән көзәл инсани сифәтләри тәрбийә эдир.

Зәрдаби буну да гейд эдир ки, эл эмәйинин тәтбиги ушагларын сағламлыгына да мүсбәт тәһсир эдир. О, мәктәбләрин нәздиндә чилинкәрлик вә харратлыг әмәлатханалары яратмағы, кәнд шәраитиндә исә ушаглары малдарлыг, тарлачылыг ишләрилә таныш әтмәйи ләзым билирди. Нәсәнбәй көстәрирди ки, әлә әтмәк ләзымдыр ки, тәдрис заманы нәзәри билик һәятла, тәчрүбә илә дүзкүн әләгәләндирилсин.

Бу дедикләримиздән айдын олур ки, шакирдләрин әгли инкишафы илә эл эмәйинин бирләшдирилмәсинин әһәмиййәти һаггында Зәрдабинин фикирләри инди дә өз әһәмиййәтини итирмәмишдир. Лакин о дөврдә бу фикирләри һәята кечирмәйә

шәраит йох иди; онун, бу нәчиб арзулары үрәйиндә галды. Зәрдабинин шакирдләрин әгли инкишафы илә эл эмәйинин бирләшдирилмәсинә вердийи әһәмиййәтдән З. Көйүшовун «Азәрбайчан мәктәби» журналынын 1956-чы ил 7-чи нөмрәсиндә дәрч әтдирдийи мәгаләсиндә дә бәһс олунур. Лакин бу мәсәлә әтрафында Зәрдабини утопист адландырмагла разылашмаг олмаз.

Нәсәнбәй Зәрдаби фәһлә балаларынын гайгысына галыр, онларын савадланмасыны тәләб эдирди. Бу чәһәтдән онун 1900-чү илдә «Каспи» гәзетинин 47-чи нөмрәсиндә дәрч олунмуш «Фәһлә ушаглары үчүн мәктәбләр» адлы мәгаләси чоһ марағлыдыр. О, бу мәгаләсиндә мөвчуд гурулушдакы маариф системини тәнгид эдәрәк көстәрир ки, мәктәбләр анчаг варлылар үчүндүр, өз зәһмәтилә миллионлар ярадан фәһләләрин балалары тәһсилдән кәнарда галырлар. Буна көрә дә фәһләләрин ганыны ичиб онлары истисмар эдән саһибкарлардан мәктәбләр үчүн мүййән мигдар пул айырмаларыны тәләб эдир вә язырды ки, Бакы сәнае саһибләринин 1877-чи илдә 541 миллион манат, 1887-чи илдә 802 миллион манат, 1897-чи илдә исә 1816 миллион манат кәлири олмушдур. Шүбһәсиздир ки, бу миллионлар фәһләләрин әмәйилә әлдә эдилир, лакин фәһлә балаларынын маариф вә мэдәниййәти үчүн вәсаит айрылмыр, бу мәсәләйә фикир верилмир.

Нәсәнбәй Зәрдаби фабрика вә заводларда чалышан кәнч фәһләләрин тәһсил алмалары үчүн дә мәктәбләр ярадылмасыны тәләб эдирди.

О, көстәрирди ки, әкәр дөвләтлиләр пул версә, мәктәб ачыб ушагларымызы охутдурар вә онлардан кәндләрдә истифадә эдәрик. Зәрдаби габагчыл,

мүтөрөгги зиялылары этрафына топлаяраг, миллэт адындан чыхыш эдэн, лакин онун гейдини чэкмэйэн, онун тэрэггиси үчүн чалышмаян бошбогазлара истенга эдэрэк язырды: «Бэйлик ахтаран кес халгын хошбэхтлик фикрини чэкмэз, онун үчүн пул кэрэкдир ки, кеф-дамага мэшгул ола вэ миллэт эвэзинэ һейван кэрэкдир ки, она һакимлик эдиб өз бэйлиини заһир эдэ»¹.

Һ. Зәрдаби Бақыда кимназияда тәбийятдан дәрс дейәркән онун дәрин билийә вэ зәнкин зәкаят малик олдуғуна мӯәллим йолдашлары вэ тәләбәләри һейран олурдулар. Һәсәнбәйин вахтында дәрсликләрдә тәрәггипәрвәр фикирләрә ер верилмирди. Бундан башга дәрсликләрдә тәбиәт әлминә вэ онун тарихинә аид чох сәтһи мә’лумат верилрди. Мәктәпләрдә һөкм сүрән гуру эзбәрчилик, һәятдан айры дүшмәк ушағлары физики вэ мәнәви чәһәтдән ши-кәст эдирди. Һәят илә һеч бир әлагәси олмаян бу чүр мәктәпләр, Зәрдабинин дедийи кими, өзкә әмәйиндән истифадә этмәйә вәрдиш эдән вэ буна көрә дә чәмиййәт үчүн зәрәрли олан кәрәксиз адамлар һазырлайырды.

Һәсәнбәй Зәрдаби өз шакирдләринә кениш вэ мүмкүн гәдәр ени билик вермәк мәгсәдилә тәбийятдан дәрс дейәркән ону кениш мәрүзә шәклиндә вэ әлавәләри илә тәләбәләрә чатдырды. Зәрдаби әйни заманда тәләбәләр арасында дәрвинизм идеяларыны яйырды. Һәсәнбәйин ичтимаи вэ әлми хидмәтләри һаггында «Дәбистан» («Мәктәб») журналында язылан мәгаләләрин бириндә дейилир ки, о вахтын дәрсликләриндә тәбиәт әлминә аид олан

¹ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 6, сәһ. 1.

мә’луматларла Зәрдаби кифайәтләнмәйәрәк, тәләбәләр үчүн кениш вэ һәртәрәфли, чох һалларда исә дәрин мәзуна малик олан мәрүзә шәклиндә дәрс дейирди. Бу шәкилдә дейилән дәрс тәләбәләрә кениш билик вермәклә бәрабәр, онларда бу әлмә аид бөйүк һәвәс оядырды. Буна көрә дә Зәрдаби бүтүн тәләбәләрин бөйүк һөрмәтини газанмышды¹.

Тәбийятдан дәрс дейән Зәрдаби мүтәрәгги идеялары, дәрвинизми тәләбәләр арасында йдығы үчүн бу дәфә дә мӯәллимликдән харич олунур. Бақыда орта мәктәбдә вахтилә Зәрдабинин тәләбәси олан бөйүк совет алими академик М. А. Павлов бу барәдә белә языр:

«Тәбийят тарихи мӯәллимимиз Һәсәнбәй Зәрдаби иди; о, ашағы синифләрдә риязийят дәрсини верирди; тәбийят тарихи алтынчы синифдә кечилрди. Һәсәнбәй бизә билдирмишди ки, онун вердийи дәрсдән яхшы дәрс китабы олмадығындан о, вердийи дәрси бизә яздырачагдыр. Беләликлә Һәсәнбәй бизә вердийи дәрси яздырыр, сонра исә яздырдығларыны биздән сорушурду. Һәсәнбәй бизә нә яздырды? Ялныз бир нечә ил кечдикдән сонра мән баша дүшдүм ки, о, бизә Дарвинин нөвләрин мәншәи һаггындакы нәзәрийәсини, йә’ни онун тәбини сечмә һаггындакы тә’лимини бизә яздырыр вэ бунун үчүн чохлу мисаллар кәтирди.

Биз алтынчы синифдә Һәсәнбәй илә бу чүр мэшгул олурдуг. Еддинчи синифә кечдикдә, Һәсәнбәйин мәктәби тәрк этмәйә мәчбур олдуғуну билдик. О, бизим ән севимли мӯәллимләримиздән иди; биз, мәктәби тәрк этмәйә мәчбур олдуғуну билчәк онун

¹ Б а х: «Дәбистан» журналы, № 9, сәһ. 7, Бақы, 1908.

янына, эвинә кетдик ки, вердийи мараглы дәрс үчүн миннәтдарлығымызы, лакин дөвләт хидмәтиндән чыхарылдығына көрә өз тәәсүфүмүзү она билдирәк. О, бизи өз милли Азәрбайчан кейиминдә гәбул этди, онун әйниндә архалыг, башында исә папаг вар иди»¹.

Академик Павловун бу сөzlәри Һ. Зәрдабинин гәбил бир мӯәллим, дарвинист олдуғуну вә өзүнүн халг ичәрисиндә яйдығы мӯтәрәгги фикирләринә көрә чар үсул-идарәси тәрәфиндән даим тә'гиб олундуғуну айдын сурәтдә көстәрир.

Һеч дә тәсадуфи дейилдир ки, Зәрдаби дөврүнүн мәшһур маарифчи шаири Сейид Әзим Ширвани Азәрбайчанын тәрәггиси уғрунда Һәсәнбәйин фәаллийәтинә гиймәт верәркән белә язмышдыр:

«Әй Һәсәнбәй, мӯәллими-дана!
Әй эдән әһли-аләмә әһя!
Әй чатан аләмә сәфа сәндән,
Әйләйир Сейид илтича сәндән!
Ким бу мәктуб ким хәялымдыр,
Әһли-Гафгаза әрзи һалымдыр.
Эдәсән чап ики көзүм нури,
Та ола рузкар мәшһури»².

Ширванинин бу шә'ри Зәрдабинин биликли мӯәллим, дәйәрли ичтимаи хадим вә аловлу вәтән-пәрвәр кими Азәрбайчан халгы ичәрисиндә һаглы олараг шәһрәт газандығына вә халг тәрәфиндән севилдийинә бир даһа сүбутдур.

¹ М. А. Павлов, Воспоминания металлурга, стр. 35, Москва, 1945.

² Сейид Әзим Ширвани, Сечилмиш шеирләри, сәһ. 297, Азәрнәшр, 1937.

Һ. Зәрдабинин сабит тәләбәси академик М. А. Павлов.

Һәсәнбәй Зәрдабинин өз халгына олан мәнһәбәти вә онун аловлу вәтәнпәрвәрлийн өз зәнкин милли хусусийәтләриндән баш верәрәк Русия ингилаби-демократик идеялары илә дә алағадар иди. Рус халгынын бөйүк вәтәнпәрвәрлийиндән, ингилаби-демократик эн'әнәләриндән илһам алан Зәрдаби бу нәчиб хусусийәтләри бүтүн өмрү бою Азәрбайчан халгынын маарифи, мәдәнийәти уғрундакы мұбаризәдә әкс этдирмиш вә кәнч нәслин белә бир руһда тәрбийә әдилмәсинә вар гүввәсилә чалышмышдыр.

Һәсәнбәй Зәрдаби тәрбийә әдиб етишдирдийн кәнч азәрбайчанлыларла фәхр әдир, онун гәлби севинч вә ифтихар һиссилә вурурду. О, һисс әдир вә көрүрдү ки, онун зәһмәти һәдәр кетмир, чүнки зәһмәткеш күтлә үчүн яшайыб яраданлара халг йүксәк гиймәт верир. О, етишдирдийн зиялыларын өзү кими халга хидмәт көстәрмәсилә фәхр әдирди.

«Һәсәнбәй Зәрдаби яшадығы 16 ил мүддәтиндә Бақыда бир чох ичтиман хадимләр етишмишдиләр... Артыг онларча кимназия шакирдләринә вә тәләбәләрә раст кәлмәк оларды. Бүтүн бунлар Һәсәнбәйн чох севиндирди... Бу кәнчләрдән шөһрәт үчүн дейил, халг үчүн ишләйәнләр һәмишә Һәсәнбәйә бир мә'нәви ата кими бахыр вә онун йолу илә кедирдиләр»¹.

Тәбиәт һадисәләрини материализм мөвгеиндән шәрһ вә изаһ әдән Һәсәнбәй Зәрдабинин үмумийәтлә динләрә вә о чүмләдән ислам дининә гаршы

¹ Һәнифә ханым Мәликова, «Һәсәнбәй Мәликов Зәрдабинин тәрчүмейи-һалы», «Революсия вә култура» журналы, № 6, сәһ. 120, Бақы, 1939.

өзүнә мәхсус бир мұнасибәти олмушдур. Бу мұнасибәт онун зиддийәтли олан ичтиман көрүшләриндән баш вермишдир. Зәрдабинин динә вә дини әфсанәләрә гаршы мұбаризәси онун маарифчилик идеялары илә сых сурәтдә бағлыдыр. Халгын, хусузилә о заманкы азәрбайчанлыларын маарифләнмәсинә, ени мәдәнийәт ахынына гошулуб ирәлийә доғру инкишаф әтмәсинә мане олан һәр шейә Һәсәнбәй дүшмән олдуғу кими, бу һалда динләрә вә билхәссә ислам дининә, онун әһкам вә айинләринә, бид'әт вә уйдурмаларына да дүшмән иди.

Ислам дини хадимләринин—моллалар, сейидләр, дәрвишләрин вә онларын игтисади даяғы олан хан вә бәйләрин, мүлкәдар вә тачирләрин чаматы авамлыгда сахламаға чан атдығларыны «Әкинчи» гәзети сәһифәләриндә тәнгид әтмәкдән чәкинмәйән Зәрдаби ислам дини уйдурмаларыны ифша әтмәклә бәрабәр христиан дини әһкамлары илә дә разылашмамышдыр. Бу чәһәтдән онун өз досту бөйүк рус әдиби Л. Н. Толстой илә мәктублашмасы да хейли марағлыдыр. Мә'лум олдуғу кими, Л. Н. Толстоюн да динә өзүнә мәхсус бир мұнасибәти олмушдур.

Һәсәнбәй Зәрдаби Л. Н. Толстойдан алдығы мәктублардан биринә 1903-чү илдә көндәрдийн чавабында язмышдыр ки, мәним үчүн гиймәтли олан мәктубунуздан әзиз достумун сағ вә саламат олдуғуну билмәк мәни сон дәрәчә севиндирди. Бу мәктубунуздан Сизин динә олан мұнасибәтинизи яхшыча анладым. Сиз дейирсиниз ки, инсанын руһу аллаһын кичичик бир һиссәсидир. Мәнчә бу фикир янлышдыр. Зәрдаби сонра һәмин мәктубда Л. Н. Толстоюн дини-фәлсәфи көрүшләрилә разылаш-

*Кызылчи гууру
А.В. Киммалары!*

*Другой же раз Ваше отвлеченное письмо от Никиты
получил. Само собой разумеется, но как я узнал, что дорогой мой
друг в советском правительстве, так и раз. Благодарю Вас
за внимание, это действительно ответом; не совсем забыл
и то, что Вы очень добротнее обещали с малолетства
ми: то есть мне с любовью сносилось с Вами, как с
другим другом, откровенно и свободно без всякой
потери, которую я хотел бы в жизни.*

*Мне же по поводу Вашего предложения Ваше
всего правдивее Вы говорите, что была любовь моя
какая-то божественная, была сестра только одна та, которую
раз признает существование Николая, от которого
я и шел, к которому пришел, которого жила и к которому
к которому оставил. Никиты с Вами не согласен
из-за последнего пункта пункта без предвзвешенных
же Ваше предложение.*

Н. Зардабинин бөйүк рус әдиби Л. Н. Толстой яздыгы
мәктубу.

мырса да, лакин бунун кениш элми тэнгидини дә
ермир. Мәктубун сонунда өз достундан үз истә-
йән Зәрдаби языр ки, сөзләрим Сизин гәлбинизә

тохунурса, үз истәйирәм, зира һәгигәт ачыг даныш-
мағы тәләб әдир, һәгигәтин исә достлары йохдур!

Бүтүн бунлара бахмаяраг, Н. Зәрдаби динә
гаршы өз чыхышларыны һеч дә мубариз атеизм
мөвгеиндән этмәмишдир, чүнки чәмийәт һадисәләри
саһәсиндә идеалист олдугундан, динин ичтимаи вә
гносеоложи көкләри мәсәләсини дә баша дүшмә-
мишдир.

Бүтүн өз шүүрлу һәятыны халгымызын мәдәни
тәрәггиси уғрунда мубаризәйә сәрф этмиш һәсән-
бәй Мәликов Зәрдабинин маарифчилк тәшәббүс-
ләри, нәчиб арзу вә диләкләри анчаг Совет Азәр-
байчанында һәята кеңирилмишдир.

Һәсәнбәй Зәрдабинин сағлыгында һеч бир али
мәктәби олмаян халгымызын инди 13 али мәктәби
вә 80 элми тәдгигат институтлары, йүзләрчә техни-
кумлары вардыр.

Инди вәтәнимиз Шәргин гапысында гүдрәтли
сәнае, габагчыл кәнд тәсәррүфаты вә элми биликләр
өлкәсинә чеврилмишдир. Халгымыз сосялизм гуру-
лушунда бөйүк гәләбәләр газанмышдыр.

Совет дәвләти сайәсиндә халгымызын әлдә этди-
йи бөйүк наилийәтләриндән бири дә онун элми
биликләр мәркәзи олан Әлмләр Академиясынын
яранмасыдыр.

Бунларын һамысы В. И. Ленин тәрәфиндән яра-
дылмыш вә рәһбәрлик әдилмиш Совет дәвләтинин
вә Совет Иттифагы Коммунист партиясынын милли
сиясәтинин мисилсиз бәһрәләридир, бөйүк рус хал-
гынын гардашлыг вә достлуг ярдымынын нәтичәси-
дир.

1 Бах: Азәрб. ССР ЭА Республика Әлязмалары фонду,
Һәсәнбәй Зәрдаби архиви.

Азербайжан халгы өзүнүн формача милли вә мазмунча сосялист мэдәнийәтилә һаглы олараг фәхр эдир. Халгымыз өз бөйүк вә мәрд оғулларынын азадлыг, әлм вә мэдәнийәт угрунда апардылары мүбаризә тарихини өйрәнәркән, онларын вә өзүнүн көзәл вә нәчиб арузларынын һәята кечмәси үчүн мөһкәм зәмин яратмыш өз доғма Совет дөвләтинә вә Коммунист партиясына миннәтдар олдуғуну бүтүн мәнәббәт вә сәдагәтилә билдирир.

V. ҺӘСӘНБӘЙ ЗӘРДАБИ «ӘКИНЧИ» ГӘЗЕТИНИН БАНИСИДИР

Һәсәнбәй Мәликов Зәрдаби халг арасында әлм вә мэдәнийәти яймаг, кениш халг күтләләрилә яхындан әлагә сахлайыб онларын тәрәггисинә көмәк әтмәк мәгсәдилә гәзет нәшр әтдирмәк фикринә дүшүр.

Һәсәнбәйин гәзет чыхармаг үчүн биринчи мүрачнәтинә рәдд чавабы верилди. Чүнки мүстәмләкә сиясәтини еридән чаризм халгларын өз дилләриндә мәтбуаты вә мәктәби олмасына йол вермирди; чаризмин белә бир сиясәти исә бәй вә мүлкәдарларын мәнәфенә уйғун иди, чүнки чәһаләт ичәрисиндә яшаян әлмсиз халгы истисмар әтмәк даһа асан олурду.

Һ. Зәрдаби биринчи мүрачнәтинә рәдд чавабы алдыса да, лакин руһдан дүшмәди. О, икинчи дәфә мүрачнәт әтди вә бу мүрачнәтдән сонра Бакы губернаторунун, Гафгаз чанишининин вә Гафгаз сензура комитәсинин арасында узун-узады язышма башланды. Бу рәдд чаваблары һеч бир һалда бөйүк

маарифпәрвәр вә ичтимаи хадим Һәсәнбәйи руһдан сала билмирди.

1873-чү илин июл айында Гафгаз чанишинини баш идарәси тәрәфиндән Гафгаз сензура идарәсинә көндәрилән мәктубда белә дейилир: «Һәсәнбәй Мәликов Бакы губернаторуна мүрачнәт эдәрәк бу ил сентябрын 1-дән Бакыда татар дилиндә (Азербайжан дилиндә—З. М.) «Әкинчи» адлы гәзет нәшр олунмасы үчүн биздән ичазә верилмәсини хаһиш әтмишдир... Гәзетин йохланмасыны губернаторун идарәсиндә ишләйиб татар дили илә таныш олан мә'мурлардан биринә тапшырмаг олар»¹.

Гәзетин Азербайжан дилиндә нәшр әдилмәсинә мане олмаг үчүн Гафгаз сензура комитәси «Баш мәгалә» сөзүнү бәһанә эдәрәк өзүнүн чавабында белә язмышды:

«Арзу әдилир ки, әлми мәгаләләр ялныз әһалинин мәишәтинин игтисади вә ән яхын мүлки мәсәләләринә аид олсун вә модда олан сияси көрүшләрлә, яхуд мүасир һәятын бүтүн гурулушуну мүзакирә әтмәк чәһдләрилә долдурулмасын. Ялныз ерли әһтияч вә тәләбләрә һәср олунмуш баш мәгаләләр ады алтында чәнаб Мәликовун нә дүшүндүйүнү билмәдийимиз үчүн гәзетин бүтүн програмы һаггында рә'й сөйләмәкдә чәтинлик чәкирик.

Бизә белә кәлир ки, нәзәрдә тутулан бу чүр баш мәгаләләри ики шө'бәдән бириндә, хүсусилә әлми шө'бәдә ерләшдирмәк оларды. Әһтимал ки, әлми шө'бә ады алтында чәнаб нәшрийятчы тәкчә тәбиәт әлмләринә аид мәгаләләри дейил, ичтимаи һәята

¹ Азәрб. ССР ЭА Республика Әлязмалары фонду, Һәсәнбәй Зәрдаби архиви, инв. № 3 (104).

яхын олан башга элмлэрэ аид мэгалэлэри дэ нэзэр-
дэ тутур»¹.

Бир ил сонра Гафгаз сензура комитэси енидэн
хүсуси мәктубла Бакы губернатору васитәсилә Һә-
сэнбәй Зәрдабийә мүрачнәт эдиб, баш мэгаләдә
нэзәрдә тутдуғу «ерли этниач вә тәләбләрин» нәдән
ибарәт олдуғуну сорушур.

Һ. Зәрдаби сензура комитәсинә көстәрир ки, баш
мэгалә бүтүн мәдәни өлкәләрин эн ади гәзетләрин-
дә белә олур вә буна көрә дә баш мэгалә зәруридир.

Бүтүн бу сүрүндүрмәләрдән сонра Гафгаз чани-
шиннин баш идарәси бөйүк бир чиддийәтлә Гаф-
газ сензура комитәсинә белә языр:

«Әкинчи» гәзетинин сензура олунмасы Бакы
губернаторунун сәрәнчамы илә, онун билаваситә
нэзәрәти илә эн инанылмыш шәхсә тапшырылсын»².

Бу көстәриләнләр Һ. Зәрдабинин «Әкинчи» гәзе-
тини нәшр этмәк үчүн чар идарәси вә мәмурлары
тәрәфиндән нә гәдәр сүрүндүрмәйә салындығыны вә
һәр чүр бәһанә илә гәзетин нәшринә онларын мане
олмаға чалышдыгларыны сүбут эдир. Бурадан ай-
дын олур ки, Һәсэнбәй Зәрдаби гәзет нәшр этмәк
арзусуна чохдан дүшмүшдү. Һәнифә ханым бу ба-
рәдә белә язырды:

«Халгын тәрәггиси үчүн тә'сирли васитәләрдән
бири дә театрдыр. Һәсэнбәй 1873-чү илдә өз ша-
кирдләри илә бирликдә Бакыда Азәрбайчан дилиндә
биринчи театр тамашасы көстәрди... Тамаша чох
көзәл кечди. Тамаша чәмийәти һәрәкәтә кәтирди.

¹ Азәрб. ССР ЭА Республика Әлязмалары фонду, Һәсэн-
бәй Зәрдаби архиви, инв. № 3 (103).

² Енә орада.

Бүтүн бу сүрүндүрмәләрдән сонра Гафгаз чани-
шиннин баш идарәси бөйүк бир чиддийәтлә Гаф-
газ сензура комитәсинә белә языр:

«Әкинчи» гәзетинин 1875-чи ил 1-чи нөмрәсинин шәкли.

Чәмийәт ичәрисиндә бу ени тәшәббүсү алгышлаян-
лар вә Һәсэнбәй тәшәккүр эдәнләр дә олду. Бу
иш эйни заманда мөвһуматчылары чошдурду. Он-
лар Һәсэнбәйи вә онун шакирдләрини дөймәк истә-
йирдиләр. Лакин Һәсэнбәй вә шакирдләри руһдан
дүшмәдиләр. Һәсэнбәй дейирди: «Бунлар бир заман
бизим онлара дост олдуғумузу аңлаярлар, мөктә-
бин, театрын мәнфәәтини баша дүшәрләр. Онлара
гәзет дә верә билсәм онларын дүнякөрүшүнү тама-
милә дәйишдирә биләрәм». Һәсэнбәй кәләчәйә мөһ-
кәм үмид бәсләйир вә бу чүр арзулар ичәрисиндә
чырпынырды. О, гәзет чыхартмағ үчүн чалышмаға
башлады. Бу гәзет Азәрбайчан дилиндә нәшр олу-

пачаг вэ кәнд тәсәррүфат гәзәти олачагдыр. *Гәзетин нәшринә ичазә алмаг едди ил чәкди*¹,

Юхарыда кәстәрилән фактлар Н. Зәрдабинин Азәрбайчан дилиндә гәзет нәшр этмәк үчүн нә гәдәр бөйүк әзийәтләр чәкдийини кәстәрир. Н. Зәрдаби өз халгына хидмәт этмәк үчүн бүтүн бу әзийәтләрә дөзмүш вә чәтинликләрдән чыхмағы бачардығындан, чаризмин милләтчи сиясәти вә чар мә'мурларынын бюрократизми ону мөгсәдиндән дашындыра билмәмишдир.

Һәсәнбәй Мәликов Зәрдабинин журналистик фәалийәти онун педагожи, мәктәб вә тәрбийә һаггындакы бахышлары илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Она көрә дә «Әкинчи» гәзетинин Азәрбайчан дилиндә олмасы ону даһа да руһландырырды. О, кәстәрирди ки, әлм тәһсил этмәк өзү дә ана дилиндә оlanda халгын тәрәгги этмәсинә сәбәб олур. Бу васитәләр, йә'ни китаблар, мәктәбләр, гәзетләр вә гейриләри ана дилиндә олдугда халгын тәрәггийә доғру һәрәкәти хейли сүр'әтләнәр.

«Әкинчи» гәзетинин нәшр әдилмәсинин әһәмийәтини дүшүнәрәк Зәрдаби язырды: «Дүняда иттифаг олмаса һеч бир чәмийәт иши бина тутмаз. Бизим сабиг чәмийәти-хейрийә бина тутмадығындан, театр ойнанан отаг бош галдығындан ашкар олду ки, мүсәлман гардашларымызы бир ерә чәм әдиб зәманәйә мувафиг мәктәбханалар ачдырыб, күчә вә базарларда галан ушаглары охутмаг олмаячаг. Әлмәсиз дә бу зәманәдә доланмаг мүмкүн де-

йил... Һәр кәс өз гара сандығынын үстә отуруб онун ичиндә олана сәчдә әдир вә сандығы долдурмаг фикриндәдир. Амма әтрафда мүсәлман гардашлар бир-бир дүшмәнимиз әждаһанын (йә'ни чәһаләтин, мөвһуматын—З. М.) ағзына дүшүб йох олдуғуну көрмәк дә истәмир»¹.

Мәтбуата бөйүк әһәмийәт верән Зәрдаби «Әкинчи» гәзетини нәшр этмәкдә чәкдийи чәтинликләр һаггында белә язырды:

«Бәс гәзәтәни нечә чыхардым? Пул йох, язычы йолдаш йох, чапхана йох, һуруфат йох, әмәлә йох, 1—2 йүздән артыг охуян да олмаячаг, дөвләт тәрәфиндән изн алмаг да ки, бир бөйүк бәладыр»².

Лакин халгын хейри үчүн олан арзусуна наил олмагдан өтрү Зәрдаби бу вә я дикәр чәтинликләрдән мәһарәтлә чыха билмишди. О, гәзетин нәшри һаггында мүхтәлиф васитәләрлә сензурадан ичазә алмыш, 1875-чи илин язында хүсуси бир э'ланнамә нәшр әдәрәк Гафгазын бүтүн шәһәрләринә көндәрмишди. Белә бир гәзетин нәшри мүсәлман әһалиси тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланмышды. Июл айынадәк гәзетә йүз нәфәр абунәчи язылмыш вә редаксия 300 манат абунә пулу көндәрилмишди. Гәзетә абунә язылмаг ишиндә о дөврүн зиялылары хүсуси фәаллыг кәстәрмишдиләр.

Зәрдабинин яратдығы бу гәзет әтрафында Азәрбайчан халгынын көркәмли оғуллары—М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Н. Б. Вәзиров вә башгалары топлашмышдылар. Гәзет патриархал-феодал гайда вә ганунларына, һәм дә буиларын мүдафиәчиләри олан

¹ Һәнифә ханым Мәликова, «Һәсәнбәй Мәликов Зәрдабинин тәрчүмәйи-һалы», «Революсия вә култура» журналы, № 6, сәһ. 115—116, Бакы, 1939.

¹ «Һәят» гәзети, 1905-чи ил, № 129, сәһ. 3.

² Енә орада,

бәйләрә, ханлара, моллалара гаршы йорулмаг бил-мәдән вә чәсарәтлә мұбаризә апарырды. Зәрдаби гәзетин ичтиман вәзифәсиндән бәһс эдәркән дейирди: «Һәр вилайәтин гәзетәси кәрәк ол вилайәтин айинәси олсун»¹.

Һәсәнбәй Зәрдабинин бир чох чәтинликләрдән сонра нәшр әтдийи «Әкинчи» гәзети ашағыдакы шө'бәләрдән ибарәт иди:

1. Дахилийә—бу шө'бәдә тичарәтә, тичарәт системинә, дәмир йоллара, торпағын бечәрилмәсинә, мәһсулдарлығын артырылмасына вә и. а. мәсәләләрә даир мәгаләләр дәрч әдилирди.

2. Әкин вә зираәт хәбәрләри—бу шө'бәдә кәнд тәсәррүфатынын вә һейвандарлығын мұхтәлиф мәсәләләринә даир, о чүмләдән торпағын мәдәни үсулларла бечәрилмәси һагғында мәгаләләр вә материаллар дәрч әдилирди.

3. Әлми хәбәрләр—бу шө'бә тәбии-әлми хәбәрләрә вә мөвзуларә һәср әдилмишдир.

4. Таза хәбәрләр—бу шө'бәнин өзү дә беш ярым шө'бәйә айрылырды. Бунлардан:

Биринчи ярым шө'бәдә хырда тичарәт мәсәләләри, о чүмләдән Азәрбайчанда вә чар Русиясында малларын гиймәти һагғында хәбәрләр верилирди; икинчи ярым шө'бәдә Русия вә башга дөвләтләрин сиясәти һагғында мә'лумат верилирди; үчүнчү ярым шө'бәдә чар һөкүмәтинин фәрманлары һагғында хәбәр верилирди; дөрдүнчү ярым шө'бәдә чар Русиясы мәһкәмәләринин бә'зи гәрарлары вә һөкмләри һагғында мә'лумат верилирди; бешинчи ярым шө'

бәдә исә тәбабәт һагғында, хәстәликләр вә онлара гаршы мұбаризә үчүн мәсләһәтләр верилирди.

Азәрбайчан халгы чаризмин, бәй вә ханларын зүлмү алтында, дини мөвһумат ичәрисиндә галдығындан һ. Зәрдаби «Әкинчи» гәзети васитәсилә чәһаләтә гаршы мұбаризә апарырды.

М. Ф. Ахундов Зәрдабийә көндәрдийи бир мәктубунда гәзетчилик нөгтейи-нәзәриндән «Әкинчи» үчүн бир сыра мұһүм мәсләһәтләр дә вермишди: «Гәзетинизин һуруфаты чох хошума кәлди... Гәзетинизин мәзийәтләриндән тири дә көзәл үслубдан, мә'луматын инчә вә айдын тәсвириндән вә имланын дүзкүнлүйүндән ибарәт олмалыдыр. Чүнки гәзетиниз башга мәгсәдләрлә бәрабәр, татар (Азәрбайчан—З. М.) язысынын нөгсанларыны тәмизләмәйә сә'й әтмәли вә татар шивәсиндә язанлар үчүн нүмунә олмалыдыр... Мән ә'ланларын бириндә гырмызы карандашла бүтүн сәһвләри гейд әтмишәм, әяни олмаг үчүн сизә көндәрирәм... Гәзетинизин әмәкдашы олмагдан имтина әтмирәм; мәрәмнамәнизи мәнә көндәрин»¹.

Зәрдаби Ахундовун бу мәсләһәтләрини «Әкинчи» гәзетинин үмуми мәзмуну үчүн әсас көтүрмүшдү.

«Әкинчи» тәсадүфи олараг яранан бир гәзет дейилди. О, габагчылы рус вә ени яранмагда олан Азәрбайчан мәдәнийәти тәрәфдарлары илә көһнәлмиш, чүрүк Шәрг феодал мәдәнийәти тәрәфдарларынын арасында кедән гызғын мұбаризәнин мәһсулу олараг мейдана чыхмышды. Бу гәзетин әтрафына топланан зиялылар, башда Зәрдаби олмагла, ичтиман

¹ «Әкинчи» гәзети, 1875-чи ил, № 11, сәһ. 1.

¹ Азәрб. ССР ЭА Республика Әлязмалары фонду, Һәсәнбәй Зәрдаби архиви, инв. № 3 (176).

Һәятда һөкм сүрән феодал-патриархал гайдалара гаршы мубаризә апарараг, өз вәтәнләрини Русияда башланан енилик һәрәкаты сәвийһәсинә чатдырмаға чалышырдылар.

Дин хадимләри баша дүшүрдүләр ки, «Әкинчи» гәзәти халгын көзүнү ачыр, онларын элм вә мэдәнийһәтинин артмасына көмәк эдир. Буна көрә дә онлар гәзәтин кениш яйылмасына мане олур, гәзетә вә онун редактору Һәсэнбәй Зәрдабийә гаршы һүчума кечирдиләр. Лакин бунлар Зәрдабинин гәтийһәтини һеч дә сындыра билмирди. О, яшамағын мәнәсны өз халгына хидмәт этмәкдә, ону маарифә вә мэдәнийһәтә чатдырмагда көрүрдү. Һ. Зәрдаби «Әкинчи» гәзәтинин васитәсилә ислам дининә вә онун зәрәрли тәсирләринә гаршы мубаризә апарырды. О, «Әкинчи» гәзәтиндә дәрч этдийи мәгаләләрилә зәһмәткеш күтләләри ишләмәк, чалышмаг вә әмәйә мәнәббәт руһунда тәрбийәләндирди. Дини әфсанәләрин нәтичәси олан бәдбинлиһә, һәр шейә лагейд бахмаға вә тәнбәллийә гаршы чыхан Һ. Зәрдаби һәятын маһийәтини хош күзәран вә шән яшамаг уғрунда мубаризәдә көрдүйү кими, бу мубаризәдә гәләбәнин рәһнини дә элмдә көрүрдү.

Беләликлә, «Әкинчи»нин мәфкурәви истигамәти феодал Азәрбайчаныны ени йола, буржуа-капиталист әлагәләринин инкишафы йолуна чыхармаг иди.

Зәрдаби инсанлыг тарихинин әбәди вә арасыкәсилмәз бир һәрәкәт илә ирәлиләдийини, бир гайданын дикәр бир гайда илә әв: эдилдийини вә бунун һеч бир шәхсийәтин ирадәсиндән асылы олмаяраг мүтләг бир зәрурәт кими әмәлә кәлдийини көстәрди. Һәсэнбәй көһнә вә чүрүк феодал әлагә-

ләринә гаршы фикирләр ирәли сүрәркән, көһнә чәмийәтин, феодал әлагәләринин өз ерини «ени чәмийәтә», буржуа әлагәләринә хошлугла вермәсини тәләб эдирди.

«Әкинчи» торпағын элми гайда илә бечәрилмәсини, үмумийәтлә әкинчилик ишләрини «феодал» мэдәнийәтсизлийи йолундан буржуазия «мэдәнийәти» релсләри үзәринә чыхармаг үчүн элми мәсләһәтләр, мәгаләләр вә чамааты дуня ишләринә марагландырмаг мәгсәдилә сияси хәбәрләр, дәрч эдирди. «Әкинчи» нәшр эдилдийи күндән та сон нөмрәсинә гәдәр дөврүнүн ики зидд чәбһәсинин, ики зиддийәтли ичтимаи көрүшүн вә инкишафын бир-биринә зидд ики мейлинин шиддәтли мубаризәсини өзүндә әкс этдирмишдир. Бу чәбһәнин бириндә көһнә патриархал-феодал һәятынын шиддәтли мүдафиәчиләри олан мүһәфизәкарлар—ханлар, бәйләр, моллалар, руһаниләр, бир сөzlә, мүртәчә гүввәләр дурурду; дикәр чәбһәдә исә мүтәрәгги гүввәләр—өз игтисади мәнәфеләрилә әлагәдар олараг ислаһат тәләб эдән, ени гайдалары арзулаян, ени көрүшләри яян маарифпәрвәр хырда буржуа вә мүлкәдар сырала-рындан чыхмыш мүййән груп габагчыл зиялылар дурурду.

Һ. Зәрдаби «Әкинчи» сәһифәләриндә Шәрг өлкәләринин керилийини вә ишсизлийини гамчылаяраг, «яхшы яшамаг», «хош күзәранлыг» үчүн һәр шейдән габаг «элм лазым олдуғуну» ирәли сүрүрдү.

Һәсэнбәй Зәрдаби «Әкинчи» гәзәтиндә һейванларын сахланмасындан вә һейвандарлыг мәһсулунун һазырланмасы үсулундан бәһс эдәркән көстәрмишдир ки, бизим Гафгазда гарамал чох сахланыр, лакин башга өлкәләрә нисбәтән биз гарамалдан чох аз

мәһсул алырыг. Бунун сәбәби малларын сахранма-
сыны билмәмәдийимиздир. Буна көрә дә Һәсэнбәй
Зәрдаби чинс һейванлары тәйләдә сахламагы вә
онлара яхшы ем вермәйи мәсләһәт көрүрдү. О көс-
тәрирди ки, бизим гарамалдан чох аз мәһсул алма-
гымызын бир сәбәби дә яхшы чинс һейванлары
етишдирмәйи билмәмәкдир. Һәсэнбәй Зәрдаби сәдә
вә һәр кәсин баша дүшәчәйи бир дилдә «Әкинчи»
гәзетиндә һейван чинсләринин яхшылашдырылма-
сыны вә һейван мәһсулдарлығынын артырылмасы-
нын элми йолларыны вә мәсләһәтләрини верирди.

О, язырды: «Сүддән үч гисм илә яғ гайырмаг
олур. Бә'зи кәсләр сүдү сәриб ондан гаймаг йығыб,
бу гаймагдан яғ чалхалайырлар. Амма бә'зи кәсләр
исә сүддән гатыг гайырыб, гатыгдан яғ гайырырлар.
Әввәлинчи, гаймагдан яғ гайырмаг, сүддән гаймаг
гайырмаг үчүн кәрәк сүдү сәрәсэн, белә сүд сәри-
лән габлар вә сүд сахланан ерләр, һәтта о ерин
һавасы кәрәк чох тәмиз олсун. Әкәр сүд сәрилән
габлар тәмиз дә олса, амма онлар сәрилән ер, йә'ни
отаг чох исти вә я союг, я яман ийли олса, ол вәгт-
дә я сүддән гаймаг тамам йығылыб һасил олмаз,
я инки сүд туршуюб тәләф олар. Хүләсә, сүд чох
тез ий чәкән шейдир. Она бинаән сүд сәрилән габ-
лары вә онлар сахланан ерләри тәмиз сахламагдан
савай кәрәк сә'й әдәсэн ки, о ерләрин янында тәйлә
вә я гейри яман ийи кәлән шейләр олмасын»¹.

Һәсэнбәй Зәрдаби торпағын мәһсулдарлығынын
артырылмасы үчүн торпағын шум әдилмәсини вә
шумун һансы гайдада вә нә дәринликдә апарылма-
сыны да «Әкинчи» гәзети васитәсилә халга өйрә-

Валу 7 Июля 1875.

Многоуважаемый
Мирзасадаталибекъ

Прежде Вам и послышу я по-
лучить бы письмо, что
моя Ваши корреспонденция
Вам написана что шло
новое; очень мало. Я думаю
сказать, что удивился от
прежнего моды с логикой
моя более обветшалой
и противоречия их более сер-
виза а вы как кажется,
наоборот же кажется в
за перо, спросить Ваша Ваши.
Вы закончили подделку, по
Вам Голубой логикой
только неужайте, что народ
образован так же, что.

И, Зәрдабинин М. Ф. Ахундова яздыгы мәктубу.

¹ «Әкинчи» гәзети, 1875-чи ил, № 1, сәһ. 4.

дирди. О, ени инкишаф этмәкдә олан агробиология вә агротехника элмләринин наилийәтләринә әсасланараг кәндлиләрин торпагдан нечә вә нә йолла сәмәрәли истифадә этмәләрини дә изаһ вә шәрһ эдирди. Һәсэнбәй Зәрдаби торпағын кейфийәтини, онун мүнбитлийини вә мәһсулдарлығыны тәһий этмәһи халга өйрәтмәк мәгсәдилә белә бир мисал кәтирди: һәр бир әкинчи өз еринин хасийәтини билмәк үчүн о, әкин еринин бир нечә тәрәфиндән мүййән гәдәр торпаг көтүрүр, гарышдырыр вә ондан йүз грам чәкиб гурудур. Гурумуш торпағы чәкәркән гурумуш торпаг 80 грам олур. Сонра һәмнин торпағы габда гыздырыр вә нәһайәт ону суда ююр. Нәтичәдә 100 грам торпагдан 12 грам суя, 8 грам чүрүнтүйә, 30 грам исә башга дузлара айрылдыгдан сонра 50 грам халис торпаг галдығы мүййән олунур. Бу үсул илә торпағын кейфийәтини, мүнбитлийини вә мәһсулдарлығыны тәһий этмәһи халга баша салан Һәсэнбәй гейри-мүнбит торпагларын мәһсулдарлығыны артырмаг үчүн әлми мәсләһәтләр вериб, йоллар да көстәрирди.

Сов. ИКП МҚ-нын 1954-чү ил март Пленуму гәрарында дейилдийи кими, бүтүн кәнд тәсәррүфаты истәһсалынын әсасыны тәшкил эдән тахыл тәсәррүфатыны дурмадан әсаслы сурәтдә инкишаф этдирмәк лазымдыр¹.

Һәсэнбәй Мәликов Зәрдаби һәлә о заманлар тахыл тәсәррүфатынын мүнүм ролуну бу гәдәр дәриндән баша дүшмәсә дә, лакин тахыл тәсәррүфатынын әһәмийәтиндән «Әкинчи» гәзетиндә бәһс

¹ Бах: «Коммунист» гәзети, 1954-чү ил, № 55, сәһ. 1, II бөлмә.

әтмиш, бугданын һөвләрини вә онун әкилиб бечәрилмәси үсул вә гайдаларыны изаһ этмишдир. О, тахыл биткиси үчүн, хүсусилә бугда үчүн айрылан торпағын хүсусийәт вә кейфийәтини дә көстәришдир.

Һәсэнбәй Зәрдаби белә язырды ки, бугда әкилән ер «... килли вә я гумлу олса даһа яхшыдыр. Ону бир ердә далбадал бир нечә ил әксән һасил илбәил аз олар. Она бинаән яхшыдыр ки, бир ил бугда әкәндән сонра, ер бир ил динчәлсин вә я бугдадан сонра о ердә бир нечә ил гейри шей, мәсәлән, гаргыдалы, картофел, тәнбаку, еркөкү вә гейри көкү дәринә кедән шей әкәсэн. Хүләсә ер динчәлмәйә галанда бир ил кечәндә бугда әкмәк олар»¹.

Һәсэнбәй Зәрдабинин тәхминән йүз ил бундан әввәл гаршыя гойдуғу вә кәнд тәсәррүфаты әлми нөгтейи-нәзәриндән әсасландырмаға чалышдығы бу идея инди дә өз әһәмийәтини сахлая билмишдир.

Демәли, Һәсэнбәй Зәрдабинин вахтилә «Әкинчи» гәзети васитәсилә яйдығы кәнд тәсәррүфатынын ени әлми әсасларла инкишаф этдирилмәси вә мәһсулдарлығын артырылмасы һаггындакы фикирләри вә әлми мәсләһәтләри бөйүк рус алими академик Вилиямсын ады илә мәшһур олан нөвбәли әкин системи һаггындакы идея уйғундур. Бу дейиләнләр әһийи заманда Зәрдабинин әлмин мүхтәлиф сәһәләрини нә гәдәр дәриндән билдийини көстәрир.

Һәсэнбәй Зәрдаби «Әкинчи» гәзетинин 1875-чи ил 5-чи нөмрәсиндә көстәрир ки, бизим өлкәмиздә һәр кәси диндирисән дад эдир ки, зәманәмиздә хейир-бәрәкәт галмайыб вә кечән заманы яда салыб

¹ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 2, сәһ. 2.

баяты чагырыр: «кечэн күнө күн чатмаз чаласаң күнү-күнө». Белә баяты чагырыб шикайәт эдәнләр-дән һеч кәс фикир этмир ки, нә сәбәбә зәманәмиз хейир вә бәрәкәтсиз олуб вә она бир әләч вармы? Бу шикайәтләрин вә наразылығын сәбәбини Шәрг-дә торпағын әсрләр бою эн көһнә, вәчсиз әләтләрлә әкилләб бечәрилмәсиндә көрән Хәсәнбәй Зәрдаби онун ени әлми гайдаларла әкилиб бечәрилмәси үчүн мәсләһәтләр верирди.

Хәсәнбәй Зәрдаби «Әкинчи» гәзети вәситәсилә нәтәмизлиһә гаршы мубаризә апарараг сағламлыг үчүн әлми мәсләһәтләр көстәрирди. «Балыг суя гәрг олан кими, инсан һавая гәрг олуб онун ичиндә зиндәканлыг эдир. Хава инсанын нәфәс алмағына ләзымдыр... Белә олан сурәтдә һаванын яхшы вә яман олмағыны йохламаг һәр кәс үчүн ләзымдыр, нечә ки, шәфа ахтаран хәстә я сәләмәтлик истәйән кәс һәмишә өз хәрәйини йохлайыр, һәмчинин кәрәк һаваны да йохласын. Она бинаән ки, биз уддугумуз һаванын гәдәри едийимиз хәрәйин гәдәриндән зиядә олдуғуна көрә... яман һава инсаны фотә верәр... әлм тәбнийә ашикар эдиб ки, инсан дүчар олан нахошлуғларын чоху һава яман олмағындандыр»¹.

Хәсәнбәй Зәрдаби инсанын сағламлығы үчүн тәмиз һаванын әһәмийәтини вә тәркибини әлми нөгтейи-нәзәрдән дүзкүн изаһ вә шәрһ әдә билмиш вә халг үчүн инандырычы, файдалы мәсләһәтләр вермишдир. Зәрдаби о заманкы Бақыда чох яйлымыш көз хәстәлийинин әмәлә кәлмәсинин сәбәбләрини, онун йолухучу хаснийәтини көстәрмәклә, хәс-

тәлийә гаршы мубаризә йолларыны да «Әкинчи» гәзети вәситәсилә изаһ вә шәрһ эдиб халгы баша салырды. Бунунла бәрабәр Хәсәнбәй Зәрдаби «Әкинчи» гәзетиндә игтисади мәсәләләрдән, дәмир йолу вә онун әһәмийәтиндән, әлм вә мәдәнийәт-дән, инкишаф этмиш капиталист өлкәләринин керидә галмыш вә зәиф инкишаф этмиш Шәрг өлкәләрини нечә истисмар эдиб әсарәт алтында сахлама-сындаң да бәһс эдирди.

«Әкинчи» гәзети халгы савадландырмаға, онун көзүнү ачмаға чагырырды. Гәзетин сәһифәләриндә Шәргин надаллыг вә чәһаләтпәрәстлийи кәскин тәнгид эдилирди. Мөвһуматы, фанатизми тәблиғ әдән моллалара, ахундлара гаршы амансыз мубаризә апарылырды. Әсл, һәгиги дүняда һәр чүр зүлмә дөзән, «беш күн дүня өмрүндән өтрү» сә'й әтмәйән, бүтүн үмидини «о бири дүня» бағлаян, ахирәт көзләйән мүсәлманлара мурачиәт эдәрәк гәзет язырды: «Әй гардашлар, вәгт кечмәмиш сә'й әдин ки, әлм тәһсил эдиб зиндәканлыг чәнкиндә фаңг кәлиб дүня газана биләсиниз»¹.

Хәсәнбәй Зәрдаби әлм тәһсил әтмиш чаванлары, габагчыл зиялылары гәзетин әтрафына топламаг, чәһаләт, надаллыға гаршы мубаризә апармаг мәгсәдилә язмышды:

«Әй әлм тәһсил әдән чаванларымыз! Доғрудур, бизим вәтән гардашларымызла үнс тутмаг чәтиндир. Сиз данышдығынызы онлар баша дүшмәйиб, әф'алынызы шәриәтә намувафиг һесаб эдиб, сизә кафир дейиб инчидәчәкләр... Амма инсаф дейил ки, беш күн өмрүн ләззәтиндән өтрү милләти, гардаш-

¹ «Әкинчи» гәзети, 1875-чи ил, № 7, сәһ. 1.

¹ «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 23, сәһ. 2.

ларынызы атыб онлары кор вә сәркәрдән гоҗасынызы... өз гардашларынызы әмәли-хейрә вадар әдин. Гой шүәрәләр сизи һәчв әтсин, моллалар лә'нәт охусун, авамүлнас даша бассын. Сиз милләт үчүн зәһмәт чәкирсиниз вә бишәкк кәләчәкдә милләтин көзү ачыланда сизи шәһид һесаб әдиб сизә рәһмәт охуячаг»¹.

Чәһаләтпәрәстләр, диндарлар вә бүтүн мүртәчә гүввәләр «Әкинчи» гәзетинин халга көстәрдийи тә'сирдән горхуя дүшәрәк гәзетин редактору вә баниси һәсәнбәй Зәрдабинин үзәринә һәр тәрәфдән һүчума кечирдиләр. Адсыз мәктублар, һәчвләр гәзетин вә һәсәнбәйин үнванына долу кими яғырды. Бунлар исә һәсәнбәй Зәрдабини вә онун тәрәфдарларыны өз мәгсәдләриндән чәкиндириб руһдан сала билмәди. Гәзетдә чыхыш әдән Сейид Әзим, Әһсәнүл-Гәваид вә башгалары өз мәгаләләриндә руһаниләрин әлиндә бир кәлир мәнбәи олан тәзийәдарлығы зәһмәткешләр үчүн ән зәрәрли бир һәрәкәт һесаб әдирдиләр.

Зәрдабинин гәзет сәһифәләриндә ислам дини вә онун чәһаләтпәрәстлийи әлейһинә дәрч әтдийи мәгаләләр наданларын, дин тәәсүбкешләринин һиддәтинә сәбәб олуруду. Мүртәчә шәхсләр редаксия мәктублар көндәрир, һәсәнбәй Зәрдабинин шәхсийәтини тәһгир әдирдиләр. Зәрдабинин «Әкинчи» гәзетиндә мәһәррәмликдә баш ярмаг әлейһинә яздығы мәгаләдән наразы галан надан, чәһаләтпәрәст һади Гарабағи адлы бириси гәзетин редаксиясына көндәрдийи бир һәчвдә белә языр:

«Гәзети һәр нә данышса һамы һәдйә данышыр, Әкәләр адына һәр нә десә, бөһтан данышыр, Ағ көйнәк сөзүнү көр нечә һейван данышыр, Әгли йох, мәғзи гуру чәмрейн доран, һәсән...»¹.

Лакин бу тәһгирләр һәсәнбәй Зәрдабини вә онун гәләм йолдашларыны руһдан салмырды. Сейид Әзим Ширвани өз кәскин гәләмилә һадийә ашағыдакы чавабы язмышдыр:

«Хачпәрәстләр һамысы ачды көзүн дүшдү габаг, Дәлда галдыг төкүлүб чәлл илә биз, ай сарсаг, Бәс нә вәғти бизә һисмәт олачаг көз ачмаг, Әглә кәл, таурья бах, бәсди бу гәфләт, һади...»²

Һади Гарабағи кими мэдәнийәт байгушларынын тәһгирләриндән мә'юс олмаян һәсәнбәй Зәрдаби, онун һәчвини һәтта «Әкинчи»дә дәрч әтмиш, лакин әйни заманда өзүнүн бүтүн тәһгиди әһтирасилә гәзетин һәммин нөмрәсиндә онун әлейһинә бу ашағыдакы сөzlәрә язмышдыр:

«Чәнаб һади Гарабағинин һәчвини тамам чап әйләмәйә изн олмады... Амма ол чәнаб вә ону фитләйән әшхаслар мә'юс олмасынлар ки, белә камаллы сөз пүнһан галачаг... Фикрим будур ки, бизим Зәрдаб кәндиндә Гарабағын сәрһәддиндә бир даш гойдуруб, онун үстә зикр олан һәчви тамам газдырым ки, кәләчәкдә бизим өвладлар о ядикарә бахыб билсинләр ки, мән бу зәһмәт илә милләти исламы гәфләтдән айылтмаг истәйән вәхтдә нечә наданлара раст кәлмишәм»³.

¹ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил № 8 (әләвә).

² Е н ә о р а д а, № 10, сәһ. 2.

³ Е н ә о р а д а, № 8 (әләвә).

¹ «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 11, сәһ. 1.

«Экинчи» гәзети Азәрбайчан маарифчиләринин, габагчыт зиялыларынын идея инкишафында мүсбәт рол ойнамышдыр. Буну, «Экинчи» гәзетиндә материалист философ, демократ М. Ф. Ахундовун, маарифчи шаир С. Ә. Ширванинин, драматург Н. Б. Вәзировун, мәшһур журналист Гәваидин вә башгаларынын дәрч олунмуш мәгаләләри парлаг бир шәкилдә көстәрир.

Көркәмли маарифчи С. Ә. Ширвани «Экинчи»ни вә онун баниси Нәсәнбәй Зәрдабини мүдафиә этдини кими, «Экинчи» гәзети дә шаирин мүасир мөвзуларда реалист шеир ярадычылығына кечмәсинә көмәк этди.

«Экинчи» гәзетинин нәшриндән илһам алан шаир бу заман даһа гызғын бир әһтирасла фәалийәтә башлайыр.

О, күнүн ән зәрури игтисади-ичтимаи мәсәләләрилә марагланыр, чәмийәтин әйибләрини ачыр вә халғын арзу вә нискилләрини көстәрмәклә мөвһумат вә савадсызлыг әлейһинә чыхыр, өз шеирләрини бу йолда кәскин мүбаризә силаһына чевирирди.

Демәли, «Экинчи» гәзети мүтәрәгги зиялыларын вә о чүмләдән С. Ә. Ширванинин әлиндә, габагчыт әлм вә маарифчи идеялары яймаг үчүн, дини әфсанәйә вә савадсызлыга гаршы мүбаризә үчүн бир хитабәт күрсүсүнә чеврилмишди.

Белә ки, С. Ә. Ширвани «Экинчи» гәзетиндә дәрч этдирдийн шеирләрилә Гафгаз мүсәлманларыны гәфләт вә чәһаләт юхусундан айылтмаға чалышырды.

С. Ә. Ширванинин «Экинчи» гәзетиндә дәрч әдилмиш «Гафгаз мүсәлманларына хитаб» ше'риндә белә дейилир:

«Әссәлам әй әһалии-Гафгаз,
 Әй рәисани-вачибүл-ә'зәз!¹
 Әссәлам әй күруһи-хейир-әсәр,
 Милләтин гейрәтин чәкән кәсләр!
 Кишидә олмаса әкәр гейрәт,
 Ондан әлбәттә яхшыдыр өврәт...
 Күнү-күндән залилу хар олуруг,
 Мөһнәтү гүссәйә дүчәр олуруг.
 Бу гәдәр дәрд ким олур һадис,
 Она биәлмилик олур банс.
 Бир бәладыр бу дәрди-надани,
 Ки онун әлм олубду дәрманы...
 Биәдә нә ахирәт, нә дүня вар,
 Олмушуг бир яман бәләя дүчәр.
 Гәр вилайәтдә вар беш-он гәсәбә,
 Әлли мин сәйидү, ахунд, тәләбә.
 Әлли дәрвиш, әлли мәрсийәхан,
 һамынын сөзләри тамам ялан.
 Әлли мин сүхтә, едди мин саил,
 Әлли мин һоггабази-нагабил.
 һамынын фикри халгы соймагдыр,
 Гуру ердә бу халгы гоймагдыр.
 Халга бунлар һамы гурублар дам,
 Бир буну анламыр бу гөвми-авам...
 Зинәти-шәхс әлми әяндыр,
 Әлмсиз шәхс мисл-һейвандыр.
 Әйүһәннас, кимиядыр әлм,
 Мәшһәри зати-кибриядыр әлм...»²

¹ Һәмин шеирдә орижиналда олан «вачибүл-ә'зәз» сөзү бу вахтадәк «саһибүл-ә'зәз» кедидбир. Бундан сонра исә бу сөз «вачибүл-ә'зәз» охунмалыдыр. (Редакторун гейди).

² Сейид Әзим Ширвани, Сечилмиш шеирләри, сәһ. 297—299, Азәрнәшр, 1937.

С. Ә. Ширвани «Әкинчи» гәзети васитәсилә әлм, мәдәнийәтә аид шеирләрилә халгын көзүнү ачмаға чалышыр вә мүртәчә гүввәләрини әлейһинә чыхырды.

О. Н. Зәрдабинин хейрхәл, маарифчи идея вә тәшәббүсләрини гызгын бир әйтирасла мұдафиә әдиб ону алгышлайырды. С. Ә. Ширвани Н. Зәрдабини һәртәрәфли билниә малик олан бир алим, бир мүтәфәккир кими гиймәтләндирир, габагчыл вә мүтәрәгги зиялылары Н. Зәрдабинин йолу илә кетмәйә—халга хидмәт әтмәйә чағырырды.

Маарифчи шаирин нәзәриндә «Әкинчи» гәзети— гаранлыг бир кечәдә ени доған ай кими авам вә чәһаләтпәрәстлик мүһитинә ишыг яян, надан адамларын көзүндән чәһаләт пәрдәсини атан, инсанлары әлм, маариф вә мәдәнийәтә чатдыран файдалы бир васитә иди. Мәһз буна көрә дә онун «Әкинчи» гәзетиндә дәрч олунан шеирләриндә гәзетин әһәмийәтиндән бәһс олунур, габагчыл зиялылары вә бүтүн халгы «Әкинчи» гәзетинин нәшринә, узун өмүрлү олмасына көмәк әтмәйә чағырырды. Бу мәгсәдлә яздығы ше'риндә дейилриди:

«Нечә мүддәтди ки, һәсәнбәйи-зар,
Һүснү-тәдбир илә о фәхри-кибар,
Өз гәдими мисалымызда һамаң,
Гәзетә чапыны әдиб үнван...
Өзүнә кәрчи йохдур файдәси,
Лейк вар халга фейзи-заидәси.
Фейзи-әввәл будур ки, мүхтәсәри,
Етирир ол чәнаб һәр хәбәри.
Олуруг һали-аләмә вағиф,
Бу бизә бәс дейилми, әй ариф?
Фейзи-сани будур ки, һикмәтдән,
Шәрһ әдир кәсбдән, зираәтдән.
Әкибән әлм тохмуну о чәнаб,
Нәзәри-аләмә әдир сираб...»

Биздә йох руси, һәм фирәнки савад,
Олмушуг түрки, фарсийә мө'тад.
Ону да һеч билмирик камил,
Әксәри-хәлг әвамдыр, чаһил.
Бәс «Әкинчи» бизә мұнасибдир,
Гиймәти яхшы, мали-касибдир.
Бәс «Әкинчи» чәләлымызды бизим
Нәсәһи-хошмәгәллымызды бизим.
Сә'й әдин әй күруһи-ник-сифат,
Әтмәсин та бизим «Әкинчи» вәфат»¹.

«Әкинчи» гәзети әтрафында чалышанлардан бири дә көркәмли драматург Нәчәфбәй Вәзиров иди. Нәчәфбәй илә һәсәнбәй Зәрдабинин арасындакы шәхси әлагәләрин тарихи «Әкинчи»дән чох габагдыр. 1865-чи илдә Москва университетини гуртардыгдан сонра һәсәнбәй Зәрдаби Азәрбайчана гайыдыр вә бурада маариф вә мәдәнийәт сәһәсиндә бөйүк фәалийәт көстәрмәклә бәрәбәр, 1869-чу илдән кимназияда тәбнийәтдән дәрс верир вә бурада Нәчәфбәй Вәзировун мүәллими олур. Мүәллимлә шакирд арасында достлуг мұнасибәтләринин кетдикчә артмасы нәтичәсиндә һәсәнбәй Зәрдаби Нәчәфбәйә һәртәрәфли гайғы көстәрәрәк онун фикри инкишафына дүзкүн истигамәт верир вә ону Азәрбайчан драматуркиясынын баниси М. Ф. Ахундовун әсәрләрилә таныш әдир.

Н. Б. Вәзиров һәлә 1913-чү илдә бу хүсусда белә язырды:

«Гырх ил бундан әгдәм, 1873-чү илдә алтынчы класда олдугум һалда, биринчи дәфә олараг рус театросуна кетдим. Бу кечә, мәнә нәһайәт дәрәчәдә

¹ Сейид Әзим Ширвани, Сечилмиш шеирләри, сәһ. 303, Азәрпәшр, 1937.

эсэр эйләди. Оуну нечә бир шей олдуғуну баша дүшдүм. Сабаһы күнү кимназия мұәллими Гәсәнбәй Мәликов чәнабларына рүчү эдәрәк сордүм ки: ая бизим дилимиздә театр эсәрләри вә я мәзнәкә вә я фачиә вармыдыр? Мумилейһ Мәликов мәрһум Мирзә Фәтәли Ахундовун «Һачы Гара» комедиясыны тапды. Бу комедияны пансионда олан мүсәлман шакирдләри илә бир ердә ойнамаг үчүн һазырланмаға башладыг. Һәр күн һаһардан сонра пансионун һаһар отағында һазырланырдыг. Бизим һазырланмағымыза Гәсәнбәй Мәликов чәнаблары тамаша эдирди... Һәман кечә мұәллимииз Гәсәнбәй Мәликов театр мүсәннифи М. Ф. Ахундова тәбрик телеграмы көндәрди. Мүсәнниф Ахундов ики вәрәгә долусу бөйүк бир ризамәндлик кағызы язмышды. Ахырда буну әлавә этмишди ки: «Букүн «Һачы Гараны» сәһнәдә көстәрмәклә мәним өмрүмүн үзәринә он ил даһа артырдыныз»¹.

Бу көстәриләнләрдән айдын олдуғу кими, Нәчәфбәй Вәзиров өз драматуркия вә журналистик фәәлийәтинә М. Ф. Ахундовун вә «Әкинчи» гәзетинин тәсирилә башламышдыр.

О заман азадлыг вә демократия идеяларынын мәркәзи органы олан «Әкинчи» гәзетинин тәбиәтинә уйғун олараг Н. Б. Вәзиров мәгаләләр язырды. Оуну һәммин дөврдә яздығы мәгаләләриндә өзүнүн бөйүк сәләфи олан М. Ф. Ахундовун вә мұәллими Гәсәнбәй Зәрдабинин тәсирә ачыг һисс олунурду.

М. Ф. Ахундов илә бирликдә Н. Б. Вәзиров «Әкинчи» гәзетиндә фәал иштирак этмишдир. «Әкин-

¹ «Нәчәфбәй Вәзиров» (тәрчүмейи-һал китабчасы), сәһ. 8—10, Бақы, 1913.

Многоуважаемый ГАСАН - ВЕК I

Известие о неуспехе Акинчи, по какой бы то не было причине, меня печалит.

Могу я только ждать утешения и то от Вас. Первые два номера получил.

Акинчи моя учительница родного языка. Ничего оригинального для перевода не нахожу. Пишу свое. Продолжение будет. Пришлите мне программу, о чем писать. Целую Перу и Нисе. Кланяюсь супруге Вашей.

Найду здесь подписчиков, хотя это: трудно будет.

Весь Ваш НАДЖАФ.

Нәчәфбәй Вәзировун һ. Зәрдабийә мәктубу.

чи» гәзетиндә Вәзировун дәрч әдилмиш «Бәнд-мәхсуси» адлы мәгаләсиндә белә язылды:

«...Һәрдән тәнһа отуруб фикир эдирәм: худа-вәнда, бизим ахырымыз нечә олачаг? Әглимиз ата-баба әгли, кетдийимиз ата-баба йолу, һеч бир дәйишилмәк йохдур. Ата-бабамыз хоруз вә гоч дөйүшдүрүб, ит боғушдуруб, гуршаг тутдуруб, дәрвиш нағылына гулаг асыб, гызыл гуш сахлайыб күнләрини кечириб, биз дә ки, бу йолу кедирик. Тәләф олачағыг»¹.

Н. Б. Вәзировун «Әкинчи»дә дәрч этдирдийи мәгаләләрдән көрүнүр ки, оуну тәнгид атәшинин һәдәфи моллалар, тачирләр, бир сөzlә көһнә һәяты, чәһаләти мұдафиә эдәнләр олмушдур. Н. Б. Вәзиров мүтәрәгги, демократик бир маарифчи кими өз яра-

¹ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 8, сәһ. 2.

дычылыгында мүртөчө гүвөлэри тэнгид этмэклэ бэрабэр эмэк адамларыны, зэһмэткеш халг күтлэлэринин һэят тэрзини тэсвир этмишдир. Н. Б. Вэзирова көрэ инсанын ичтимаи дэйэри онун һансы нэсл-нэчабэтэ мәнсуб олмасы илэ дейил, онун элмли, мэдэни олмасы илэ, халга хидмэтилэ тэйин олунмалыдыр. О, язмышдыр:

«Эй ага Мирзэ Меһди... атанын памбыгатаң олмағы оғлуна нэ эйб эдэр? Бизим эйямда ханзадэлик, бэйзадэлик эгл вэ элмлэdir. Фирэнкистанын Прудон адлы һүкэмасы дейиб: «Мэн фэхр эдирэм ки, мөним едди арха ата-бабам рэйийэт олуб»¹.

Н. Б. Вэзирова мэгалэлэриндэ онун зэһмэткеш кэндлилэри бэй вэ ханлардан үстүн тутдуғу ачыг ифадэ олунур. Бу исэ Азэрбайчан маарифчилэринин башлыча хүсусийэтлэриндэн бириди. Мэһз бу идея, йэйни зэһмэткеш кэндлилэрин маарифэ, мэдэнийэтэ чатдырылмасы идеясы Н. Б. Вэзирова, бэйүк материалист философ вэ драматург М. Ф. Ахундова, тэбиэтшүнас алим Н. Зэрдабини «Экинчи» гзетинин демократик чэһэсиндэ бир нөгтэдэ бирлэшдириди.

Профессор Ф. Гасымзадэнин «Н. Б. Вэзирова» адлы китабында Н. Б. Вэзирова «Экинчи» гзетиндэки фэалийэти тэһлил эдилиб вэ онун эсас хүсусийэтлэри кэстэрилмишдир. Һэмин китабда проф. Ф. Гасымзадэ языр ки:

«Нэчэфбэй Вэзирова «Экинчи»дэ чап олуна мэгалэлэри ичэрсиндэ, онун эдэбийят һагында мүлаһизэлэрини экс этдирэн мэгалэлэри дэ вардыр. Өз ярадычылыгында реализм вэ хэлгилик принцип-

лэринэ рийэт эдэн эдиб бу мэгалэлэриндэ һэят һэгийэтиндэн вэ халгдан узаглашан, «сэнэт сэнэт үчүндүр» шүарына хидмэт эдэн эдэбийятын элейһинэ чыхыр»¹.

Белэликлэ, «Экинчи» гзетинин этрафында топлашанлардан вэ маарифчи-демократик идеяны яялардан бири олан Н. Б. Вэзирова бу дөврдэ яздыгы мэгалэлэрилэ мүтэрэгги идеяларын йорулмаз марчысы кими чыхыш этмишдир.

Азэрбайчан халгынын тэрэгги йолуна чыхмасы вэ онда милли шүурун оянмасы угрунда чалышан, элм вэ маариф угрунда мүбаризэ апаран, башга миллэтлэрлэ достлуг идеясыны яян, динэ, мүртөчө гүвөлэрэ гаршы чыхыш эдэн, «Экинчи» гзетинин көркөмли эмэкдашларындан бири дэ мөшһур журналист Әһсәнүл Гэваид олмушдур.

Мэ'лум олдуғу үзрэ, Әһсәнүл Гэваидин мэгалэлэри, эсас э'тибарилэ, халгы гэфлэтдэ сахламаға чалышан руһанилэрэ, чэһалэтпэрэст моллалара вэ мүртөчө зиялылара гаршы чеврилмишдир.

Халг күтлэлэрини мүасир элмлэри тэһсил этмэйэ чағыран Әһсәнүл Гэваидин «Экинчи» гзетиндэ бир сыра гиймэтли мэгалэлэри бурахылырды. Бу мэгалэлэрдэн мөһэррэмлик тэ'зийэсиндэ баш ярмаг элейһинэ оланлары вэ эрмэнилэрин Тифлиседэ чыхан «Мшак» гзетинин редакторуна яздыгы тэнгидлэр о дөврдэки Азэрбайчан маарифчилэринин дүнякөрүшүнү экс этдирэн мараглы сэнэдлэр иди.

Әһсәнүл Гэваид баш ярмаг элейһинэ яздыгы тэнгиди мэгалэсиндэ капитан Султанов кими диндар-

¹ «Экинчи» гзети, 1876-чы ил, № 24, сәһ. 2.

¹ Ф. Гасымзадэ, «Н. Б. Вэзирова», сәһ. 139, Азэрнәшр, 1954.

ларын әлейһинә чыхараг, авам халг күтләләрини мәһәррәмлик тә'зийәдарлығындан чәкиндирмәйә чалышмышдыр. Оун «Мшак» гәзети редакторуна яздыгы чаваб мәгаләсиндә халглар достлуғу идеясы айдын ифадә олунур. Һәмин мәгаләдә дейилир:

«Бәниадәм һамы гардашдыр; кәрәк гардашлар арасына сүлһ вермәк... фикрин бу олсун, гардашлар арасына сүлһ верәсән, нәинки, бу гисм мәтләби гәрәз илә гәзетә язасан ки, гардашлар арасына әдавәт дүшсүн? Мән өз мүсәлман гардашларыма әрз әдирәм ки, инсанлыг шәртләринин бириси сүлук вә рәфтардыр!»¹

Бу ситат Әһсәнүл Гәваидин өз дөврүнүн габагчыл бир зиялысы олдуғуну, «Әкинчи»нин маарифчи-демократик идеяларыны яанлардан бири олдуғуну көстәрир.

Профессор Ф. Гасымзадә «XIX әср Азәрбайчан әдәбийяты тарихи» адлы китабында «Әкинчи» гәзетинин тарихи ролундан вә онун баниси Һәсәнбәй Зәрдабидән, бу гәзет әтрафында топланан зиялылардан бәһс әдәркән язмышдыр:

«Әкинчи»дә Нәчәфбәй Вазиров вә Әскәр аға Коранинин Москвадан, Мәһәммәдтағы Әлизадә Ширванинин Шамаһыдан, Һейдәринин Дәрбәнддән көндәрдикләри мәктублары, Сейид Әзим Ширванинин шеирләри вә М. Ф. Ахундовун «Вәкили-милләти-намә'лум» имзасы илә мәгаләләри дәрч олунурду. «Әкинчи»нин әсас язычысы Һәсәнбәй Зәрдаби өзү иди. О, гәзетин һәм нашири, һәм редактору, һәм баш мәгаләләрин мүәллифи, һәм дә техники бир ишчиси вә корректору иди. Гәзетин әсас идеясы

¹ «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 22, сәһ. 2.

«көһнә гайдаларын ени гайдаларла» әвәз олунмасындан ибарәт иди. Бу идея онун бүтүн нөмрәләриндә өзүнү әкс этдирмәкдәдир»¹.

«Әкинчи»дә фәал, иштирак әдәнләрдән бири олан Әһсәнүл Гәваид бу гәзетин һаггында белә язырды: «Эй гардаш! «Әкинчи»нин мәнзурин билмәйиб, она әзийәт әтмәйин... «Әкинчи» бир айинәдир ки, бизә зилләт вә мискинәт әйбләрини нүмаян әдир»²...»

Беләликлә дә «Әкинчи» гәзети әтрафында топланан Азәрбайчан маарифчиләри вә мүтәрәгги язычылар кениш халг күтләсинин арзу вә диләкләрини, мәнәфә'ләрини ифадә әдән мәгаләләрилә XIX әср Азәрбайчан халгынын ичтимаи фикир инкишафы тарихиндә бөйүк ишләр көрмүшләр.

Һәсәнбәй Зәрдаби «Әкинчи» гәзети васитәсилә Шәрг мэдәнийәтсизлийини, әлмсизлийини вә дини тәнгид әтмәклә кифайәтләнмәмишдир. О, һабелә «халглар һәбсханасы» олан чар Русиясында чаризмин халгы чәһаләтдә сахламаг сиясәтини дә тәнгид әтмишдир. Һ. Зәрдаби язырды:

«Кечән нөмрәләрдә Русияда мәктәбханларда охуян шакирдләрин һесабындан хәбәр вердик ки, 80 миллионачан хәлгдән бир миллион охуян вар. Әлбәттә, ол гәдәр охуяна чох демәк олмаз. Она бинаән ки, һәр 8.000 адамдан 1 нәфәр охуюр»³.

«Әкинчи» гәзетинин сәһифәләриндә Инкилтәрәнин Шәргдә, хусусилә Һиндистандакы мүстәмләкәчилик, йыртычы ағалыг сиясәти тәнгид олунуб, бунун сәбәби исә Һиндистанда әлмин инкишаф әтмәмә-

¹ Ф. Гасымзадә «XIX әср Азәрбайчан әдәбийяты тарихи», сәһ. 383, Бақы, 1956.

² «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил № 7, сәһ. 3.

³ «Әкинчи» гәзети, 1875-чи ил, № 8, сәһ. 1.

сяндә көрүлүр. Бу хусусда «Әкинчи» гәзетиндә язылыр:

«Һиндистанын алтмыш миллион мүсәлманы бир нечә йүз инкилис әлиндә кирифтар олуб онлар үчүн сағмал инәк тәки олмағы мәкәр элмсизликдән дейил?»¹

Һ. Зәрдабинин өз дөврүндәки гурулушун зиддийәтләриндән, элмсизлийиндән, керидә галмасындан бәһс этмәсинә бахмаяраг о, синфи зиддийәтләрин сәбәбинин синфи чәмийәтин өз маһийәтиндә олдуғуну көрмәмишдир. Чүнки о, чәмийәтин инкишаф ганунларыны анламагда идеалист олмушдур. О, варлыларла йохсуллар арасындакы барышмаз мәнәфә олдуғуну да көрмәмишдир.

«С» адлы бир нәфәр «Әкинчи»йә яздығы мәктубда көстәрмишдир ки, «Әкинчи»нин элм вә тәһсил этмәкдән чох бәһс этмәси мәгсәдә уйғун дейил. Һ. Зәрдаби она чаваб олараг белә язмышдыр:

«Либасдан тутмуш бә'зи емәли шейләрәчән харичи дөвләтләриндән кәтирдирик. Бәс һеч олур ки, бу йохсуллуғумуздан данышанда онун сәбәби элмсиз галмағымыз олдуғуну бәян этмәйәк?! Эй гардашлар, рәва дейил ки ... бирчә гәзетимиз ки, «Әкинчи» олсун, сизә «Әлиф лейла» нағылы десин. Бу һалда мүсәлман миллиәти туфана дүшмүш кәми тәкидир ки, һәр ләпә онларын бир һиссәсини апарыб гәргәдир. Белә дә чох биһәмийәтсизлик истәр ки, гардашларымызын гәрг олмағына баха-баха инәк ирәлидән едийи хөрәйи көйшәйән кими Рүстәм Залын нағылыны охуюб кечмишдә оланларын гүввәтинә фәхр эдәк вә өз гәрг олмағымыза әлач этмәйәк»².

¹ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 18, сәһ. 3.

² «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 7, сәһ. 1.

Һәсәнбәй Зәрдаби Инкилтәрә империализминин ән гәддар мүстәмләкә сиясәтини ифша этмәклә о заманкы Түркийә маарифи системини дә «Әкинчи» гәзетиндә тәнгид эдирди. О язырды:

«Ол мәктәбханаларда анчаг кишиләр охуюр, үнас тайфасы элмдән бихәбәрдир... Ушаг 7—8 яшына кәлинчән она ана тәрбийәт эдир. Она бинаән үнас тайфасы тәрбийәсиз галдығындан османлы дөвләтинин кишиләрә элм өйрәтмәйиндән о гәдәр нәф олмайыр»¹.

Зәрдаби «Әкинчи» гәзетинин сәһифәләриндә чәһаләтпәрәстләри ифша этмәклә бәрабәр халгын ени, мәдәни, сағлам яшамасы уғрунда мүбаризә эдирди. «Әкинчи» гәзетиндә сағламлыг, кикиена мәсәләләринә даир мәгаләләр дәрч олунурду. Бу мәгаләләрин яхшы чәһәти бундан ибарәтдир ки, һәмни мәгаләләр садә вә айдын дилдә язылыр, халга чатырды. Зәрдаби мәгаләләрдә мүхтәлиф хәстәликләрдән нечә горунмаг үчүн мәсләһәтләр верирди. Мәгаләләрин чоху фәһләләрин вә кәнд әһалисинин әмәйини вә сағламлығыны горумаг мәсәләсинә һәср олунурду. О, бу мәгаләләрдә көстәрирди ки, чәмийәтин бүтүн варыны ярадан фәһләләр чох пис мәнзил шәраитиндә яшайырлар, бу исә хәстәлийин вә өлүмүн артмасына сәбәб олур.

«Әкинчи»нин нә кими мәфкүрә вә истигамәт изләйән мөтбуат органы олдуғуну онун мүәссиси Зәрдабинин ашағыдакы сөzlәри чох айдын көстәрир:

«Гәзет чап эдән кәрәк... чүмләгайғы олсун, йәни халгын дәрдини вә онун әлачларыны языб мә'лум әләсин ки, анлаян шәхсләр әлачпәзир олсунлар».

¹ «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 13, сәһ. 3.

Газетин 1875-чи ил 11-чи нөмрөсində Зәрдаби бу фикри даһа кениш шәкилдә изаһ әдәрәк язмышды: «Һәр бир вилайәтнин газети кәрәк ол вилайәтнин айинәси олсун, йә'ни ол вилайәтнин сакинләри әләдийи ишләр, онлара лазым олан шейләр, хүләсә онларын һәр бир дәрди вә хаһиши ол газетәдә чап олунсун ки, ол газетә бахан халгы айинәдә көрән кими көрсүн. Әлбәттә, газетәнин белә айинә олмагы хәлг иләдир»¹.

Бунлардан башга Зәрдаби мятбуат һаггында бүтүн көрүшләрини үмуми шәкилдә айдынлашдыраркән гейд этмишдир ки, газетин мәгсәди халгын көзүнү ачмагдыр. Газет вә журнал охумаг инсаны дүнядан хәбәрдар әдир, она өз дилини өйрәдир.

«Әкинчи» һәгигәтән әввәлдән ахырадәк бу принципә садиг галараг, вәтәнин вә халгын мүасир әһтиячларындан, тәләбләриндән язырды. Лакин газетин тутдуғу бу мөвгә һәгигәт әлейһдарларына, руһаниләрә вә Азәрбайчан кәндлисини бир парча чөрәйә мөһтач әдән бәйләрә вә ханлара, гәсидә вә нөһә шаирләринә хош кәлмирди. Онлар «Әкинчи»дән дини мөвзуларда шеирләр, гәзәл вә гәсидә чап әтмәйи тәләб әдирдиләр ки, бунун да сәбәби мә'лумдур. Зәрдаби мятбуата динин тәблиғатчысы кими бахмаг истәйәнләрә белә чаваб верәрәк көстәрмишдир ки, гәзет дәрвиш кими нағыл дейә билмәз. Онун борчудур ишләрин яхшы вә яманлығыны айна кими халга көстәрсин, та халг яхшы вә пис ишләрдән хәбәрдар олуб, онун әлачыны әтсин. «Әкинчи»нин даими мүәллифләриндән олан шаир С. Ә. Ширвани өз гәләм йолдашы Зәрдабинин бу

сөзләринә даһа да гүввәт вериб, «Әкинчи» газетиндә дәрч әтдийи ше'риндә мүртәчәләрин күтбейинлиийинә ачы-ачы күләрәк демишди:

«Охума сән гәзет, шикәстә оху,
Кет дөшүндән ялан һекайә тоху.
Кәрәмү-Әслинин даныш нәглин,
Сән бәйәнмә һәсәнбәйин әглин...»

Көһнәлийә, мәдәни керилийә гаршы мүбаризәни Зәрдаби дәрин сияси мә'нада шәрһ әдәрәк язырды ки, биз өз хаһишимизлә бир-биримизә гул олмамышыг; Шәрг өлкәләриндә азадлыг олмадығына көрә биз кери галмышыг. Вәзийәт бу чүр давам әтдикчә биз тәрәгги әтмәйәчәйик вә әдә дә билмәрик. Зәрдабинин бу сөзләри мүтләгийәт үсулуна, гадын мәһкумлугуна, көһнә эв тәрбийәсинә, йохсулун варлыя табе олмасына гаршы ачыг бир иттиһам нди.

«Әкинчи» газетинин яшадығы вә гызғын фәалийәт көстәрдийи дөврдә дүшмәнләринин һүчумларына бахмаяраг, о, халгын, хүсусилә зәһмәткешләрин, енилик тәрәфдарларынын мәнәфеи угрунда йорулмадан чалышдығына көрә дә онун достларынын вә бу газетә бир хиласкар кими баханларын сайы күндән-күнә артырды. Белә ки, о заман Ставропол кимназиясында охуян дағыстанлы тәләбәләрдән Султанов адлы бириси, өз йолдашларынын үмуми вә нәчиб рә'йини ифадә әдәрәк һәсәнбәй Зәрдабийә көндәрдийи мәктубунда язырды:

«Сизин «Әкинчи»низ нәдир? О ялныз гәзетдирми? Хейр, ялныз гәзет дейилдир, о—маариф хәзинәсинин гапысыны языг дағлы халгларын (йә'ни

¹ «Әкинчи» газети, 1875-чи ил, № 11, сәһ. 1.

дағыстанлылары—З. М.) үзүнө ачан бир ачар-дыр»¹.

Зәрдаби газетин гаршысында сон дәрәчә кениш вә өз дөврилә элагәдар олан мүнүм мәсәлэләри гоймушду, йә'ни «Әкинчи» публицистик мәгаләләрдән башга агроминимумдан, тохучулугдан, күбрә һазырламагдан, чинс һейванлар етишдирмәкдән, онлары мэдәни сурәтдә сахламаг үсулларындан, барамачылыгдан, үмүнийәтлә кәнд тәсәррүфатынын бүтүн саһәләриндән, элм вә техника ениликләриндән, тибби мәсәләләрдән, тичарәт хәбәрләриндән, һөкүмәт сәрәнчәм вә һөкмләриндән, мәнкәмә ишләриндән, мәктәб, маариф вә һятын башга зәрури мәсәләләриндән бәһс этмәли иди. Доғрудан да «Әкинчи»нин нөмрәләрини вәрәгләдикчә бу мәсәләләрин ардычыл оларак ишыгландырылдыгына вә Азәрбайчан охучусу үчүн о заман тамамилә ени олан фикирләрә раст кәлирик.

«Әкинчи» дөврүндә Зәрдабинин журналистик фәәлийәтинин һансы истигамәтдә кетдийини онун мәгаләләри айдынлашдыыр.

Зәрдаби газетин баш мәгаләләриндә әсасән өз фикирләрини шәрһ эдирди. Бу мәгаләләрдә исә кәнд тәсәррүфат мәсәләләри, маарифчилик, тәбиәт элмләри, азадлыг фикирләри, ана дилиндә тәһсил вә дәрәс китаблары ярадылмасы, халглар арасында достлуг, һәр бир ишдә ени үсуллар вә машын тәтбиг олунмасы мәсәләләри тәблиғ эдилир, көһнә бид'әтләр вә тәрбийә үсуллары, дини хурафат, зо-

¹ Азәрб. ССР ЭА Республика Әлязмалары фонду, Гәсәнбәй Зәрдаби архиви, инв. № 3 (52).

ракылыг, һөкүмәт мә'мурларынын позғунлуғу, өзбашыналыгы тәнгид олунурду.

Зәрдаби мүәсир һятын инкишафы илә элагәдар оларак, бир сыра ичтимаи вә сияси мәсәләләрә тохунур, халгын һяят әһтиячларынын тә'мин эдилмәси саһәсиндә ени фикирләр сөйләйирди. О, инсанын инсан тәрәфиндән мәнкум эдилмәсинә э'тиразыны вә шәхси азадлыг арзусуну билдирәрәк «Әкинчи»дә язырды:

«Һәгигәт, инсанын чохунун зиндәканы бә'зи һейванын зиндәканындан яхшы дейил... Инсан гәнтәр төкүб газандыгыны әвамлыгы чәһәтиндән өз элилә өзүндән күчлүләрә вериб онун дәхи артыгтавана олмагына баис олур... Мә'лумдур ки, һейван һарая истәрсә кедәр, һәр тәрәфә хаһиш этсәк бахар, һәр нә истәсә эйләйәр... амма инсан нәинки өз истәдийини эдә билмир, һәтта өз хаһишилә даныша да билмир. Бәс инсанын малик дүнялыг ихтияры паймал олуб, онун әгли мәнз тәванәләр үчүн ишләйир»¹.

Зәрдаби инсанларын бәрәбәр һүгуга малик олмасы, гадын вә ушаг әмәйи, тибб гайдаларынын көзләнилмәси кими мүнүм мәсәләләрдән бәһс эдәрәк көстәрирди ки, кәрәк гадын вә ушаглар кечәләр вә чүмә күнләри ишләмәсинләр, 16—18 яшлы оланлар 6 саатдан зиядә, һамилә өврәтләр 7 һәфтә доғандан ирәли вә 8 һәфтә доғандан сонра кәрәк һеч ишләмәсинләр.

Зәрдаби «Әкинчи»дәки вә ондан сонракы фәәлийәтиндә халглар достлуғу идеясына чидди фикир вермиш, милләтләр арасында дүшмәнчилик

¹ «Әкинчи» газети, 1877-чи ил, № 15, сәһ. 3.

тохуму сәпмәйә чалышанлары кәскин тәнгид вә ифша этмишдир. Зәрдаби бүтүн милләтләрдән олан халqlары гардашлыға, достлуға дә'вәт этмәклә барабәр онларын бир-бирләринин дилләрини өйрәнмәләрини вачиб бир мәсәлә кими ирәли сүрүрдү.

Халqlар арасында достлуг идеясыны яян һәсәнбәй Зәрдаби Тифлиسدә күрчү дилиндә 1866-чы илдән чап олуан «Дроеба», әрмәни дилиндә 1872-чи илдән чап олуан «Мшак» гәзетләрилә әлагә сахламышдыр.

Иранын Рәшт шәһәриндә бир әрмәнинин өлдүрүлмәсилә әлагәдар олараг Тифлиسدә чыхан «Мшак» гәзетинин әдавәт, нифаг вә интигам һисси оятмаг һәрәкәтинә гаршы әтираз эдән журналист Әһсәнүл Гәваид «Әкинчи»дә язырды: «Нечә йүз илдир ки, биз әрмәниләр илә гоншулуғ әдирик, инди чәнабыныза әйб дейилми ки, бизим арамыза әдавәт салырсыныз?..»¹

Зәрдаби өз мәгаләләриндә мәктәбләр ачмаг, дәмир йолу чәкмәк, мүхтәлиф хейрийә чәмнийәтләри тәшкил этмәк мәсәләләри, чүрбәчүр һөкүмәт тәдбир вә гәрарлары һаггында өз фикрини билдирдийи кими, шәһәр идарәсинә сечки мәсәләсинә дә өз мүнәсибәтини билдирмишдир. Бақыда шәһәр идарәләринә сечкиләр мүнәсибәтилә яздығы мәгаләсиндә о, халqын дәрдинә галан, тәрәггипәрвәр нүмайәндәләри сечмәк мәгсәдилә сечичиләрә бу сөzlәрә мүрачиәт этмишди:

«Бизим интихабәдичи гардашларымызла бир аз мәсләһәт әдәчәйик: сиз аллаһ, интихаб эдән заман интихаб әләдийиниз адамларын узун саггалына,

¹ «Әкинчи» гәзети, 1876-чы ил, № 22, сәһ. 2.

бөйүк гуршағына, дәмир сандығынын долдуғуна бахмайын»¹.

Зәрдаби өз журналистик фәалийәтиндә ана дили мәсәләсинә дә бөйүк диггәт вермишдир. Буна көрә дә онун нәшр әтдийи «Әкинчи» гәзетинин мәрамнамәсиндә дил мәсәләси әсас ери тутмушдур. Азәрбайчан дилини әрәб вә фарс сөzlәрилә долдуранлара гаршы Зәрдаби вә онун гәләм йолдашлары амансыз мүбаризә апарырды. Зәрдаби Азәрбайчанда милли публицистик дилин әсасыны гоймагла өзүндән әввәлки дил гарма-гарышыглығына бөйүк зәрбә вурмушдур. О, өз халqынын дилини харичи сөzlәрдән тәмизләйиб ону инкишаф әтдирмәк үчүн гәләм йолдашларынын вә бүтүн мүтәрәгги зиялыларынын гаршысында белә бир вәзифә гоюраг язырды ки, истәйирсинизми Азәрбайчан миллиәти яшасын, габаға кетсин, әлми вә мә'рифәти олсун, мэдәнийәти олсун, она дил верин, чүнки азәрбайчанлылар Түркийә вә Иран истисмары заманы өз дилләрини итирибләр, сизин сөзүнүзү онлар аңламырлар, онларын дилини тапын верин, онлар яшасын, габаға кетсин.

Зәрдабинин бу дәрин вә гүввәтли сөzlәри онун ана дилинә, Азәрбайчан дилинә, халq дилинә мүстәсна бир әһәмийәт вердийини, Азәрбайчан халqынын варлығы үчүн ана дилини бөйүк бир амил һесаб әтдийини айдын сурәтдә көстәрир. О, әйни заманда өз ана дилинә ә'тинасыз баханлара, ону яддан чыхаранлара, бу дилдә һеч бир әлм яратмаг мүмкүн олмадығыны сөйләйәнләрә, әлми китаблары Азәрбайчан дилинә тәрчүмә әтдириб чап әтмәйә зидд

¹ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 16, сәһ. 1.

оланлара истеззалы вэ кинайэли сөзлэрлэ чаваб вериб, онлары тэнгид атэшинэ тутмушдур.

Өз халгынын савадланмасы, ирэлилэмэси сакэ-синдэ дил мээсэлэси кими мүһүм вэ чидди бир мээсэлэни ирэли сүрэн, онун һэята кечирилмэси угрунда чалышан Зэрдаби бу ишдэ эсас амиллэрдэн бири олан алифба мээсэлэсинэ дэ чидди бир мээсэлэ кими тохунмушду. О, М. Ф. Ахундовун ени алифба угрунда апардыгы мүбаризэнин эн яхшы бир көмөкчиси вэ тэблигатчысы иди.

«Әкинчи»нин вэ онун редактору Зэрдабинин дилинэ о дөврүдэки рус-публисистик вэ күтлэви элми дилинин тэ'сири аз олмамышдыр. Неч дэ тэсэдүфи дейилдир ки, «Әкинчи»дэ верилэн элми вэ сияси хэбэрлэрин аксэриййэти рус мэтбуатындан, мээсэлэн, «Русский инвалид», «Голос», «Петербургские ведомости», «Бакинские известия», «Тифлисские ведомости», «Туркестан», «Кавказ», «Русский мир», «Одесский вестник» вэ с. бу кими мэтбуатдан көтүрүлмүш вэ игтибас эдилмишдир. «Әкинчи» редакциясы бу гээтлэри мүнтээм оларга алырды.

Һэсэнбэй Мэликов Зэрдаби гээтчилик ишини вэ журналистиканын принциплэрини мүэйэн дэрэчэдэ дэрк эдэ билмишдир. О, мээгалэнин үмуми мээмунуна, тэ'сир гүввэсинэ, анлашыгылы вэ садэ олмасына, факт вэ дәлиллэрин ериндэ ишлэнмэсинэ, гээтин техника тэртибинэ хейли диггэт вермиш, охучулар, мүхбирлэрэ, эмәкдашлара гайгы илэ янашмышдыр. Зэрдаби мүхбирлэрдэн халг һэятына яхын олмагы, мәнэнасыз бошбогазлыга уймайыб халгын һэятындан язмагы тэлэб эдир, дэбдэбэли ифадэ үсулуну, сүн'и ибарэ илэ данышмагы пислэйирди.

О, охучуну ади мээгалэлэрлэ йормаг истэмэйэрэк, гээтэдэ аз да олса шеирлэр, фел'етон маһиййэтли бэдин язылар, эпиграфлар да дэрч эдирди. О, гээтэ көндэрилэн мэктубларын һамысыны дэрч эдэ билмэдикдэ өз охучуларына: «... чап олунмаг үчүн һекайэт көндэрэн кэслэрэ мэлум эдирик ки, гээтэдэ ер олмадыгындан онлары басдыра билмэдик»,— дейэ эһтиятла мүрачиэт эдирди.

Зэрдаби мүхбир мэктубларына эһтиятла янашыр, онларын һэр бирини диггэтлэ нээрдэн кечирдикдэн сонра гээтэ үчүн ишлэйиб һазырлайырды. О, чалышырды ки, мүхбирин гээтэ үчүн ишлэнмиш мэктубунун мээмуну сахланмагла бэрәбэр о, долгун, бэдин вэ савадлы олсун, чүнки, һэсэнбэй билди ки, мүхбир өз мэктубунун белэ савадлы, ширин бир диллэ язылмасындан ибрэт алачаг вэ нөвбэти мэктублар көндэрәкэн онун үзэриндэ биләваситэ өзү чох ишлэйәчөк вэ бу да ени, яхшы язан мүхбирлэрин мейдана кэлмэсинэ көмөк эдәчәкдир. Дикәр тәрәфдэн «Әкинчи»нин охучулары эн чох сияси мээсэлэлэрлэ марагландыгларындан һәмни мөвзуларда тез-тез материаллар дэрч олунмасыны тэлэб эдирдилэр. Лакин һөкүмэт «Әкинчи»дэ сияси материалларын дэрч эдилмэсинэ ичазэ верилдийиндэн Зэрдаби мээгалэлэрин сияси мээмунуна үмуми дон кейдирир вэ бунула да о заман чэрәян эдэн сияси һадисэлэрлэ өз охучуларыны, аз да олса, таныш эдирди.

«Әкинчи» гээтинин сәһифэлэриндэ о дөврүдэ Азәрбайчанын мүтәрәгги кәчлэринин кениш халг күтлэсинин мәнәфинэ хидмэт этмэлэри парлаг сурәтдэ тәсвир олунурду. Гээтэдэ вэтәһпәрвэрлик һисси, зәһмәткеш халга гызгын мәнәббәт, онун орта

эср керилийндэн азад олмасына вэ габагчыл мэдэни халглр сырасына чыхмасына көмэк этмэк арзусу вэ чэди көстэриллрди.

Һэсэнбэй Мэликов Зэрдабинин яратдыгы «Әкинчи» гээети, өмрүнүн аз олмасына бахмаяраг, Азэрбайчанда ичтимаи фикрин вэ халгымызын мэдэний-йэтинин инкишафы тарихиндэ бөйүк рол ойнамышдыр. Бу көстэрилэн хүсусиййэтлэрлэ бирликдэ «Әкинчи» гээетиндэ Азэрбайчанын кэнд тэсэррү-фатында һэлэ о заманлар машын техникасынын тэт-биг эдилмэси ирэли сүрүлүрдү. Һ. Зэрдаби маариф-чилиийинин эсас хүсусиййэти, вэтэнин итгисади гүд-рэтини йүксэлтмэйэ вэ мэдэни инкишафынын артмасына доғру йөнэлдилмишди. Зэрдаби яздыгы мэгалэ вэ эсэрлэриндэ Азэрбайчанын мүстэгил сэнаенин яратмаг, милли мүтэхэссис кадрлар етишдирмэк мээсэлэсини дэ ирэли сүрүрдү.

Буну да гейд этмэк лазымдыр ки, Һ. Зэрдаби маарифчилик фээалиййэтинин илк дөврлэриндэ чэмиййэтин бүтүн тэбөгэлэрини динч вэ мөһрибан яшамаға, варлылары йохсуллара көмэк этмэйэ чағырмагла барышдырычы мөвге тутурду. Лакин бу онун бүтүн маарифчилик идеялары үчүн сэчиййэви дейилди. Сонралар Азэрбайчанда ичтимаи мүнасибэтлэрин, синфи мүбаризэнин кэскинлэшмэси вэ Русиядакы ингилаби һэрэкатын тэ'сири алтында Зэрдаби өз эввэлки сөһв фикирлэриндэн узаглашмаға чалышмышдыр.

Һ. Зэрдаби өз маарифчилик идеяларыны ялныз Азэрбайчанда дейил, Орта Шэргдэ дэ йймаға чалышдырды. Айдындыр ки, о заман Түркийэ вэ Ирандан бу тэрэфэ ййылан мүртэче фикирлэрэ гаршы кэскин мүбаризэ апармадан, Русиядан кэлэн мү-

тэрэгги идеялары Азэрбайчанда раһат йймаг олмазды. Одур ки, Зэрдаби иртичаа хидмэт эдэн Иран вэ Түркийэ гээетлэринин мээмунуну тэнгид эдир вэ орада бурахылан мэгалэ вэ мө'луматларын зэхмэткеш халг үчүн, өлкэнин тэрэггиси үчүн һеч бир эһэ-миййэти олмадығыны көстэрилди.

Һэсэнбэй Мэликов Зэрдаби XIX эсрин икинчи ярысында Азэрбайчанын мүтэрэгги ичтимаи фикир тарихиндэ көркәмли ер тутмагла, Азэрбайчанын демократик мэдэниййэт тарихинэ, бөйүк рус халгынын мэдэниййэтилэ сыхы сурэтдэ бағлы олан бир ичтимаи хадим вэ алим кими дахил олмушдур.

Һ. Зэрдаби Азэрбайчанын биринчи демократик гээети олан «Әкинчи»ни яратмагла о дөврдэ мүтэрэгги демократик руһлу Азэрбайчан ичтимаи хадим-лэрини өз этрафында бирлэшдирмиш вэ XIX эср габагчыл рус ичтимаи вэ элми фикринин өз вэтэниндэ ййылмасында бөйүк рол ойнамышдыр.

Иртичачы группларын кетдикчэ артан һүчуму, чаризмин ағыр сензура сиясэти, чыхылмаз мадди вэзиййэт «Әкинчи» гээетинин давам этмэсинэ мане олду. 1877-чи илдэн сонра гээетин чыхмасы мүмкүн олмады. «Бу прогрессив Азэрбайчан гээети зүлм вэ истибад, чөһалэт вэ наданлыг, һагсызлыг вэ зоракылик алэминдэ, дадлы бир үмид, зэйф бир гығылчыым кими зүлмэт ичэрисиндэ парлаяраг сөндү»¹.

«Әкинчи» гээетиндэ зиддиййэтли чөһэтлэр дэ вардыр. Гээет, дин вэ мистикая гаршы чыхмасына бахмаяраг, динин синфи көклэрини дүзкүн баша дүшмөкдөн узаг олдуғундан, ислам динини һеч дэ

¹ Мирзэ Ибраһимов, Бөйүк демократ, сөһ. 77. Азэрнөшр, 1939.

рәдд этмирди. Зәрдаби гәзетин рол вә ичтимаи маһийәтини сифи мәнәфеләрин зиддийәти нөгтейи-нәзәриндән баша дүшмәмшидир.

Һәсәнбәй Зәрдабинин журналистик фәалийәтинин анчаг «Әкинчи» гәзетиндән ибарәт олдуғуну дүшүнмәк сәһв оларды. «Әкинчи» гәзетини яратмагла халгымызын ичтимаи фикринин инкишафы тарихиндә бөйүк иш көрән Зәрдаби өмрүнүн сонуна гәдәр Русиянын мәркәзи шәһәрләриндә чыхан ад-лары чәкилән гәзет вә журналлардакы, һәмчинин Азәрбайчандә чыхан гәзет вә мәчмуәләрдәки әлми-популяр мәгаләләрилә охучуларә көмәк этмиш вә онларын һөрмәтини газанмышдыр.

Һәсәнбәй Зәрдаби нәзәри, ичтимаи вә фәлсәфи мәсәләләрдән дә бәһс этмиш вә бу сәһәдә мүйәйән дәрәчәдә дүзкүн фикирләр дә ирәли сүрмүшдүр. Мәсәлән о, «Әкинчи»нин 1875-чи ил биринчи нөм-рәсиндә дәрч әтдийи мәгаләсиндә доғру оларәг язырды ки, мүйәйән ичтимаи сәбәбләр үзүндән бир чәмийәт башга бир чәмийәтлә әвәз әдилир. Зәр-даби һәмнин мәгаләсиндә тәбиәтдә вә чәмийәтдә арасыкәсилмәз бир инкишаф олдуғуну вә бу инки-шафын, ирәлийә һәрәкәтин гаршысы алынмазлы-ғыны гәбул этмәклә, инкишафа метафизик бахыш-дан айрылырды.

Лакин буна бахмаяраг Зәрдаби чәмийәтин ин-кишаф ганунлары һаггындакы көрүшләриндә идеа-лист олмушдур. О, чәмийәтин дәйишилмәсинин, көләлик дүнясындан хилас олуб, азадлыға чыхма-сынын еканә йолуну әглин тәнтәнәсиндә көрүрдү. Зәрдабинин фикринчә әввәлчә инсанлар маариф-ләнмәли вә бунун сәйәсиндә дә чәмийәт дәйишиб башга гурулуша кечмәлидир. Бурадан да Зәрдаби-

нин чәмийәтин инкишаф ганунлары һаггындакы идеализми айдын олур.

Һәсәнбәй Зәрдаби өз ярадычылығында фәһлә һәрәкәтиндан, фәһләләрин тә'тилләриндән дә бәһс этмиш вә буржуазия илә пролетариат арасында ке-дән мүбаризәни дәрк этмәк сәвийәсинә яхынлаш-мышдыр. Мәсәлән, о, бу мүбаризәнин мә'насыны ялныз игтисади мүбаризә формасында көрәрәк язырды ки:

«Фәһләләр бирләшиб сөзү бир әдибләр ки, он-лары ишләдәндән артыг пул алсынлар вә бундан өтру һамы бирдән ишләмәйә кетмәйибләр»¹.

Азәрбайчан халгынын севимли гәзети, халг маарифчиси Һәсәнбәй Зәрдабинин әлиндә өз хал-гына сәдагәтлә хидмәт көстәрмәк үчүн ән кәскин бир силаһ олан «Әкинчи» гәзети чар һөкүмәтинин вә ерли бәйләрин тә'гиб вә тәһрики нәтичәсиндә чо-х яшәа билмәди.

Лакин «Әкинчи» гәзети бағландыгдан сонра Зәрдаби өз әлми вә журналистик фәалийәтинин даяндырмады. Жандарма вә полис тәрәфиндән тез-тез тә'гиб әдилән Зәрдаби артыг Бақыда галмағын мүмкүн олмадығыны һисс әдәрәк, 1880-чы илдә аиләсилә бәрәбәр өз доғма кәнди Зәрдаба көчмүш вә кәнддә яшәаркән Тифлисдә нәшр олуна «Кав-каз», «Тифлисский листок», «Обзор», Бақыда нәшр олуна «Каспи» вә с. гәзетләрә мәгаләләр языб көндәрәрди.

Һәсәнбәй Зәрдаби 1905-чи ил ингилабы әрәфә-синдә вә һәмнин ингилабдан сонра Бақыда нәшр олуна гәзет вә журналларда көркәмли бир журна-

¹ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 15, сәһ. 4.

лист кими чалышырды. «Һәят» гәзетинин 1905—1906-чы ил нөмрәләриндә онун мүхтәлиф мөвзуларда мөгаләләри чыхмышдыр. Бу мөгаләләрин бир гисми Зәрдабинин рус вә Азәрбайчан мөктәбләриндә тәбиийәт тарихиндән охудуғу муһазирәләрдән ибарәтдир. Бу муһазирәләриндә Зәрдаби Азәрбайчан халгыны дарвинизм идеялары илә таныш әдирди. «Һәят» гәзетиндә дәрч әтдирдийи бир мөгаләсиндә о, кәнчлийә хитабән язмышдыр: «... гардашлар охуюн, әлм тәһсил әдин; әләлхүсус әлм тәһсил әтмәк биз Гафгаз мүсәлманларына вачибдир»¹.

Бакыда чыхан «Һәят», «Каспи» гәзетләриндә мөктәб вә тәрбийә мөсәләләринә анд, анатомия, физиология, зоология мөсәләләринә даир вә илк ушаг журналы олан «Дәбистан»да Зәрдабинин «Гарынча», «Бал арысы», «Пишийә даир», «Кәсәкәнә даир», «Гара мала даир» вә «Су итинә даир» сәрләвһәли тәбии-әлми вә күтләви мөгаләләри дәрч әдилмишдир. Булардан башга Зәрдабинин «Шәрг-рус», «Мөктәб», «Фүюзат», «Иршад» вә с. гәзет вә журналларда мүхтәлиф ичтимаи, игтисади вә тәбии-әлми мөгаләләри дәрч олунмушдыр.

Зәрдаби өмрүнүн сон илләрини маариф сәһәсиндә чалышмагла кечирмишдир. О, 1905-чи илдә Бакыда Шәһәр Думасынын маариф шө'бәси рәиси вәзифәсинә тәйин олунараг өмрүнүн ахырына кими бу вәзифәдә галмышдыр.

«Ағыр, чидди, чалышган, доғрулуғ севән, сөзүнә садиғ, әйилмәк билмәйән, саф, тәмиз бир инсан» (А. Шаиг), халг йолунда чарпышан, әл үчүн яшайыб ярадан, онун дәрдләринә шәрик олан мубариз,

¹ «Һәят» гәзети, 1906-чы ил, № 3, сәһ. 2.

реалист-демократ бир алим, язычы, Азәрбайчанын ән бөйүк журналисти олан Һәсәнбәй Зәрдабинин адыны халгымыз бөйүк шәрәф вә һөрмәтлә чәкир. Азәрбайчан халгы ону өз гәлбиндә ифтихар һисси илә яшадыр, Һәсәнбәй Зәрдабинин адыны һәмишә әзиз тутур.

Азәрбайчан халгынын көркәмли оғлу Зәрдабинин апардығы мубаризә, онун мүгәддәс арзулары ялныз Совет һакимийәти илләриндә артыг чохдан еринә етирилмишдир. Совет һөкүмәти вә Коммунист партиясы бүтүн совет халглары кими, Азәрбайчан халгынын да сосялист мөзmunлу милли мөдәнийәтин тәнтәнәли зирвәләринә йүксәлмәси үчүн, ени инсан чәмийәти, йүксәк техникалы вә йүксәк мө'нәви кейфийәтли коммунизм чәмийәти гурмасы үчүн һәр чүр имкан вә шәраит яратмышлар.

VI. ҺӘСӘНБӘЙ ЗӘРДАБИНИН ТӘБИИ-ӘЛМИ КӨРҮШЛӘРИ

Һәсәнбәй Мәликов Зәрдабинин тәбии-әлми материалист фикирләрини шәрһ әтмәк үчүн биология элминдә материализмин динә вә идеализмә гаршы мубаризә тарихиндән гыса да олса бәһс әтмәк мөгсәдә уйғун оларды. Тәбиәтин материалистчәсинә алашылмасынын биология элминә тәтбиг әдилмәсинин узун бир тарихи вардыр.

Биология чанлы тәбиәтин инкишаф ганунларындан бәһс әдән бир элмдир. Биология элмини өйрәнмәк чанлы тәбиәтин инкишаф ганунларыны өйрәнмәк демәкдир. Әлми материалист биология үчүн сәчийәви олан чәһәт нәзәрийә илә тәчрүбәнин вәһдәтидир. Бу мөсәлә биологиянын кәнд тәсәррүфәти-

лэ, инсанларын һэят тэлэбатынын өдәнилмәси мәсә-ләсилә билаваситә бағлыдыр. Тәбиәт һадисәләринин марксизм фәлсәфәси нөгтейи-нәзәриндән өйрәнил-мәси буна әсасланыр ки, чанлы варлығын өйрәнил-мәси һәмишә чәмийәтин мадди һэят шәраитлә элагәдардыр. Биоложи һадисәләр вә организм инкишаф ганунлары мәсәләси инсан фикрини һәлә чох гәдимләрдән өзүнә чәлб этмишди. Лакин бу-ларын һәлли, изаһ вә шәрһ эдилмәси чәмийәтин инкишафынын мүхтәлиф пилләләриндә мүхтәлиф шәкилдә олмушдур. Бунун да сәбәби инсанларын истеһсал вә һэят тәчрүбәләринин мүхтәлиф сәвий-йәдә олмасыдыр. Марксизм-ленинизмә көрә элм инсанларын истеһсал тәчрүбәләринин, чәмийәтин тәчрүби, техники тәләбатынын зәрури нәтичәсидир. Буна көрә дә һәлә гәдим гулдарлыг чәмийәтиндә Чин, Һиндистан вә юнан мүтәфәккирләри тәбиәти, үзви аләми өйрәнмәйә чалышмышлар. Онлар садә, кортәбни материалистләр олсалар да, тәбиәт һадисә-ләрини олдуғу кими өйрәнмәйә чәһд этмишләр. Гә-дим юнан алимләринин, философларынын тәбиәтә вә үзви аләмә бахышлары нәтичәсиндә биолокия саһәсинә аид олан эмпирик материалларын топла-нышы артмаға башлайыр ки, бу да биолокияда дини идеализмә гаршы материализмин мүбаризә-синә көмәк эдирди. Дин хадимләри чанлы организ-мин әмәлә кәлмәсини изаһ этмәйә чалышан азад фикирләрин инкишафына мане олурдулар. Лакин буна бахмаяраг биолокия элми саһәсиндә айры-айры мүсбәт фикирли адамлар мейдана чыхыр вә онлар динә, идеализмә гаршы мүбаризә апарыр-дылар.

XV әсрдән э'тибарән биолокиянын инкишафында

ени бир мәрһәлә башланыр. Бу мәрһәлә исә феода-лизмин дахилиндә инкишаф эдән вә феодал мүнәси-бәтләринә гаршы мүбаризә апаран кәнч капита-лист истеһсал мүнәсибәтләринин әмәлә кәлиб инки-шаф этмәсилә элагәдар иди. Ени капиталист истеһ-сал үсулунун мейдана кәлмәси, мануфактуранын әмәлә кәлмәсилә, йә'ни техниканын тәтбиг эдилмә-силә, әмәйин ени ичтимаи тәшкилилә характеризә олунур. Ени истеһсал үсулунун әмәлә кәлмәси, тех-ники тәләбатын артмасы, тәчрүбәләрин артыб зән-кинләшмәси элмин инқишаф этмәсинә сәбәб олмуш-дур. Марксизм-ленинизм баниләри исбат этмиш-ләр ки, инсанларын игтисади һэят тәрзи, онларын яшайышы нечәдирсә, дүнякөрүшү, тәфәккүрү вә нәзәрийәләри дә эләдир. Тарихи шәраит, феода-лизмә вә онун идеоложи әсасы олан динә гаршы мүбаризә апаран ени истеһсал үсулунун нүмайән-дәләрини элми инкишаф этдирмәйә марагландыр-мышдыр. Лакин белә бир мараг синфи, игтисади мәнәфе илә мүйәйән олдуғундан, биолокия кими элмләрин мейдана кәлмәси дә синфи мәнәфеләрин вурушмасындан кәнарда олмамышдыр. Бу ени шә-раитдә тәбиәтшүнаслығын инкишафы илә элагәдар олараг ени идеялар, нәзәрийәләр дә мейдана чых-мышдыр. Ф. Энкелс көстәрмишдир ки, тәбиәт саһә-синдә апарылан тәдгигатлар үмуми ингилаби бир шәкилдә баш вермиш, чүнки көһнә енинин инкиша-фына мане олур, онун гаршысында дурур, ени исә көһнәйә гаршы мүбаризә апарыб онун мүгавимәти-ни гырараг яшамаг истәйир. Бунларын арасында кедән кәркин мүбаризә элмин бүтүн саһәләриндә өзүнү көстәрирди. Бу дөврдәки тәбиәтшүнас алим-ләр, философлар тәбиәти эмпирик йолла өйрәнмәйә чалышырдылар.

Истеһсалын дурмадан артап тәләбләри тәбиәтин конкрет өйрәнилмәсини тәләб эдирди. Мадди истеһсалын сүр'әтлә инкишаф этмәси ени хам мал мәнбәләрини элдә этмәк, өйрәнмәк зәрурәтини ирәли сүрүрдү. Бу дөврдә биолокияда бир сыра ени саһәләрин эмәлә кәлмәси физиолокия, анатомия, эмбриология вә бир сыра биолокия элмләрини әсас проблемләрини һәлл эдилмәсинә, өйрәнилмәсинә дүзкүн истигамәт верә биләрди. Лакин буржуа алимләр, тәбиәтшүнаслары, элмин бу вә я башга бир саһәсиндә элдә этдикләри наилийәтләри, кәшфләри үмүмиләшдирәкән буржуа дүнякөрүшүнә, буржуа фәлсәфәсинә әсасланырдылар.

Гейд этмәк лазымдыр ки, һәгиги тәбиәт элми ялныз XV—XVII әсрләрдә мейдана кәлмәйә башламышдыр. Бу дөврдә элм тәсвири характердә иди вә гәдим дөврләрә нисбәтән бөйүк мүвәффәгийәтләр элдә этмишди. Битки вә һейванлар аләми һаггында элмин топламыш олдуғу фәктик материал үзви варлыг һаггындакы биликләри системә салмаға имкан верирди. Белә бир бинөврә үзәриндә элми үмүмиләшдирмә вә биолокия элминин өзү дә инкишаф эдә билирди. Лакин тәбиәтшүнаслығын бу дөврүнүн илк мәрһәләләриндә алимләр белә дүшүнүрдүләр ки, тәбиәт чисмләри вә һадисәләринин бир-бирилә әлагәси йохдур, онлар сүкунәт вә дәйишилмәзлик һалындадырлар.

Тәбиәтә белә бир метафизик бахыш диалектик бахыша тамамилә зидд иди.

XVII әсрин инкилис философлары Ф. Бәкон вә Ч. Локк тәбиәтшүнасларын тәбиәт чисимләрини вә һадисәләрини өйрәнмәк үчүн тәтбиг этдикләри бу метафизик методу фәлсәфәйә кечирдиләр.

Тәбиәтшүнаслыгда метафизиканын һөкманлыгы мүвәггәти бир һадисә иди, чүнки тәбиәт вә онун айры-айры чисми вә һадисәләри һаггында биликләрин артмасы просеси метафизиканын мейдана чыхмасына сәбәб олдуғу кими, элмдә даһа габагчыл бахыш вә идеяларын да эмәлә кәлмәсинә вә инкишаф этмәсинә сәбәб олду, бу идея вә бахышлар метафизиканын өзүнә зәрбә эндирди. Инкишаф идеясы һаким метафизик көрүшләри сарсыдыр вә габагчыл элмдә кетдикчә даһа бөйүк ер тутурду.

Марксизм-ленинизм өйрәдир ки, фәлсәфи чәрәялларын мүбаризәси синифләр мүбаризәсини әкс этдирир. Тарих көстәрир ки, материализм һәмишә чәмийәтин тәрәггипәрвәр синифләринин мәнәфеһини мүдафиә этмиш вә эдир. Лакин, феодал тәһкимчилик гурулушу заманы фәлсәфәдә дини идеалист чәрәян һөкм сүрмүш вә ири торпаг саһибләри олан феодаллар синфинин мәнәфеһини ифадә этмишдир.

Феодализмин дағылдығы вә буржуа мүнасибәтләринин инкишаф этдийи бир дөврдә материализм с заман феодаллара нисбәтән мүтәрәгги бир синиф олан буржуазия хидмәт этмишдир. Демәли, буржуазия һәмин дөврдә феодализмә вә онун идеологии әсасы олан динә гаршы мүбаризәдә фәлсәфи материализмдән нәзәри бир силаһ кими истифадә этмишдир. Биолокияда метафизика адланан дөврү, мәрһәләни тәсәввүрә кәтирмәк үчүн мәшһур систематик Карл Линнейин фәалийәтини нәзәрдән кечирмәк олар. Линней һейванлар вә биткиләр аләмини мүәййән әләмәтләринә көрә классификасия эдәркән онларын харичи әләмәтләринә көрә бир-биринә охшарлығыны вә фәргләндиричи әләмәтлә-

рини нэзэрэ алырды. Линнейин систематикасы сүн'и систематика адландырылмышдыр.

Линней чанлылар алэмини нөвлэрэ, чинслэрэ, фэснлэрэ, синифлэрэ айыраркэн онларын бир-бирилэ олан яхынлыгыны көрдүйү һалда, тамамилэ метафизик нэтичэлэр чыхарырды. Линнейэ көрө нөвлэр сабит олуб, һеч бир харичи шэраитин тэ'сирилэ дэйишилмир; аллаһ ибтидада нэ гэдэр нөв яратмышса, онлар дэйишилмэдэн бу күнэ гэдэр өз хүсүййэтлэрини сахламышдыр.

Тэбиэтэ бу чүр метафизик вэ идеалист бахышлар франсыз алими Күв'енин дэ бахышларында эсас ер тутур. Күв'енин гүввэтли бир палеонтолог вэ мүгайисэли анатом олмасына бахмаяраг өз дедийиндэн сэмэрэли нэтичэлэр чыхармыр вэ экинэ олараг нөвлэрин дэйишилмэдийини, һэмишэ сабит галдыгыны иддиа эдирди.

Күв'е ер үзэриндэ баш верэн дэйишмэлэри гэфлэтэн, намэ'лум сэбэблэрин нэтичэсиндэ мейдана кэлэн катастрофларла изаһ этмэйэ чалышырды.

Рус тэбиэтшүнаслыг элми һэлэ XVII эсрдэн башлаяраг нисбэтэн дүзкүн истигамэтдэ инкишаф этмишдир.

Бир чох эмлэрин баниси олан М. В. Ломоносовун биолокия аид фикирлэри тэдгиг олунмушдур. Ломоносовун «Ерин гатлары һаггында» адлы эсэри онун тэбиэтэ дэйишмэкдэ вэ инкишаф этмэкдэ олан бир варлыг кими бахышларыны экс этдирир. Онун кеолокия саһэсиндэки тэкамүл идеясы, мәсэлэн, даг сүхурларынын эмэлэ кэлмэси вэ с. фикирлэри биолокия элми үчүн дэ бөйүк эсас верир. О, ерин тэбии ганунлар нэтичэсиндэ эмэлэ кэлдийини вэ бөйүк тарихи дөврлэр кечирдийини, онун дэйишил-

дийини, инкишаф этдийини өз эсэриндэ сүбут эдир. О, чанлылар алэмини бир тэсадүфи мәнсул кими изаһ этмир. Ломоносова көрө чанлылар алэми конкрет, тэбии ганунларла чансызлар алэминдэн эмэлэ кэлмишдир. О көстэрир ки, чанлынын айры-айры органлары бир-бирилэ вэ онлары эһатэ эдэн харичи мүһитлэ үмуми вәһдэт тәшкил эдир. Ломоносов тэбиэтин дэйишилмэзлийи һаггында метафизик бахышларын экинэ олараг сүбут эдир ки, бүтүн тэбиэт даима дэйишир вэ инкишаф эдир. О язмышдыр:

«Мөһкәм ядда сахламаг лазымдыр ки, инди ер үзэриндэ көрдүйүмүз мадди чисимлэр вэ бүтүн дүня мөвчудатын эввэлиндэ һеч дэ инди көрдүйүмүз кими дейилди, бунларда бөйүк дэйишикликлэр эмэлэ кэлмишдир, тарих вэ инди йох олмуш олан гэдим чографи шэраит, эсрлэрдэн бэри ер үзүндэ эмэлэ кэлэн дэйишиклик буну көстэрир»¹.

М. В. Ломоносов дүнянын маддийи идеясыны чох көзэл изаһ вэ шэрһ этмишдир. О, элм тарихиндэ биринчи дэфэ олараг, үмумийэтлэ, элмин айры-айры саһэлэри арасындакы элагэни, хүсусилэ физика илә кимя элми арасында дахили рабитэ олдуғуну көстөрмиш, бунунла да эмлэр арасында ярадылан метафизик сэдди арадан галдырмышдыр. М. В. Ломоносов материянын итмэмэси ганунуну көшф этмиш, материя илә һэрэкэтин вәһдэти кими бөйүк эһәмийэтэ малик олан, метафизикая агыр зәрбэ чалан бир идеяны ирэли сүрмүшдүр.

Демэли, М. В. Ломоносов мөһкәм материализм

¹ М. В. Ломоносов, Сечилмиш фэлсэфи эсэрлэри, 1950-чи ил, сәһ. 396—397 (русча).

мөвгеиндә дурараг идеализмә, динә вә метафизикая гаршы чыхмышдыр. Рус тәбиәтшүнаслығында материализм мөвгеиндә дуруб метафизика вә идеализмә гаршы мүбаризә апаран алимләрден бири дә П. С. Паллас олмушдур. О, үзви варлығын әмәлә кәлиб инкишаф әтмәсини, онун тәкамүл вә дәйишкәнлийини материализм нөгтейи-нәзәриндән дүзкүн сөйләмәклә, чанлылар аләминин ер үзүндә тәкамүл ағачыны яратмаға чалышмышдылар.

Мәшһур рус тәбиәтшүнасы Афанаси Қаферзнев өзүнүн «Һейванларын енидән әмәлә кәлмәсинин фәлсәфи мүнәкимәси» адлы әсәриндә нөвләрин сабитлийи һаггындакы метафизик бахышлара гаршы чыхараг, нөвләрин мүнһитин тәсири алтында дәйишилдийини вә тәкамүлүнү материалистчәсинә изаһ әтмишдир.

Көркәмли рус тәбиәтшүнасы вә агроному А. Т. Болотов нөвләрин дәйишкәнлийини, тәкамүлүнү көстәрмиш вә ирсийәт дәйишкәнлийинә әсасланараг көһнә һейван нөвләри вә битки сортларындан һибритләшдирмә йолу илә ени һейван чинсләри вә битки сортларынын алынмасынын мүмкүн олмасыны ирәли сүрмүшдүр. Рус тәбиәтшүнаслары тәбиәтин, үзви аләмин, даима дәйишиб инкишаф әтдийини ирәли сүрмәклә метафизика вә идеализмә гаршы мүбаризә апармышлар.

XVIII әсрин ингилаби идеялары тәбиәт вә фәлсәфәйә дә өз тәсирини көстәрмишдир. Бу дөврдә габагчыл маарифпәрвәр мүтәфәккирләрин фәалийәтиндә халг күтләсинин ингилаби әһвал-руһийәси әкс әтдирилди.

Көркәмли рус тәбиәт алими Горяников, франсыз алими Ламаркдан чох ирәли кетмиш вә, демәк олар

ки, тәбиәтин инкишаф һанушларыны дүзкүн, материалистчәсинә дәрк әдә билмишдир. О, чанлылар аләминин систематикасына келилокия нөгтейи-нәзәриндән янашырды. Горяников чанлы тәбиәтин инкишафынын әсас һанушларыны ишләйиб һазырламышдыр. Лакин онун әсәрләри ичтимаи гурулуш сәбәбиндән кениш сурәтдә ййылмадығындан Горяниковун хидмәтләри о заман нәзәрә чарпмамышды.

Рус алимләри зоология саһәсиндә тәкамүл идеяларыны ййамаға чалышмышлар. Онларын фикринчә һейванларла мүнһит арасында олан гырылмаз әлағә зоологиянын әсас проблемләриндән биридир. Рус алимләри дейирдиләр ки, зоология сөнүк бир саһә дейилдир. Һейванлар онлары әһатә әдән мүнһит илә әлағәдар бир шәкилдә өйрәнилмәлидир.

Мәсква университетинин зоология профессору Рулюо бу әлмләрдә енилик ярадан материалист тәбиәтшүнаслардан бири олмушдур. Рулюо зоология һаггында бир чох әсәр язмышдыр. Бу әсәрләрдә оржинал фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр. О, гејд әтмишдир ки, тәбиәтдә сакитлик вә дурғунлуг йохдур. Һәр шей дәйишир вә бу мәһнада да яшайыр. Дәнизләрин вә гурулары алтында олан һәр бир чисм башгаларынын тәсири алтында олур вә я өз мүнһитинә тәсир әдир. Рулюоя көрә индики һейванат аләми ән гәдим һейванат аләминин нәсли һесабулуноур. О, чанлыларла мүнһитин вәһдәтини сүбүт әтмәк үчүн белә бир мугайисә яратмаға чалышыр. О дейир ки, мүнһитдән узаглашдырылмыш бир һейван тәсәввүр әдин. Бу һейван мүнһитдән мугайиән гидалар алыр, һава илә тәнәффүс әдир, һисс әдир, һәрәкәт әдир вә бир сөzlә яшайыр. О, бунун үчүн һәмин мүнһитдән лазыми маддәләр алыр. Мүнһитдән

узаглашдырыланда чанлы өз варлыгыны сахлая билмэз. Рулюо бүтүн тэбиэтэ үмуми бир вөхдөт кими бахыр. Тэбиэтдэ олан бүтүн чисмлар, һадисэлэр бир-бирилә бу вэ я дикэр дэрэчэдэ мүнасибэтдэ-дирлэр. Неч бир үзви варлыг өз-өзүнэ мүстэбил ашя билмэз.

Бир сөзлэ, рус тэбиэт алимлэри һэлэ Дарвинэ гэдэр тэбиэттин дэйишмэз олмадыгыны, һәмншэ һэрэкэтдэ олдуғуну вэ инкишаф этдийини сөйләмншлэр.

Биолокиянын инкишафында тамамилэ ени бир дөвр ачан вэ биолокияны нисбэтэн мөһкэм материалист зэмннэ кэтириб чыхаран Чарлз Дарвин олмушдур.

Биолокияда материализм илэ идеализм арасындакы мүбаризэ сөнмүрдү, әксинэ, кетдикчэ даһа да кәскинләширди. Неодарвинистлэр ады илэ чыхыш эдәнлэр өзлэрини Дарвинин ардычыллары адландырырдылар. Лакин һәгигәтдэ исә онлар Дарвинин нэзэрийәсинин өзэйинэ, йә'ни тэбии сечмә нэзэрийәсинэ, организм вэ онун мүһит, һяят шәраитиндән асылы олага дэйишилмәсинэ, һяятда газанылмыш аламәтлэрин нәтичәсиндэ нәсилдән-нәслэ кечмәсинэ гаршы чыхмагла, биолокияда материализм әлейһинэ мүбаризэ эдирдилэр. Идеалистлэр биолокия элминин мүһүм саһәләриндән бири олан ирсийәт вэ онун дэйишкәнлийи проблемини метафизик-идеалист дүнякөрүшү әсасында изаһ вэ шәрһ эдирдилэр. Антидарвинист вэ идеалист чэрәяллардан бири дэ витализмдир. Виталистлэрә көрә организмдэ онун мадди әсасларындан башга онун һятыны идарә эдән гейри-мадди, руһи башланғыч («энтелехия») вардыр. Куя организмдэ әсас мәгсәд дашыян һә-

мин руһи гүввәдир. Виталистлэрә көрә «энтелехия» нә материядыр, нә дэ әнеркиядыр. О, һәм кечмиш заманда, һәм дэ инди әсас форма әмәлэ кәтирән бир гүввәдир. Организмин фәалийәти «энтелехия» нын тәсирилә тәмин олунур. Чанлы организмдэ кедән просеслэри, садә физики-кимйәви просеслэр кими тәсәввүр этмәйә чалышанлар әлейһинэ К. А. Тимирязев чидди мүбаризэ апарыб, материалист биолокияны тәблиғ вэ инкишаф этдирди. Беләликлә тэбиэт элмлэри саһәсиндэ баш верән бу идеалист чэрәяллар вэ бөһранлар капиталист чәмийәтинин иғтисади бөһранларынын нәтичәси олү барышмаз зиддийәтлэри әкс этдирир. Капитализмә хидмәт эдән идеалист биологлар һәр бир васитә илэ материалист нэзэрийәлэри инкар этмәйә вэ булары мүхтәлиф формаларда вэ яланчы чэрәяллар илэ рәдд этмәйә чалышырлар. Тэбиэт элмлэри саһәсиндэ мейдана чыхан бу идеалист чэрәяллар нэзэрийә саһәсиндэ олдуғу кими, тәчрүбә саһәсиндэ дэ өзүнү көстәрир. Мәсәлән, автокөнез нэзэрийә кәнд тәсәррүфаты саһәсиндэ, хүсүсән селекция саһәсиндэ чох йыйлмыш бир чэрәяндыр. Бу чэрәянын тәрәфдарларына көрә куя организмин ирси имканы ибтидаидэ даһа чох олур вэ селекция иши апардыгча о имкан түкәнир. Бурадан белә бир нәтичә чыхарырлар ки, селекционер әлиндэ олан материаллардан енисини алмаға чалышырса, ирси хәзинәни түкәндирир. Куя һейван вэ биткилэрин әһлиләшдирилдийи дөврдэ онларын мүхтәлифлик вермәк габилыйәтлэри даһа чох олмушдур. Сонрлар инсан ени чинслэр вэ сортлар алдыгча о габилыйәт йох олмагдадыр. Бурадан белә бир нәтичә чыхарылыр ки, индики дөврдэ селекция иши даяндырылмадыр.

Бу чүр зэрэрли вэ идеалист нэзэриййэлэри ичтимаи һэятя тэтбиг этмэйэ чалышан буржуа алимлэри аз олмайышдыр. Мүэййән хэстэликлэрэ вэ паталожи һадисэлэрэ анаданкэлмэ вэ кенлэрлэ алагэдар бир просес кими баханларын фикрипчэ куя хэстэлэри мүаличэ этмэк зэрэрли кенлэрини нэслдэн-нэслэ кечмэсинэ вэ давам этмэсинэ сәбәб олур. Буржуа идеалист биологлары бурадан инсан мүгәддэратына зидд олан белэ бир нәтичэ чыхарырлар ки, мүаличэ мүэссисэлэри арадан галдырылмалыдыр. Мәселән: һәким-психиатор Ламброзо тәсдиг эдирди ки, чинайәт, өлүм хэстәлик кими биоложи бир һадисәдир. Хаутан адлы буржуа алими белэ тәсәввүр эдир ки, ичтимаи хэстәликлэри хэстәханаларда дейил, шүүр һәбблэрилэ. Йә'ни өлүмлэ мүаличэ этмэк лазымдыр, куя рүшейм плазмасы хараб олан фәрдлэри сүн'и сурәтдә тәләф этмэк лазымдыр. Бу мүртәчә идеалист алимләр тәрбийәни, ичтимаи мүһитин тә'сирини инкар эдәрәк, инсанларын бүтүн характер вэ хүсусиййәтлэрини кенлэрлэ изаһ этмэйэ чалышырлар. Куя инсанын бүтүн хүсусиййәтлэри анаданкәлмәдир.

Бә'зи буржуа алимлэри Вейсманын кенләр һаггындакы тә'лимини инсанлара тэтбиг этмэйэ чалышыр. Онлар көстәрир ки, ишсизлик, чинайәт вэ с. ичтимаи мүһитин, империализмин мәһсулу дейил, рүшейм плазмасынын мәһсулудур. Куя ишсизлийэ, чинайәтэ сәбәб капитализмин истисмарчы сясәти дейил, хараб кенлэрин нәтичәсидир.

Бурадан да белэ бир мүртәчә нәтичэ чыхарараг дейирләр ки, бу чүр ишсизлэри вэ чанилэри дәрһал мөһв этмэк лазымдыр, онларын һэятыны мүдафиә этмэк чинайәтдир. Капитализмин сон мәрһәләси

олан империализм дөврүндә биоложи нэзэриййәләр синфи мүбаризә үчүн бир силаһ кими истифадә эдилмэйэ башланмышдыр. Фашизмин инсана нифрәт сясәти биолокиядә эн мүртәчә чәрәян олан ирг нэзэриййәсинә истинад этмәкдән башламышдыр. Пролетариатын ингилаби һәрәкатына, онун дүнякөрүшү олан диалектик вэ тарихи материализмә гаршы мүбаризәдә буржуа философлары, сойологлары биолокиядан өз мәгсәдлэри үчүн истифадә этмэйэ вар гүввәлэрилэ чалышырлар. Бунларын фикринчә инсанлар биоложи чәһәтдән бәрәбәр доғулмур; чәмиййәтдә ирсиййәтчә һәм зәнкин вэ али иргләр, һәм дә ибтидаи иргләр вардыр. Буна көрә дә али иргләр һәмишә һаким олмалыдыр. Беләликлэ, онлар зәһмәткеш халг күтләсини өз азадлығы уғрунда синфи мүбаризәдән узаглашдырмаға, ичтимаи һагсызлыглары биоложи бир ганун кими изаһ этмэйэ чалышырлар. Демәли, буржуа мүртәчә фәлсәфәсиндән гида алан буржуа тәбиәтшүнаслығы истисмарчы синфә, һаким синфә хидмәт эдир.

Диалектик материализмин мейдана чыхмасындан сонра систематик эколокиа, эмбриолокиа, палеонтолокиа, физиолокиа, психолокиа элмлэри мөһкәм материалист бинөврә әсасында инкишаф этмэйэ башлады.

Биолокиа элминин инкишафында эн йүксәк бир мәрһәлә олан совет биолокиа элми дүняда габагчыл, прогрессив бир элмдир, чүнки бу элм өз тәдгигатында кортәбиилийә дейил, элмлэрин методолокиасы олан диалектик вэ тарихи материализмә әсасланыр. Биолокиа элминин тарихини изләдикчә бирбиринә зидд олан бу ики чәрәянын — материализм илә идеализмин кәскин мүбаризәсини көстәрәчәк сәһифәләрә аз раст кәлмирик,

Биолокияда материалист чэрэян габагчылы алим-лэр тэрэфиндэн гэбул эдилмиш вэ онларын элми эсэрлэриндэ инкишаф этдирилмишдир. Биолокияда материалист принцип анчаг тэкамүл нэзэрийяэсини эһатэ этмир. Бу принцип биолокиянын бүтүн саһэлэрини эһатэ эдиб, өз тэ'сирини көстэрир.

Һэсэнбэй Мэликов Зэрдаби дэ биолокия элминдэ бу материалист принципэ, мүтэрэгги эн'энэлэрэ садиг галан, бу эн'энэлэри инкишаф этдирэн көркәмли сималардан биридир.

Һэсэнбэй Зэрдаби биолокия элминин объектлэринэ һазыр яранмыш вэ дэйишилмэз бир варлыг кими бахмырды. О, үзви алэмин узун мүддэтли инкишафын мөһсулу олдуғуну вэ инди дэ инкишаф этдийини көстэрмишдир. Һ. Зэрдаби организми мүхтэлиф чөһэтлэрдэн, инкишаф просесиндэ өйрөнмэйи башлыча принцип олараг гэбул этмишдир. Зэрдабинин тэбиэт элмлэри һаггындакы эсэрлэри вэ мөгалэлэри һәм мэзmun, һәм дэ орижиналлыгы э'тибарилэ бөйүк эһэмийэтэ маликдир.

Зэрдаби XIX эсрдэ Азэрбайчанда материалист тэбиэтшүнаслыгын эсасыны гоян мүкэммэл тэһсил вэ билийэ малик бир мүтэфэккирдир. Азэрбайчанда биринчи дарвинист олан Зэрдаби кениш зөһмэткеш халг күтлэсинини схоластик, мистик, дини эфсанэлэрдэн азад олмасында вэ тэрбийэлэнмэсиндэ элмэ, хүсусэн тэбиэтшүнаслыға да бир васитэ кими бахмыш вэ она чидди эһэмийэт вермишдир. Зэрдабийэ көрэ элм халга өз хошбөхт вэ азад һэятыны гурмагда көмөк этмэлидир. Буна эсасэн демөк лазымдыр ки, Зэрдабинин фикринчэ элм халгын һэятындан тэчрид эдилмиш шэкилдэ мөвчуд дейилдир.

Һэсэнбэй Мэликов Зэрдабинин тэбиэтшүнаслыг

саһэсиндэ Азэрбайчан дилиндэ язмыш олдуғу эсэрлэри ичэрисиндэ диггэти чөлб эдэн «Бэдэни сэлэмэт сахламаг дүстурулэмэли», «Торпаг, су вэ һава», «Барама гурдунун сахланмасы» адлы эсэрлэридир.

Тэбиэт элмлэринэ даир олан бу эсэрлэрдэ Зэрдабинин материалист тэбиэтшүнас олдуғу айдын-ашкар көрүнүр. Оун тэбиэт элмлэринэ аид яздыгы эсэрлэринин көзэл хүсусийяэтлэриндэн бири ондан ибарэтдир ки, бу эсэрлэр өз дөврүнэ көрө сэлис, айдын ифадэлэрлэ, һәм дэ халг күтлэлэринини баша дүшэ билэчэйи бир дилдэ язылмышдыр. Бу бөйүк тэбиэтшүнасын айры-айры эсэрлэриндэ ирэли сүрдүйү материалист фикирлэри тэһлил эдэркэн, эв-вөлчэ оун кеолокия вэ палеонтология элмлэри һаггында мүлаһизэлэрини гысача да олса көстэрмөк лазымдыр.

Кеолокия—ер күрэмизи өртөн габыг һаггында, ерин хассэлэри, онда кедэн дэйишикликлэр, ерин эмэлэ кэлмэси вэ инкишафы тарихи һаггында бир элмдир. Бу элм алэмин тэкамүлү илэ сых сурэтдэ элагэдардыр. Мэ'лум олдуғу кими, кеолокия элми бир сыра саһэлэрэ айрылыр. Палеонтология исэ гэдим һейван вэ биткилэрин галыгларындан, онларын гурулуш вэ тэкамүл тарихиндэн бөһс эдэн бир элмдир.

Мүасир дөврүмүздэ бу элмлэрин һәм нэзэри, һәм дэ тэчрүби нөгтейи-нэзэрдэн бөйүк эһэмийэти вардыр, чүнки букүнкү сосялист тэсэррүфатымызын гаршыя гойдуғу тэлэб вэ вэзифэлэри өдэмөк үчүн имкан ярадыр вэ она хидмэт көстэрир. Биз кеолокия элминин элдэ этмиш олдуғу наилийяэтлэрэ эсасэн ерин ашағы тэбэгэлэриндэ мүхтэлиф нөвлү металллары, минераллары вэ башга кимйэви маддэ-

بدني سلامت ساخلامق

دستور العملیدن

مؤلفی

حسن بك ملك زاده

(زردابی)

Издание группы студентов Мусульман г. Киева № 3

ГИГИЕНА

Составил

Гасан-бек Мелик-заде

(Зардаби)

1914 г.

عيسى بك عاشوربكي نيك "كاسپي" مطبعه سي
Тип.-Лит. «Каспий» И.-Б. Ашурбекова. Баку

«Бәдәни сәләмәт сахламаг дүстүрүләмәли» китабчасынын чилди»

ләри кәшф эдәрәк, сосялист сәнаеимизни күндән-күнә инкишафы үчүн истифадәйә веририк.

Һәр бир өлкәнин тәсәррүфат һәятынын инкишафы һәм ин өлкәнин тәби сәрвәтләрилә дә үзви сурәтдә бағлыдыр. Кеолокия элми бизим сосялист тәсәррүфатымыз үчүн бөйүк әһәмийәтә маликдир. Бунларла бәрәбәр кеолокия элми һабелә ерин вә чанлы мөвчудатын әмәлә кәлмәси һаггында идеалист вә дини фикирләрә зәрбә эндирмәк үчүн ардычылы материализмин әлиндә ән кәскин бир силаһдыр.

Ән гәдим заманлардан бәри инсанлар ерин вә онун үзәриндәки чанлыларын әмәлә кәлмәси һаггында мүхтәлиф мүлаһизәләр вә фикирләр ирәли сүрмүшләр.

Һәсәнбәй Мәликов Зәрдаби габагчылы рус алимләринин материалист идеяларына садиг галараг, яздығы әсәрләриндә онларын тәлиминә һагг газандырмыш, ерин инкишафы вә дәйишмәси һаггында өзүнүн материалист фикирләрини ирәли сүрәркән, ерин бир нечә күн әрзиндә аллаһ тәрәфиндән яранмасы кими дини тәлимләрин әксинә олараг гәйд әтмишдир ки, ер күрәсинин тарихи чох гәдимдир.

Зәрдаби ерин индики инкишафында онда баш верән бир сыра кортәби вә дәһшәтли һадисәләрин нечә әмәлә кәлдийини дә материалистчәсинә изаһ әтмишдир. Онун фикринчә ердә баш верән ән дәһшәтли вә амансыз һадисәләрдән бири дә зәлзәләдир.

Материалист тәбиәтшунас алимимиз Һ. Зәрдаби зәлзәләнин әмәлә кәлмәсини ардычылы материализм нөгтейи-нәзәриндән изаһ әтмиш вә бунунла да зәлзәлә һаггында Шәргдә чохдан бәри кәк салмыш дини уйдурмалара бөйүк бир зәрбә эндирмишдир.

Г. Зәрдабийә көрә зәлзәләннн баш вермәси дис-
локатсия вә дағларын әмәлә кәлмәсилә әлағәдар-
дыр. Дағын әмәлә кәлмәсилә билаваситә рабитәси
олмаян сейсмик һадисәләр дә вардыр. Бунлар вул-
каник зәлзәләләрдир. Вулканик зәлзәләләр, ерин
ашағы гатларында сәтһә доғру сүр'әтлә чыхан
газларын партламәсилә башлайыр. Вулканик зәл-
зәлә заманы шиддәтли вулкан пүскүрмәләри баш
верир вә бу пүскүрмәләр бөйүк фәлакәтләрә сәбәб
олур.

Һ. Зәрдаби зәлзәләләрин нөвләрнндән даныша-
раг онларын ән тәһлүкәли вә чох яйылмыш нөвүнүн
тектоник зәлзәләдән ибарәт олдуғуну көстәрмиш-
дир. Адәтән бу нөв зәлзәлә ер сәтһиннн мүййән
дәринлннндә ерләшән вә мәркәздән айрылан бир
сыра газларын гүввәтли зәрбәләри нәтичәсиндә олур.

Һ. Зәрдаби зәлзәлә һағгында белә языр: «Зәл-
зәлә олдуғу заман чох дағлар вә гаялар учур, бә'зи
булагларын сую кәсилир, бә'зисиннн сую дөнүб исти
олур... Зәлзәлә вахтында бә'зи ер галхыр вә белә
ерин галхмасы дәрә кәнарында даһа яхшы мә'лум
олур. Мәсәлән... Чили мәмләкәтиндә ваге олан зәл-
зәләдән сонра дәрә кәнарынын бир аршындан артыг
галхмасы көрүнмүшдүр.

Американын Мексика мәмләкәтиндә дүз бир
ердә ики күчлү союг булаг вар имиш. Бу булагла-
рын үстүндә бир нечә шәһәр вә кәндләр бина олу-
муш, көзәл бағ вә бағча салынмыш имиш. 1759-чу
сәнәсиннн июл айында бу дүз ер бирдән-бирә тәр-
пәнмәйә башлар вә оранын сакинләри давам эдә
билмәйиб дағлара гачарлар.

Ики ай ер сәс эдиб тәрпәндикдән сонра сентябр

айынын 29-чу кечәси бәрк зәлзәлә олур вә әтрафдан
баханлар көрүрләр ки, о дүз ер алышыб яныр»¹.

Зәрдабийә көрә ердә әмәлә кәлән бу кими һади-
сәләр планетимизин өз дахили гаунауғун инки-
шафынын нәтичәсидир. Беләликлә дә Һ. Зәрдаби
әсрләр бою дин хадимләриннн уйдурмаларына, йә'
ни ерин өкүз, балыг вә бу кими һейванларын үзә-
риндә олмасы вә бу һейванларын һәрәкәтләрилә
ерин дә тәрпәнмәси кими әфсанә вә уйдурмалара
гаршы чыхмыш вә бу мәсәләни элми нөгтейи-нәзәр-
дән изаһ әтмишдир.

Һәсәнбәй Зәрдаби ерин, онун үзәриндәки һаятын
әмәлә кәлмәсини, чанлы тәбиәтдәки мүхтәлифлийи,
дәйишиклийи вә онун тәкамүлү һағгындакы мәсә-
ләләри дә материализм мөвгеиндән шәрһ әтмиш-
дир. Материалист тәбиәтшүнас Зәрдаби ерин бир
нечә күн әрзиндә илаһи гүввә тәрәфиндән яранды-
ғыны ирәли сүрән дини әһкамлара өз дөврүндә бө-
йүк чәсарәт тәләб эдән зәрбәләр эндиәрәк демиш-
дир ки: «Күрейи-әрзин өмрү 10—20 мин ил дейил,
бәлкә 10—20 миллион илдән дә зиядәдир. Она көрә
бу узун заманда гоча ерин үзүндә хейли тәғйир вә
тәбәддүлат ваге олмушдур»².

Зәрдаби чанлы тәбиәт йох икән, чансыз тәбиә-
тин олмасынын, чанлы тәбиәтин чансыз тәбиәтдән
әмәлә кәлмәсиннн вә инкишафынын элми әсасыны
дүзкүн вермәклә һаятын мәншән вә инкишафы һағ-
гындакы идеалист мүддәалары рәдд әтмишдир.

Һ. Зәрдабийә көрә ерин элә бир дөврү олмуш-
дур ки, онда һаятдан һеч бир әсәр белә йох имиш,

¹ Һәсәнбәй Мәликзадә Зәрдаби, «Торпаг, су
вә һава», сәһ. 16—17. Бақы, 1912.

² Е н ә о р а д а, сәһ. 7.

бүтүн ер үзәриндә һисси, дуйғусу олмаян чансыз дашлардан, торпагдан, судан вә бә'зи газлардан (һавадан) башга һеч бир шей олмайыб. «Ер үзүндә олан һәр бир гатын өмрүнү, йә'ни бу гат әмәлә кәлән зәманәнин узунлуғуну мұлаһизә әдәндә мә'лум олур ки, бизим күррейи-әрз чох гәдимдир. Мәсәлән: даш көмүрүн гаты ағачдан әмәлә кәлмишдир. Ол заман ки, ер үзү тамам мешә олуб, онун ерә дүшмүш ағачларындан чай сую апарыб дәряларә гәрг әдиб, бу ағачлар су алтында суюн ағырлығындан бәркийиб даш көмүр олмушдур. Әлбәттә, ер үзүнүн һәр тәрәфи мешә олмайыб вә олса да бә'зи ердә чох, бә'зи ердә аз имиш»¹.

Һ. Зәрдаби, бурадача ерин инкишаф тарихиндә һәр дөврүн өзүнә мәхсус битки вә һейван нөвләри олдуғу фикрини, һәм дә тамамилә элми-тәбии бир мүддәаны ирәли сүрәрәк гәйд әдир ки, ер үзәриндә һәр бир гатын өзүнә мәхсус нәбататы олмушдур вә һәмин гатларын ичәрисиндә һейванат вә нәбатат галмышдыр².

Зәрдабийә көрә бу гатларын ичәрисиндә галан битки вә һейван галыглары чанлы аләмин мәншәәни вә онун тәкамүлүнү өйрәнмәк үчүн бөйүк әһәмиийәтә маликдир.

Һ. Зәрдабинин фикринчә үзви тәбиәтлә гәйри-үзви тәбиәт вәһдәт тәшкил әдир вә үзви тәбиәт гәйри-үзви тәбиәтин мәһсулудур. Бунларын арасындакы гаршылыгы әләгәдән бәһс әдән Һ. Зәрдабинин тохундуғу сәһә һәятын ер үзәриндә әмәлә

¹ Һәсәнбәй Мәлиқзадә Зәрдаби, «Торпаг, су вә һава», сәһ. 10—11, Бақы, 1912.

² Бах: Енә орада, сәһ. 8—9.

кәлмәси мәсәләси иди. Бу мәсәлә материалист биолокия элминин әсас мәсәләләриндән биридир.

Һәятын ер үзәриндә нечә вә нәдән әмәлә кәлмәси биолокия элминин ән мұбаһисәли бир мәсәләси олмагла, бу мәсәләнин һәлли һәмишә материализм илә идеализм арасында кедән барышмаз мұбаризәнин даһа да кәскинләшмәсинә сәбәб олмушдур.

Демәли, ер үзәриндә һәятын тәбиәтдән «кәнар гүввәләр» тәрәфиндән бир нечә күнүн әрзиндә яранмасыны бүтүн варлығы илә иддиә әдән дин хадимләринин әксинә оларәг Зәрдаби планетимиздә ән гәдим дөврдә һәятын чансыз тәбиәтдән әмәлә кәлмәсини бөйүк бир инамла гаршыя гоюр. Зәрдабийә көрә ерин әлә бир дөврү олмушду ки, онда һәятдан һеч бир әсәр йох имиш. Һ. Зәрдаби язырды ки, ер үзәриндә олан гатлары 7 һиссәйә бөлә биләрик. Йә'ни күррейи-әрзин өмрүнү 7 фәсил һесаб әтмәк олар ки, һәр бир гатын өзүнә мәхсус һейванаты вә нәбататы олмушдур. Һәмин гатларын ичәрисиндә һейванат вә нәбатат шәкилләри галмышдыр. Лакин нечә миллион илләр әввәл ер үзәриндә шиддәтли исти олдуғундан орада һейванат вә нәбататын яшамасы мүмкүн олмамышдыр¹.

Һәсәнбәй Зәрдабинин кеоложи просесләрдән, планетимизин инкишафы тарихиндән вә үзви аләмин әмәлә кәлмәси тарихиндән кәтирдийи мисаллар, фактлар онун материализм мөвгеиндә дурдуғуну вә бу мәсәләләри элми нөгтейи-нәзәрдән дүзкүн шәрһ әтдийини кәстәрир.

¹ Бах: Һәсәнбәй Мәлиқзадә Зәрдаби, «Торпаг, су вә һава», сәһ. 8—9. Бақы, 1912.

Һаятын эмәлә кәлмәсинин тарихи чох гәдимдир. Инсанлар тәбиәтдә вә онда олан битки вә һейванлар аләминин бу гәдәр чохлу чүрбәчүр нөвләрини, тәбиәтти мүхтәлиф мәнзәрәләрини, онун һейранәдичи әләмәтләрини көрмүш вә онлары өйрәнмәйә чан атмышдыр.

Бүтүн ер үзәри биткиләрдә өртүлү вә һейванларла долудур. Тәбиәтдә әлә бир кушә тапылмаз ки, орада инсаны һейранәдичи дәрәчәдә мүхтәлиф битки вә һейван нүмунәләри олмасын. Чәлләрдә, мешәләрдә вә дағларда вәһши һейванлар вә гушлар вардыр. Һәтта сусуз сәһраларда, ән узағ Ши-малда да биз чанлыларә тәсадүф әдирик. Һәр бир ердә һаят һәм тәкамүл, һәм дә сычрайыш гайдасы илә инкишаф әдир. Демәли, биз һәр тәрәфдән чанлыларә әһатә олунмушуг. Инсан өз һаят вә фәәлийәтиндә һәмишә организмләр аләминлә тәмасдадыр. Онун өзү дә бу аләмә мәнсубдур. О да бу чанлылар аләминин бир үзвүдур. Юхарыда гәйд әтди-йимиз кими, чох гәдим заманлардан бәридикр ки, инсан бу аләми, тәбиәт вә һаятын маһийәтини дәрк әтмәйә чалышыр. Һаятын эмәлә кәлмәси һаггындакы мәсәлә инсанын фикрини хүсуси бир инадла чәлб әдирди.

Инсанлары чох дүшүндүрән вә марагландыран мәсәлә бу иди: көрәсән чанлылар һәмишәми, әзәлдәнми белә олмушлар, яхуд ер үзүндә һаятын бир башланғычымы вардыр? Инкишафын һәр һансы пилләсиндә олурса-олсун, һәр бир инсан бу вә я дикәр бир шәкилдә шүүрлу вә я шүүрсуз олараг һәмин суалы өзүнә вермиш вә бу суала янлыш вә я дүзкүн бир чаваб тапмышдыр. Һеч бир дүнякөрүшү бу суала бу вә я дикәр бир чаваб вермәдән кечә бил-

мәмиш вә кечә дә билмәз. Һәгигәтән, тарих көстә-рир ки, һаятын эмәлә кәлмәсинә даир һеч әлә бир дин, фәлсәфи систем, яхуд көркәмли бир мүтәфәк-кир олмамышдыр ки, буна ән чидди бир әһәмийәт вермәмиш олсун. Мүхтәлиф дөврләрдә вә мәдәний-йәтин мүхтәлиф пилләләриндә бу мәсәлә чүрбәчүр шәкилдә һәлл әдилирди, ләкин һәмишә онун әтра-фында кәскин бир идея мүбаризәси кенишләнирди. Чүнки артыг ән гәдим заманлардан бәри һаятын өз әһәмийәти, һабелә онун эмәлә кәлмәси һаггында бир-бирилә барышмаз ики нөгтейи-нәзәр вар иди. Идеалист философлар һаяты намә'лум, йүксәк мә-нәви бир гүввәнин—«руһун», «мүтләг идеянын» вә с. бу кимиләрин тәзәһүрү кими нәзәрдә тутурдулар. Идеалистләрин фикринчә һаятын маһийәтнини дә һәмин бу «илк» вә «әбәди» руһи варлыг тәшкил әдир. Идеализм һаятын эмәлә кәлмәси һаггындакы мәсәләдән ваз кечир вә онун әбәди олмасы фәрзий-йәсинә әсасланыр. Беләликлә, идеализмә көрә, һая-ты эмәлә кәтирән вә инкишаф әтдирән тәбиәтдән йүксәкдә дуран «илаһи гүввә»дир.

Материалист философлар исә һаятын эмәлә кәл-мәси мәсәләсини идеализмә тамамилә әкс олараг һәлл әдилрәр.

Материализмә көрә һаят да, бүтүн башга аләм кими, өз тәбиәти әтибарилә маддидир. Бу мадди дүнянын инкишафында вә һаятын эмәлә кәлмәсиндә тәбиәтдән кәнар һеч бир «илаһи гүввә»нин мүда-хиләси йохдур. Идеализмин әксинә олараг матери-ализм бу мәсәләнин һәлли үчүн тәбиәтшүнаслығын наилийәтләринә вә инсанларын әмәли фәәлийә-тинә әсасланыр. Тәбиәтшүнаслыг әлми сүбүт әдир ки, чанлылар һәмишә мөвчуд олмамышдыр, онлар

ялныз мүййән шәраитдә төрәмишләр. Бир вахт вар иди ки, бизим планетдә һеч бир чанлы варлыг йох иди. Астрономия әлми көстәрир ки, һазырда бизим күнәш системинә дахил олан планетләрин һеч дә һамысында һәят йохдур. Мәсәлән, гызғын күтләдән ибарәт олан Юпитердә һәят йохдур. Һәят үчүн мүййән температура, рүтубәт вә башга шәраит лазымдыр. Бир нечә миллион ил бундан әввәл ер үзәриндә әмәлә кәлән шәраит нәтичәсиндә мүрәккәб зүлал вә бунунла да чох бәсит чанлы варлыглар әмәлә кәлмәйә башламышдыр. Әлм сүбүт әтмишдир ки, бу чох бәсит чанлы варлыгларын гычыгланма габилыйәти, йә'ни харичи мүһитин тә'сири илә она мүййән дәрәчәдә чаваб вермәк, бу мүһитин мүййән маддәләрини мәнимсәмәк вә онлары өз организмдә дәйишмәк габилыйәти вар иди.

Чох бәсит чанлы варлыглара хас олан бу гычыгланма габилыйәтинин, биринчи нөвбәдә тохунма һисси шәклиндә өзүнү көстәрән дуймаг габилыйәтинә чеврилмәси үчүн даһа бир нечә миллион ил кечмәси лазым кәлди. Сонралар бу чанлы варлыгларда башга һисси формалар: көрмә, эшитмә вә башга һиссләр әмәлә кәлиб инкишаф әтди. Чанлы варлыглар кетдикчә даһа мүрәккәб олду; онларда тәдричлә әсәб системи яранды, бу системин инкишафы да бейнин әмәлә кәлмәсилә нәтичәләнди. Диалектик материализм—һәятин әмәлә кәлмәсинин маһийәтини материянын өзүндә көрүр.

Материя һәм өзү өзүнүн, һәм дә тәбиәт вә чәмийәтдә баш верән бүтүн предмет вә һадисәләрин мәнбәини вә сәбәбини тәшкил әтмиш вә әдир.

Гәдим заманларда, йә'ни бир чох миллион илләр бундан әввәл ер үзәриндә яшамыш һейван вә битки-

ләрин газылыб чыхарылан галыгларыны өйрәнәркән биз билаваситә әмин ола билирик ки, бизим планетимиздәки чанлылар әләми һәмишә инди көрдүйүмүз кими олмамышдыр.

Күрейи-әрзин кечмиш гәринәләриндә башга чүр һейван вә биткиләр яшамышдыр. Демәк, планетимизин мүхтәлиф гатларында мүхтәлиф фауна вә флорая тәсадүф әтмәк олар.

Тәбиәт һадисәләринин изаһ вә шәрһиндә материалист олан Зәрдаби язырды ки, ер үзәриндә әввәлчә үзви һәят олмамыш, лакин сонралар әмәлә кәлән һейван вә биткиләрин галыглары ерин бир гатында галмышдыр. Ағачын бир ярпагы вә һейванын бәдән һиссәләри дә «тәзә әмәлә кәлән гатын үстүнә дүшәндә онун шәкли орая дүшүр. Хүләсә, ерин үзүндә олан гатлар бир китабдыр ки, орада бизим ерин тарихи нәгш олунмушдур. Әгли вә әлми олан кәсләр о китабы охуюб күрейи-әрзин вә онун үзүндә олан һейванат вә нәбататларын тарихләрини охумаға мүвәффәг олурлар»¹.

Зәрдабийә көрә ерин илк гатларында һейванат вә нәбатат олмамышдыр. Ерин сонрақы гатларындақы һейван вә битки галыглары онларын чох садә олдуғуну көстәрир.

Ер гаты гәдим олдуғча онун фауна вә флорасы да һазыркы фауна вә флорая аз охшайыр. Әксинә, ерин гаты кәнч олдуғча, онун фауна вә флорасынын галыглары даһа чох олмагла бәрабәр индикиләрин эйни вә я онлара чох охшар олур. Беләликлә ерин гәдим гатларында организмләрин галыгларыны

¹ Һәсәнбәй Мәликзадә Зәрдаби, «Торпаг, су вә һава», сәһ. 8—9, Бакы, 1912.

توپراق، سو و هوا

مؤلفى:
حسن بك ملك زاده (زردابى)

Издание группы Киевскихъ студентовъ мусульманъ № 2.

Земля, вода и воздухъ.

Сочинение *Тасанъ-бека Меликъ-Заде*
(Зердаби)

ع.ب. عاشور بگلرنگ «تاسى» مطبعه سنده چاپ اولدى.

۱۳۳۰ سنه هجرى — ۱۹۱۲ سنه ميلادى

Тип.-Лит. «Каспій» И. Б. Ашурбекова, Баку

1912 г.

„Торпаг, су вэ нава“ китабчасынын чилди.

өйрэнэркэн о вахт даһа чох садэ, даһа аз мүхтэлиф, даһа аз мүрэккэб гурулушлу олдуғларына тэсадүф эдилир.

Бөйүк алим Ч. Дарвин заманымыздакы битки вэ һейванларын, о чүмлэдэн инсанларын да вахтилә ер үзэриндэ эн ибтидан пилләдэ тэшэккүл тапан даһа садэ гурулушлу чанлылардан эмэлэ кэлдийини там бир гәтиййәтлә исбат этмишдир. Бу чанлылар да өз башланғычыны онлардан даһа эввәлләрдэ яшамыш олан ибтидан гурулушлу варлығлардан көтүрмүшләр. Белә ки, эсрләрин дәринлийинә нү-фуз этдикчә ахырда биз һәятын башланғычына, ер үзэриндәки бүтүн чанлыларын илк эчдады олан эн бәсит чанлылара кәлиб чыхачағыг. Бурада белә бир суал мейдана чыхыр ки, бу эн бәсит, эн ибтидан чанлылар бәс нечә эмэлэ кәлмиш вэ онлар һарадан мейдана чыхмышлар?—Дарвин бу суалы чавабсыз брахмышдыр.

Бу суала анчаг диалектик материализмин бани-ләри чаваб вермишләр. Ф. Энкелс һәят нәдир?—суа-лына белә чаваб вермишдир:

«Һәят зүлал чисимләрин мөвчуд олмасы үсүлү-дүр вэ бу мөвчуд олмағ үсүлү өз маһийәти э'тиба-рилә һәмин чисимләрин кимйәви тәркиб һиссәләри-нин даим өз-өзүнә ениләшмәсиндән ибарәтдир»¹.

Ф. Энкелс һәятын эмэлэ кәлмәси нәзәриййәси-нин диалектик материализм нөгтейи-нәзәриндән элми эсасыны гоймагла көстәрмишдир ки, ардычыл материалист дүнякөрүшү һәятын эмэлэ кәлмәси мә-сәләсинин һәлли үчүн ялһыз бирчә йол гәбул эдә

¹ Ф. Энкелс, «Анти-Дүринг», сәһ. 77, Азәрнәшр, 1953.

билэр. Бу йол материянын төкамүлүнү гәбул этмәкдән ибарәтдир.

Материянын төкамүл тарихи, узун мүддәт давам эдән бир просесдир. Беләликлә, биз юхарыда гөйд олуналардан нәтичә чыхарараг дейә биләрик ки, һәят гөйри-үзви материянын үзви материя чөврүлмәси просесидир. Һәятын хүсүсийәти вә һәят һадисәләрини бүтүн гөйри-үзви тәбиәт һадисәләриндән айыран кейфийәт фәргләри йүксәк дәрәчәдә инкишаф этмиш материянын, чанлы материянын хассәләрилә изаһ олунамалыдыр.

Чанлы тәбиәт һадисәләрини, онун хүсүсийәтләрини вә организм дахилиндә кедән бүтүн просесләри, мүәййән эдән фәрг, чанлы маддәйә хас олан ассимиляция вә диссимиляция просесидир вә ону әһәтә эдән гөйри-үзви аләм арасында әләвә вә гаршылыглы тә'сир мүнәсибәтләриндән ибарәтдир. Чанлы маддә, йүз миллион илләрлә өлчүлән ән гәдим заманларда әмәлә кәлмиш ән мүрәккәб кимйәви бирләшмәдән вә зүлалә маддәләрдән ибарәтдир.

Күрейи-әрзин чох узаг кеоложи дөврләриндә әмәлә кәлән дәйишикликләр вә чансыз тәбиәтин өз дахили гүввәләри вә инкишаф гануну нәтичәсиндә нисбәтән бәсит бирләшмәләрдән зүлалын синтези баш вермишдир. Бу синтез нәтичәсиндә тамамилә хүсүси һадисәләр—һәят һадисәләри, маддәнин ени вә нисбәтән даһа мүрәккәб, даһа йүксәк дәрәчәдә инкишаф этмиш һәрәкәт формасы мейдана кәлмишдир. Об'ектив варлығын гануналарына әсасән кимйәви просесләр нәтичәсиндә бу синтез яранмышдыр. Бу синтез чансыздан чанлыларын әмәлә кәлмәси просесидир. Зүлалә маддәнин синтези үзви аләм вә онун инкишаф гануналары үчүн сәчиййәви

олан хүсүси бир просесдир. Чанлы зүлалә маддә даим инкишаф вә һәрәкәтдәдир. Бу инкишаф садәдән мүрәккәбә, ашағыдан юхарыя доғру олмагла ону әһәтә эдән об'ектив аләмлә арасы кәсилмәдән гаршылыглы тә'сир вә мүнәсибәтдәдир.

Көркәмли совет алими академик Опарин кимйәви маддәләрин мүрәккәбләшиб чанлы варлыгларын яранмасына сәбәб олан просесини белә тәсвир эдир:

«Әввәлчә үзви маддәләрин бәсит мәһлулары мейдана кәлмишдир. Бунларын һәрәкәти бунлары тәшкил эдән атомларын хассәләрилә вә һәмин атомларын молекулларда тутдуғу ерлә мүәййән олуурду. Лакин тәдричән һәмин молекулларын артмасы вә онларын мүрәккәбләшмәси нәтичәсиндә ени кейфийәтләр мейдана чыхды вә ән бәсит үзви кимйә мүнәсибәтләринә ени коллоид—кимйә гануна-уйғунлуғлары өз тә'сирини кәстәрди... Бурада яранма просесиндә артыг биоложи ганунауйғунлуғлар биринчи сырая кечди. Бөйүмә сүр'әти чәһәтдән олан «ярыш» вә тәбии сечмә маддәнин әлә бир гурулуш формасыны яратды ки, бу да бизим зәманә-миздәки чанлы варлыгларә хасдыр»¹.

Әввәлдә гөйд этдикләримизә әсасән дейә биләрик ки, Һәсәнбәй Зәрдаби тәбиәти әсас бир башланғыч гәбул эдир. Беләликлә дә, о, мадди варлыг олан кайнатда мөһкәм бир ганунауйғунлуғу гәбул этмиш вә тәбиәт һадисәләрини изаһ этмәкдә мате-

¹ А. И. Опарин. Ер үзәриндә һәятын әмәлә кәлмәси, сәһ. 264, ССРИ Әлмләр Академиясынын нәшри, М. Л. 1941, (русча).

риализм мөвгенидэ дурмушдур. Лакин Н. Зэрдабинин материализми Маркс вэ Энкелсэ гэдэр олан материализм кими мэхдуд иди, метафизик материализм иди.

Н. Зэрдаби об'ектив варлығын ганунауыгун инкишафынын нэтичэсиндэ, чанлы тэбиэтин ерин чох кечмиш тарихи бир дөврүндэ чансыз тэбиэтдэн эмэлэ кэлмэсини бөйүк бир инамла көстөрмөклэ бэрэбэр, биолокия элминин эсас мäsälэлэриндэн бири олан һәммин чанлы организмн анатомия вэ физиолокиясыны да материалистчэсинэ изаһ этмишдир.

Зэрдаби һэртэрэфли билдийи тэбиэт элмлэрини материалистчэсинэ шэрһ этмөклэ өз халгынын көзүнү ачмаға чалышырды.

Зэрдаби яратмыш олдуғу «Әкинчи» гзетинин биринчи нөмрөсиндэн ахырынчы нөмрөсинэ гэдэр тэбиэт һаггындакы материалист тә'лими идеализмэ әкс гоймушдур. О, билирди ки, тэбиэт элмлэри инсанын бейниндэ көк салмыш чүрүк вэ мәнәсыз дини әфсанэлэри дағыдыб кайнаты, һэяты вэ онларын инкишаф ганунларыны дүзкүн анламаг үчүн имкан ярадыр.

Н. Зэрдаби үзви аләмнин инкишафы вэ ондакы мүхтәлифлийин эмэлэ кэлмәси һаггындакы мäsälәни дүзкүн һәлл этмишдир. Инсан һейвани мәншәә малик олмагла узунмүддәтли инкишаф просеси нэтичэсиндэ индики дэрәчәйә чатмышдыр. Һәсәнбәй Зэрдабийә көрә инсан һейванат аләминдән нәш'әт этмөклэ ибтидада эн ачиз бир мэхлуғ олмушдур, лакин буна бахмаяраг вахтилә «ачиз олан инсан тамам мэхлуғун падышаһыдыр вэ онун белә

олмағына сәбәб онун бейнинин чох вэ она көрә әглинин артыг олмағыдыр»¹.

Һәсәнбәй Зэрдаби элми нөгтеи-нәзәрдән дүзкүн олараг инсанын һисс, дуйғу, шүүр вэ тәфәккүрүнүн мәнбәини материя олан бейиндә көрмүшдур. Бүтүн элмлэрин вэ о чүмлэдән тэбиэтшүнаслығын наилий-йәтинә әсасланан диалектик материализмә көрә шүүр мүййән шәкилдә эмэлә кәлмиш, өз ким-йәви тәркибинә вэ гурулушуна көрә сон дэрәчә мурәккәб олан материянын, йә'ни бейнин хассәсидир. Бейинсиз шүүр вэ тәфәккүр мүмкүн дейилдир.

Демәли, материянын хассәси олан шүүр һәмишә мөвчуд олмамыш о, инкишафын эн чох йүксәк пилләсиндә эмэлә кәлмишдир. Буна көрә шүүр бүтүн чанлы варлыглара хас дейил, ялынз хүсуси формада эмэлә кәлмиш материя мэхсусдур. Мәсәләнин диалектик материализм тәрәфиндән бу йол илә һәлл эдилмәсини элмин бүтүн саһәләриндәки наилийәтләр тәсдиг эдир.

Мә'лум олдуғу кими, гейри-үзви материядан үзви материя мейдана кәлмәсилә әлагәдар олараг үзви материя мэхсус олан бир сыра хүсусийәтләр дә мейдана кәлмишдир ки, бунлар да гычыгланма, дуйғу, һисс, шүүр вэ тәфәккүрдүр.

Үзви аләмдә биз ибтидаи вә али варлыгларын нөвлэринә раст кәлирик вә бунлардан бир гисми йүксәк дэрәчәдә инкишаф этмиш әсәб системинә малик олур, бә'зиләри исә буна малик дейилдирләр. Йүксәк әсәб системинә малик олан чанлы варлыглар хүсуси һисс органларына маликдирләр.

¹ Һәсәнбәй Зэрдаби, «Һәят» гзети, 1905-чи ил, № 121, сәһ. 2.

Ҳейванларда тәдричән дуйғу габиллийәти инкишаф эдәрәк, организмләрин гурулушунун вә әсәб системинин инкишафына уйғун бир сурәтдә яваш яваш шүүра чеврилмишдир.

В. И. Ленин языр ки:

«Материализм дә мәһз будур: материя һисс үзләримизә тә'сир эдәрәк дуйғу доғурур. Дуйғу бейиндән, әсәбләрин, көзүн тор гишасындан вә саирәдән, йә'ни мүйәйән гурулуш материядан асылдыр. Материянын мөвчуд олмасы дуйғудан асылы дейилдир. Материя биринчидир. Дуйғу, фикир, шүүр хүсуси гурулушлу материянын ән йүксәк мәһсулудур»¹.

В. И. Лениннин бу көстәришинә әсасән демәк олар ки, бизим өзүмүзүн мәнsub олдуғумуз вә һисслә гаврадығымыз мадди аләм еканә керчәк аләмдир, бизим шүүрумоз вә тәфәккүрүмоз, нә гәдәр һисслә гавранылмаз көрүнсә дә, бунлар мадди чисмани органын, йә'ни бейнин мәһсулудур.

Һәсәнбәй Зәрдаби инсанын гүввәт вә гүдрәтини онун әглинин артыг олмасында көрүр. Бу исә Зәрдабинин һәмин мәсәләни һәлл этмәкдә механики материализм мөвгеиндә дурдуғуну көстәрир. Һәсәнбәй Зәрдаби бурада бир мәсәләни унудур ки, инсаны инсан эдән әмәк олдуғу кими, инсанын шүүрунун, әглинин әмәлә кәлиб инкишаф этмәсиндә башлыча шәрт енә дә әмәк вә ичтимай мүнһитдир.

Анатомия вә физиолокия әлминин әсас вәзифәси организмнин һәят һадисәләринә мәхсус олан тәбии ганунларыны айдынлашдырмагдан, өйрәнмәкдән вә организмнин дахилиндә кедән һәят процессләрини тә'

йин эдән ганунлары мейдана чыхармагдан ибарәтдир.

Һ. Зәрдаби анатомия вә физиолокия әлмини Азәрбайчан шәраитиндә инкишаф этдирмәклә бәрәбәр, чанлы организмә бир там кими бахырды. Зәрдабийә көрә һәтта инсан организми илә һейван организми арасында о гәдәр дә фәрг йохдур. Зәрдаби инсан бәдәни илә һейван бәдәни арасында даим бир охшарлыг, бәнзәйиш олдуғу һаггында языр ки: «Инсанын бәдәнинин үзвләриндән данышан вахтда арабир дейририк ки, филан һейванын филан үзвүнә бах, һәгигәтән инсан да гейри һейванларын бири-сидир... Бунунла белә инсан емәк-ичмәкдә, нәфәс алмагда, доғуб-төрәмәкдә... һейванлар чүмләсинә дахилдир»¹.

Инсанын бәдәни илә али (мәмәли) һейванларын бәдәнинин мүгайисәси көстәрир ки, бунларын арасында чох бөйүк бәнзәйиш вардыр. Инсанын сүмүйү, әзәләләри, дахили үзвләринин гурулушу башга-башга һейванлардакы вә хүсусилә меймунлардакы кимидир. Апарылан тәдгигатлар көстәрмишдир ки, һейван вә инсан бәдәнинин гурулушу вә бәдәндә кедән әсас физиоложи процессләр бир-биринә охшаян һадисәләрдир. Инсан бәдәнинин һәят фәалийәтинә аид олан бир чох мәсәләләр ялныз һейванлар үзәриндә хүсуси тәчрүбәләр апарылдыгдан сонра һәлл олуна билмишдир.

Беләликлә гәбул эдилмишдир ки, һейванлар үзәриндә апарылан тәдгигат вә тәчрүбәләр инсан бәдәнини өйрәнмәк үчүн еканә васитә олмагла, бөйүк әһәмийәтә маликдир.

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 14-чү чилд, сәһ. 48.

¹ Һәсәнбәй Зәрдаби, «Һәят» гәзети, 1905-чи ил, № 121, сәһ. 2.

Ҳейванлар аләми ичәрисиндә инсан хусуси вә мүйәйән бир ер тутур. Ф. Энкелсин көстәрдийи кими, инсан ер үзәриндә һәятын инкишафынын хусуси бир дөврүнү тәшкил эдир. Инсанын анатомия вә физиолокиясынын өйрәнилмәси, эйни заманда инсанын һейванат аләми ичәрисиндә тутдуғу ери, онун эмәлә кәлмәси вә инкишафыны дүзкүн, материалистчәсинә анламағ үчүн бөйүк әһәмийәтә маликдир. Инсанын һейвани мәншәә малик олмасына вә онун бәдән гурулушунун һейванларын бәдән гурулушуна бәнзәмәсинә бахмаярағ, инсан бәдәни фәәлийәтиндә һейвандан фәргләнән кейфийәтли чәһәтләрин мөвчудийәти дәхи исбат олунмушдур.

Инсанлары һейванлардан фәргләндрән әсас чәһәтләр бунлардыр: инсанын дик кәзмәси, әлинин мүкәммәллийи, айдын нитги, йүксәк дәрәчәдә инкишаф этмиш шүүру вә әмәк аләти һазырламағ вә ондан кифайәт гәдәр истифадә этмәк габилийәти. Ф. Энкелсин дедийи кими, инсаны инсан эдән әмәкдир.

Зәрдаби инсанын узун заман давам эдән тәкамүл просеси нәтичәсиндә эмәлә кәлдийини сөйләмиш олса да, бу мәсәләни там бир материалист кими изаһ эдә билмәмишдир, йә'ни инсанын маһийәтини бир биоложи варлығ кими баша дүшмүшдүр. О, инсанын маһийәтини бир чох биоложи фәрдләр кими бир-бирилә тәбии әлагәләрдә көрүрдү.

Инсанын әсл маһийәти онун шүүрлу әмәк фәәлийәтинә, ичтиман һәята малик олмасындадыр.

Нәслдән-нәслә кечдикчә әмәк өзү даһа рәнкарәнк, даһа мүкәммәл, даһа чохчәһәтли олмушдур. «Овчулуға вә малдарлыға әкинчилик, сонра да әйирмә вә тохучулуг, метал э'малы, сахсычылығ сә-

һәти, вә кәмичилиқ әләвә олунмушдур. Тичарәт вә сәнәтләрлә бәрәбәр, нәһайәт, инчәсәнәт вә әлм мейдана кәлмишдир; тайфалардан милләтләр вә дөвләтләр эмәлә кәлмишдир. Һүғуғ вә сиясәт, онларла бирликдә исә, инсан варлығынын инсанын бейниндә фантастик ин'икасы олан дин мейдана кәлмишдир»¹.

Инсанын маһийәтини онун гүввәт вә гүдрәтини Карл Маркс өзүнүн Лүдвиг Фейербах һағгындакы тезисләриндә белә көстәрмишдир:

«Инсанын маһийәти, айрыча бир фәрдә мәхсус мүчәррәд бир шей дейилдир. Инсан маһийәти өз кәрчәклийиндә ичтиман мүнәсибәтләрин мәчмуудур»².

Һ. Зәрдабийә көрә харичи аләмин инсана олан тә'сири нәтичәсиндә инсанда дуйғу вә фикир эмәлә кәлир ки, бунун да мәнбәи бейиндир.

«Инсанын һәр бир һәрәкәти вә фикир дәрәчаты бейин иләдир вә бейин башда вә белдә олур вә ордан бәдәннин һәр бир тәрәфинә дамарлары кедир»³.

Һәсәнбәй Зәрдабийә көрә инсанын идрак просесинин илк пилләсини дуйғу органлары тәшкил эдир. Мадди аләмдәки конкрет шейләрин, чисм вә һадисәләрин биләваситә ин'икасы, формасы олан һисси идрак бүтүн биликләримизин биләваситә илк пилләсидир.

Һәсәнбәй Зәрдаби язырды: «Инсан әтрафда олан шейләри вә дүня илә олан мүнәсибәтини һәваси хәмсә вәситәсилә дәрк эдир. Һәваси хәмсәннин әввә-

¹ К. Маркс, Ф. Энкелс, Сечилмиш әсәрләри, II чилд, сәһ. 81. Бақы, 1953.

² Енә орада, сәһ. 406.

³ «Әкинчи» гәзети, 1875-чи ил, № 6, сәһ. 11.

линчиси гүвейи басирәдир ки, көзләрин васитәсилә, икинчиси гүвейи самиәдир ки, гулагларын васитәсилә, үчүнчүсү гүвейи шамәдир ки, бурун васитәсилә, дөрдүнчүсү гүвейи заигәдир ки, дил васитәсилә вә бешинчиси гүвейи ләмисәдир ки, бәдәнинин дәриси васитәсилә дәрк олулар»¹.

Инсан идракы мүрәккәб бир просес олуб, тарихән инкишаф әлир. Инсан идракынын илк аддымы әтрафдакы керчәклийн билаваситә чанлы мушанидәсиндән вә дуйғулары, гаврайышлары әһәтә эдән һисси идракдан ибарәтдир.

Һәсәнбәй Зәрдаби бу мәсәләнин, йә'ни дүнянын дәрк әдилмәси мәсәләсинин шәрһиндә йүксәйә галха билмәмишдир. О, метафизик вә механики материализм чәрчивәсиндә галмышдыр.

Нәзәрийә илә тәчрүбәни әлагәләндирмәйә чалышан Һәсәнбәй Зәрдаби һәлә «Әкинчи» гәзетинин илк нөмрәсиндә язмышдыр: «Бизим вә я гейри вилайәтләрдә олан әкинләрдән, онлары әкиб бечәрмәкдән, онлары әкиб бечәрән вәггиндә ишләнән әсбаблардан, әкин ерин тохум әтмәкдән, әкин ерин гүвәтли әтмәкдән өтрү о ерә гейри шейләр гарышдырмагдан, хүласә әкиндән вә әкини бичиб, көтүрүб гурудуб, дөйүб сахламагдан данышыг олачагдыр. Һәмчинин... малдарлыгдан вә маллардан әмәлә кәлән шейләрдән (мәһсуллардан—З. М.) данышыг олачагдыр, йә'ни бизим вә я гейри вилайәтләрдә нә гисим маллар сахламагдан вә нә чүр сахламагдан вә онлардан әмәлә кәлән шейләри нечә яхшыраг әмәлә кәтирмәкдән данышыг олачагдыр»².

¹ Һәсәнбәй Зәрдаби, «Һәят» гәзети, 1905-чи ил, № 110, сәһ. 2.

² «Әкинчи» гәзети, 1875-чи ил, № 1, сәһ. 1.

Демәли, Һәсәнбәй Зәрдаби инсанларын әмәли фәәлийәтиндә—кәнд тәсәррүфатында мәһсулдарлығын артырылмасында, гарамалларын чинсләринин яхшылашдырылмасында вә һейван мәһсулдарлығынын артырылмасында тәчрүбәйә бөйүк әһәмиийәт вермишдир.

Беләликлә, Һәсәнбәй Зәрдаби Азәрбайчан зәһмәткешләринин мадди вәзийәтини, онун мәдәни-игтисади һәятыны яхшылашдырмаг үчүн истәһсалатда, хүсусән кәнд тәсәррүфатында ени әләтләрин—машынларын тәтбиг олунамасыны зәрури һесаб әдирди. О, билирди ки, әмәйин сәмәрәли олмасы вә ағыр зәһмәт тәләб эдән ишләри йүнкүлләшдирмәк үчүн ени әмәк әләтинин, машынларын ролу вә әһәмиийәти бөйүкдүр. Әмәк мәһсулдарлығынын артырылмасында техниканын вә машынын ролуну дүзкүн баша дүшән Һәсәнбәй Зәрдаби язырды:

«Машын илә иш көрәндә 50 ил өмрдә көрдүйүн иши 10 илә көрүб, дәхн зиядә нәфбәрдар олу»¹.

Һ. Зәрдаби мүнһитин организмә олан тә'сирини вә мүнһитин дәйишмәсилә организмн дәйишмәсини материалистчәсинә изаһ вә шәрһ әтмишдир. О, «Әкинчи» гәзетиндә язырды ки, һейванларын балаларынын һамысынын рәнки бир чүр олмур. Мәсәлән: довшанларын яшыл түкләринин арасында арабир сейрәк, ағ вә гара түкләр дә олу. Бу һалда онларын рәнки түнд яшыл олмаз, бир аз боз олар. Әлбәттә ки, дашыг вә ачыглыға чыхан довшанларын балаларынын арасында бә'зиләринин рәнки бозтәһәр олу. Бу гайда илә бир нечә йүз, бәлкә мин ил кечдикдән сонра дашыгларда яшаян дов-

¹ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 11, сәһ. 1.

باراما قوردلىنى

يغنى ساخلاماق ايجون دستور الميلا

مزارمناك مبرير شؤرنده اولان باراما قوردلى ساخلاماق
تعليم ايدن مكاتب خانديك ديريكتورى يغنى بويوك
معلمى جناب بولەك انشاسيدىر

مردن العلمى نىسە ديلندن رين ديلە جناب ابرونوم كىيىمكى
بر حجه ايدوب اد دلدننه تىركى دلدە حسن دن الكوف دوبرودىر

بوسىو والعملىك اخريدى ايلكى ورق كاعدك اوستنمه قوردلرك
هر فوحيك اولره محرف اولان رادلرك بارامانك وكپكلرك
صورتلىرى كوسه رلر

تفليس شهرينده ۱۸۸۵ جىي سنهده

БОЛЛЕ.

КРАТКОЕ РУКОВОДСТВО

КЪ ПРАВИЛЬНОМУ ВОСПИТАНЮ ШЕЛКОВИЧЬЕХЪ ЧЕРВЕЙ

Перевелъ съ русскаго на татарскій языкъ
Гасанъ-бень Меликовъ

ТИФЛИСЪ.

Типографія Калд. Главнначальствующаго Гражданскою частью на Кавказе
1885.

*Барама гурдуну яхшы сахламаг үчүн дүстүрүл-
мәл* китабчасынын чилди.

шанларын һамысынын рәнки боз олачагдыр. Белә-
ликлә, һейванларын рәнки кетдикчә дәйишиб мүн-
тин рәнкинә уйғуналашагдыр.

Үмумиләшдиричи биоложи нәзәрийә үчүн, био-
локиянын бүтүн нәзәри проблемләринә анд олан
әсас һәлләдичи мүддәаны топламаг мүнһүм бир мә-
сәләдир ки, бу да ирсилийин вә дәйишкәнлийин мән-
бәләри вә хүсусийәтләри һаггында организмләрин
мүнһитә уйғунашмасы барәсиндә мүнһүм мәсәләлә-
рин дүзкүн тәдгиг олунмасыны тәләб әдир; һабелә
һәятын әмәлә кәлмәси вә маһийәти һаггындакы
чанлы организмин мүхтәлиф тәркиби, мәнбәи һаг-
гында, һөв вә һөв мүхтәлифлийи һаггындакы мәсә-
ләләрин дә өйрәнилмәсини тәләб әдир. Беләликлә
биоложи нәзәрийәнин инкишафында, чанлы тәбиә-
тин инкишафында әсас принципи ашкара чыхарма-
гын мүстәсна әһәмийәти вардыр. Белә бир мүнһүм
мүддәә организмлә онун һәят шәраитини гәбул эт-
мәкдән ибарәтдир. Һәсәнбәй Зәрдаби бу мүнһүм мә-
сәләни материалистчәсинә баша дүшмүш вә ону өз
әсәр вә мөгәләләриндә инкишаф этдирмишдир.

Материалист биолокия көрә организмин инки-
шаф этдийи шәраит һәм физики-кимйәви, һәм дә
биоложи шәраитдән ибарәт олан харичи мүнһити тәш-
кил әдир. Бундан әлавә, организмләрин яшамасы
үчүн зәрури олан шәраит анлайышына, айры-айры
һүчәйрәләрдән башламыш та һүчәйрәсиз тәшәккүлә
гәдәр организмин өз дахилиндә онун мүхтәлиф үзв-
ләринин вә органларынын инкишафы үчүн әмәлә
кәлән шәраит, йә'ни организмин өз дахилиндә онун
үчүн мөвчуд олан шәраит дә дахилдир. Организмин
һәят фәалийәти үчүн зәрури олан шәраит анлайы-
шына һәм дә биринчи һөвбәдә организм тәрәфин-

дөн ассимиляция олунуб онун чисминэ чеврилэн маддэлэр дэ дахилдир.

Бу маддэлэр олмадан организмн яшамасы вэ инкишаф этмэси мүмкүн дейилдир. Организм вэ һабелэ ону тәшкил эдэн бүтүн үнсүрләр өз фәрди инкишаф просесиндә мүһитлә үзви сурәтдә элагәдәдир. Лакин тарихи инкишаф просесиндә организмн тәшәккүл тапыб дәйишилмәсиндә мүһитин кәстәрдийи тә'сирләр дә организмн фәрди инкишафында тәчәссүм эдир. Ирси хүсусийәтләрин эмәлә кәлмәсиндә һәлләдичи ролу ойнаян енә дә мүһитдир. Харичи мүһит шәраити чанлы чисмләрин илк формаларына, биткиләрин вэ ибтидаи һейванларын организмләринә билаваситә тә'сир этдийи һалда, али һейванларын вэ инсанын организмнә исә— академик И. П. Павловун нәзәрийәсиндә исбат олундуғу кими—әсәб системи васитәсилә тә'сир эдир, һәм дә организмлә харичи мүһит шәраитинин вәһдәт тәшкил этмәсиндә әсас рол баш бейинә, хүсусән бөйүк баш бейнин габығына мәхсусдур. Демәли, һейванын ирсийәт характери үчүн, онун маддәләр мүбадиләси типн үчүн әсәб системи хүсусийәтләринин бөйүк әһәмийәти вардыр.

Организмин өзүндәки шәраитә кәлдикдә исә, һәмин шәраит чинси һүчәйрәләрин етишмәси просесиндә мәркәзи әсәб системинин вэ онун ән мүһүм апараты олан баш бейнин габығынын инкишафы просесиндә хүсусилә нәзәрә алынмалыдыр. Лакин организмн дахили гаршылыгы рабитәсинин ролу, организм үчүн сәчийәви олан бүтүн башга просесләрдә дә тәзаһүр эдир ки, буну организм просесинин мүхтәлиф кейфийәтләрдә олмасы да кәстәрир. Чүнки организм өз һиссәләринин гаршылыгы раби-

тәсинә көрә вә биринин дикәри үчүн шәрт олмасына көрә әйни заманда һәят фәалийәтинә малык олан бүтөв бир системи тәшкил эдир. Идеалист биологлар ирсийәт маддәсини, рүшейм плазмасыны, чинси һүчәйрәләри чисмин өзүндәи айырдылары һалда, материалист биологлар организм илә харичи мүһитин бу чүр идеалист-метафизикчәсинә айрылдығыны рәдд эдирләр вә чинси һүчәйрәләрлә бүтүн организм арасында вәһдәт олдуғуну сүбүт эдирләр.

Һ. Зәрдаби мүһитин организмә олан тә'сири нәтичәсиндә организмн дәйишилмәсини, тәбин сечилмәни дүзкүн изаһ эдәндән сонра, сүн'и сечилмәдә инсанын ярадычы фәалийәтини дүзкүн баша дүшүр.

Зәрдабийә көрә чанлы организмләрдә ени әләмәт вә хассәләр мүйәйән харичи шәраитин тә'сири алтында әмәлә кәлиб инкишаф эдир вә бу әләмәтләр һәмин шәраит давам этдикчә кәләчәк нәсилләрә кечир. Бу о демәкдир ки, организмн ирсийәт кейфийәтләри харичи мүһитдән, йә'ни мадди һәят шәраитиндән асылыдыр...

Һ. Зәрдаби яхшы баша дүшүрдү ки, битки вә һейванлар ганунауйғун сурәтдә инкишаф эдир, бу ганунауйғунлуғу өйрәнмәклә организмләрин ирсийәтини лазым олан чәһәтдә инкишаф этдирмәк олар. Буна әсасланан Зәрдаби ени битки сортлары вә һейван чинсләри етишдирмәк вәзифәләрини гаршыя гоюрду. Һәсәнбәй Зәрдаби «Әкинчи» гәзетиндә бу хүсусда язырды ки, инсан әлдә сахладығы һейваны өз мәгсәдинә мувафиг дәйишдирмәдән кечинә билмәз. Белә ки, зәриф гоюн юну лазым оларса башга ерләрдә олан зәриф юнлу мернос чинсли гоюн го-чуну кәтириб о бири гоюнлара гатмагла онлардан зәриф юнлу, яхшы гоюн етишдирмәк олар.

Демәли, Зәрдаби ени һейван вә битки чинсләрини етишдирмәкдә дүзкүн элми мәсләһәт вә йол көстәрмишдир. Һ. Зәрдабийә көрә бизим гарамалын аз мәһсулу, йә'ни аз сүдү олдуғу кими, аз да әти олур. Бунарлы яхшылашдырмағ үчүн о, «Әкинчи» гәзетиндә белә мәсләһәт верирди ки, бизим сағмал инәйимиз 5—6 стәкан сүд вердийи вә өзү дә 3 ай сағылдығы һалда, башга өлкәләрин сүд һейванлары күндә 23 стәкан сүд верир вә өзү дә ил узуну сағылыр. Бирчә доғмаға 2—3 һәфтә галмыш сағылмыр. Яхшы олар ки, онларын буғаларындан бирини алыб кәтириб бизим инәкләрлә чүтләшидрәсән вә онлардан төрәйән балалары илбәил сечиб нәтичәдә яхшы чинс, мәһсулдар һейван етишдирәсән.

Зәрдабинин бу фикирләриндән айдын көрүнүр ки, о, инсанын ярадычы гүввәсинә йүксәк гиймәт верир вә юхарыда көстәрилән бу ени һейван чинсләринин алынмасында мүнһитин тә'сири илә организмин истәнилән мәгсәд үчүн тәрбийә эдилмәсинин бөйүк әһәмиийәтә малик олдуғуну көстәрир.

Һ. Зәрдаби кәнд тәсәррүфаты мәһсулдарлығынын артырылмасы вә инсан сағламлығы үчүн мешәнин нә гәдәр бөйүк әһәмиийәтә малик олдуғуну гәйд эдәрәк белә язмышдыр:

«Мешә олан ердә зиядә яғыш яғыр, ол сәбәбә бу ер артыг нәм олур, йә'ни оранын һавасында су буғу чох олур вә белә һавада су буғу зиядә олмаға бинаән о ерин яйы чох исти вә гурағлыг вә ғышы чох союг олмур вә бир дә мешә союг күләк кәлән тәрәфдә оlanda о ери күләкдән мұһафизәт эдир... Инди мешәнин хейрини билиб һәр вилайәтдә әл илә мешә салмаға сә'й эдирләр. Чүнки бизим Гафгазда да бычаг сүмүйә даяныбдыр, йә'ни биз дә мешәлә-

римизи ғырыб тәләф әтмишик, һәр тәрәфдән яйда мүсәлла сәдасы вә ғышда тәзәк түстүсү кәлир. Она бинаән лазым кәлир ки, бурада мешә салмағын гәйдасыны бәян эдәк»¹.

Зәрдаби бөйүк рус алими Докучаевин мәһсулдарлығы артырмағ мәгсәдилә мешә салмағ һағғындакы нәзәрийәсиндән илһам аларағ буну Азәрбайчанда һәята кечирмәк үчүн вар гүввәсилә чалышмышдыр.

Һәсәнбәй Зәрдаби биолокия элмини нәзәри чәһәтдән яхшы билдийиндән дүзкүн элми мәсләһәтләр вермәклә кифайәтләнмәмишдир. О, әмәли сурәтдә ени битки нөвләри вә һейван чинсләри етишдирмәйә чалышмышдыр.

1889-чу илдә Тифлисдә кәнд тәсәррүфаты вә сәнәе мәһсулларынын Гафгаз сәркиси ачылмышды. Һәмин сәркидә иштирак эдән Һәсәнбәй Зәрдабийә ени буғда вә арпа нөвләри етишдирдийинә көрә верилән фәхри дипломда белә язылмышдыр:

«Тифлисдә кәнд тәсәррүфаты вә сәнәе мәһсулларынын Гафгаз сәркиси.

1889-чу ил.

Сәркинин 1-чи шө'бәсинин 1 вә 2-чи групплары үзрә тәғдим эдилмиш мәһсулларын ләяғәтини музакирә эдәрәк Эксперт комиссиону Бакы губерниясы Көйчай гәзасы Зәрдаб кәндинин әһли Һәсәнбәй Мәликову ән яхшы кейфийәтли арпа, буғда, ем оту—сылыф вә ән яхшы кейфийәтли самап етишдириб

¹ «Әкинчи» гәзети, 1875-чи ил, № 3, сәһ. 3.

элдэ этдний үчүн «Тунч медал» вэ III дэрэчэли фэхри дипломла тэлтиф эдир.

Бу дипломун Гафгаз кэнд тэсэррүфаты чэмиййэти тэрэфиндэн верилмэси мөһүрлэ тэсдиг олуноур.

*Тифлис шәһәри, 12 ноябр
1889-чу ил, № 4».*

Совет Иттифагы Коммунист партиясынын Мэркәзи Комитәси вэ ССРИ Назирләр Совети, сосялист кэнд тэсэррүфатынын бүтүн сәһәләрини даһа бөйүк сүр'әтлэ йүксәлтмәк вэ халг тэрэфиндэн ишләдилән маллар истәһсалыны артырмаг үчүн көрдүкләри тәдбирләр халгымыз тэрэфиндән бәйәнилмиш вэ зәһмәткешләрин эмәк чошғунлуғуна сәбәб олмушдур.

Партия вә һөкүмәтимиз көстәрмишдир ки, бүтүн кэнд тэсэррүфаты истәһсалатынын әсасы олан тахыл тэсэррүфатынын кәләчәк әсаслы йүксәлишини тәмин этмәдән, әһалинин артмагда олан тәләбатыны өдәмәк мөгсәдилә һейвандарлыг мәһсуллари истәһсалынын хейли артырылмасы вәзифәләрини еринә етирмәк олмаз.

Халгымызын мәнәфенни ифадә эдән партия вә дөвләт гәрарларында мәһсулдар дәнли битки олан гарғыдалыя кениш ер верилмишдир.

Совет Иттифагы Коммунист партиясынын Мэркәзи Комитәсинин 1955-чи ил январ Пленумунун гәрарында эн мәһсулдар дәнли битки олан гарғыдалынын әһәмиййәтиндән бәһс олунараг дейилир ки, гарғыдалынын әһәмиййәти бундан ибарәтдир ки, тәкликдә бу битки эйни бир вахтда ики мөсәләни—тахыл әһтиятынын артырылмасыны вә гарғы-

далы көвдәсиндән яхшы силос алынмасыны һәлл эдир.

Һәсэнбәй Зәрдаби дә гарғыдалынын бөйүк игтисади әһәмиййәтини, һейвандарлыгын, һейван мәһсулуңун артырылмасында онун йүксәк кейфиййәтли бир ем олдуғуну вахтилә дүзкүн баша дүшәрәк язырды:

«Гарғыдалы... бугдасы о әләфләрин һамысындан яхшыдыр. Әввәлән онун көкү дәринә кетдийиндән ери нәинки күчдән салмайыр, һәтта дәхи гүввәтли эдир. Санийән онун һәм башыны, һәм дә көвдәсини ат-мал яхшы ейир. Ону чәркә-чәркә бир-бириндән бир аршын аралы әкиб, етишән вахты гырыб, гурудуб гышда ишләдилләр»¹.

Бөйүк ичтимаи хадим вә тәбиәтшүнас алим Зәрдаби балыгчылыг тэсэррүфатына да бөйүк әһәмиййәт вермишдир. Она балыг тутмагдан өтрү ихтира этдийи аләт үчүн верилмиш дипломда белә язылмышдыр:

«Тифлисдә кэнд тэсэррүфаты вә сәнәе мәһсулларинын Гафгаз сәркиси.

1889-чу ил.

Сәркинин VII шө'бәсинин 57-чи групу үзрә тәгдим эдилмиш шейләрин ләягәтини мұзакирә эдәрәк, Эксперт комисйону Бакы губерниясынын Зәрдаб кәндиндән олан Һәсэнбәй Мәликову балыг тутмаг үчүн һазырладығы аләтә көрә III дэрэчәли фэхри дипломла вә мұвафиг тунч медалла тәлтиф этди.

¹ «Әкинчи» гәзети, 1877-чи ил, № 4, сәһ. 2.

Бу дипломун Гафгаз кәнд тәсәррүфаты чәмийәти тәрәфиндән верилмәси мөһүрлә тәсдиг олунур.

*Тифлис шәһәри, 12 ноябр
1889-чу ил, № 114».*

Бүтүн бу дедикләримиздән айдын олур ки, Зәрдаби һәгиги әлм вә әдәбийятын кениш халг күтләсинә хидмәт әтмәсинин әһәмийәтинин дәриндән дүшүнмүш вә бунларын халга чатдырылмасы уғрунда сөн нәфәсинәдәк чалышмышдыр.

Совет Иттифагы Коммунист партиясынын милли сиясәти вә бөйүк рус халгынын гардашлыг көмәйи сайәсиндә Азәрбайчан зәһмәткешләри хош күн вә сәадәт газандылар. Вахтилә бөйүк алим, маариф-пәрвәр, ичтиман хадим олан Нәсәнбәй Зәрдабинин нәчиб вә мүтәрәгги арзулары ялныз Совет һакимийәти дөврүндә һәгигәтә чеврилди.

ЧӘТИН СӨЗЛӘРИН ЛҮГӘТИ

А

А с а й и ш — сакитлик, динчлик
А р т ы г т а в а н а — чох гүввәтли, чох варлы

Б

Б а р о н — аға, (О заман Тифлиسدә отуран Гафгаз ча-
нишининә ишарәдир)
Б и ш ә к к — шәксиз, шүбһәсиз
Б ә я н — билдирмәк, демәк, сөйләмәк
Б а н н а д ә м — инсанлар, бәшәриййәт, адамлар
Б и н а ә н — бах: Она бинаән

Г

Г ә в а и д и - м ө в һ у м ә — мөвһумат гайдалары, авамлыг
Г а и д ә й и - ү л у м — әлм гайдасы, әлмин көстәрдийи
кими
Г ә р г — боғулмаг, батмаг
Г ә ф л ә т — биликсизлик, хәбәрсизлик, авамлыг

Д

Д а м — тәлә, алдатма
Д а п а — биликли, кениш мә'луматлы.

Ә

Әтфал — тифилләр, ушаглар, өвладлар
 Әшхаслар — шәхсләр, адамлар
 Әлһәгг — һәгигәтән, һәгиги, һәгигәт һалда, доғрусу
 Әф'ал — фәалийәт, иш, һәрәкәт, әмәл
 Әвамүлнас — авам адамлар, савадсызлар
 Әйһүһәннас — әй һисанлар! Әй адамлар! (мүрачәләт үчүн дейилән сөздүр)
 Әгдәм — әввәл, габаг
 Әлифлейла — минбир кечә (бурада «1001 кечә» нағылына ишарәдир)
 Әлачпәзир — чарәси олан, әлачы олан, мүаличә олуна билән

З

Зикр — ады чәкилән, яда салынан
 Зиндәканлыг — яшайыш, доланачаг
 Зиядә — артыг, чох
 Заһир — ашкар, айдын, көрүнән
 Зәлилү-хар — зилләтә дүшән, алчалан
 «Зинәти шәхс әлмү-әдяндыр» — адамын бә-
 зәйи әлмдир, биликдир
 Зилләт — әзийәт, әзаб

И

Илтимас — хаһиш, диләк, арзу
 Имтина — рәдд әтмәк, боюн гачырмаг
 Интихаб — сечмәк, сечиб айырмаг

К

Кәм-кәм — аз-аз, яваш-яваш
 Кәсб — газанмаг, әлдә әтмәк

К

«Күруһи хейрәсар» — яхшылыг әдәиләр, яхшы иш, хейир көрән адамлар
 «Күруһи никсифат» — яхшы хасийәтли адамлар, көзәл тәбиәтли шәхсләр

Л

Лейк — лакин, амма
 Либас — палтар, кейим

М

Мүрур — яваш-яваш
 Мааши әбдан — яхшы яшайыш, дүзкүн яшайыш
 Мүчаһид — чәһд әдән, гейрәт көстәрән, чалышан
 Мәшәггәт — әзийәт, ағыр зәһмәт
 Мистика — дини мөвһумат
 Мүртәкиб — пис иш тутмаг, бәд иш көрмәк
 Мәзийәт — үстүңлүк, яхшылыг, көзәл чәһәт
 «Мәзһәри зати кибриядыр әлм» — әлмин һәр шейдән уча олмасы көз габағындадыр, ашкардыр
 Мө'тад — адәт әтмәк, вәрдиш әтмәк, алышмаг
 Мумәлиһ — ады чәкилән, көстәрилән
 Мүсәнниф — китаб язән (бурада п'әсләр язана ишарәдир)
 Мискинәт — мискинлик, ачизлик
 Мәнзур — нәзәрдә тутулан, нәзәрә алынан
 Мәғз — бейин, әгл

Н

Надан — биликсиз, мә'рифәтсиз, савадсыз, ганмаз, тәрбийәсиз

«Насени хошмагал» — яхшы нәснәт эдән, нә-
снәтли сөзләр дейән
Нүмаян — ашкар этмәк, көстәрмәк
Нәф' — мәнфәәт, файда, хейир

О

Она бинаән — она көрә

Ө

Өврәт — арвад, гадын

П

Пүнһан — кизли, хәлвәти, үстү өртүлү
Пансион — гапалы мәктәб мә'насындадыр

Р

Рағиб — рәғбәт эдән, һәвәскара, һәвәслә истәйән
Рәхнә — зәрәр, зиян
Рәиййәт — бир дөвләтин вәтәндашлары мә'насын-
дадыр
«Рәисани вачибүл-ә'зәз» — һөрмәти вачиб
олан шәхсләр, һөрмәтли адамлар
Рүчу — мүрачнәт этмәк

С

Сәркәрдан — бош-бошуна, авара
Саил — диләнчи
Сүхтә — моллалыг охуян шакирдләр
Сүлүк — сүлһ, йола кетмәк, меһрибанлыг
Сәда — сәс
Саныйән — икинчисә, икинчи

Т

Тәһти-һимайәт — көмәйи илә, ярдымы алтында
Талиб — тәләб эдән, истәйән
Тәнәзүл — керә кетмәк, тәрәггидән дүшмәк
Тәгазәйи-зәманә — вахта көрә, зәманәнин тәләб
әтдийи кими, шәраитә мувафиг
Тәһһа — тәк, кимсәсиз, бирчә
Тәғйир — дәйишмә
Тәбәддүлат — чеврилиш, дәйишиклик

Ү

Үлкәр — улдуз
Үнс — әләгә, мүнәсибәт
Үнас таифәси — гадынлар, арвадлар.

Ф

Фәһм — аңламаг, баша дүшмәк
Фатализм — тәләә, бәхтә, гәзавүл-гәдәрә вә с.
бу кими әфсанәләрә инанмаг
Фанатизм — чәһаләт, наданлыг, мөвһумат
Фәна — пис, ярамаз, вәчсиз
Фаиг — үстүн, йүксәк олан
Фәхри-кибар — фәхр әдилән һөрмәтли адам мә'на-
сындадыр
Фейзи-зандә — артыг фәйдасы олан
Фейзи-сани — сонракы фәйдасы, икинчи фәйдасы

Х

Хәссә — хүсусән, хүсусилә
Хәялат — хәяллар, баш тутмаян шейи фикирләшмәк
(бурада әфсанә мә'насындадыр).

Б

Бәдьян — сайыгламаг, һәрзә, ялан
Бәднә — баш вермәк, үз вермәк, әмәлә кәлмәк
Бүснә-тәдбир — яхшы тәдбир, көзәл әмәл, яхшы
нш
Бүкәма — алимләр, философлар, биликли адамлар
Бәваси-хәмсә — беш дуйғу, һиссә (көрмә, әшитмә,
дад билмә, тохунма, һй билмә)

Ч

Чәмийәти-хейрийә — көмәклик чәмийәти,
ярдым чәмийәти
Чәһл — әлмсизлик, авамлыг
«Чәмрейн-дөвран» — зәманәнин оду, дөврүн бә-
ласы

Ш

Шакир — шүкр әдән, разы галан, разылыг әдән
Шүәра — шаирләр, шеир язанлар.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

I һәсәнбәй Зәрдабинин дөврү	9
II һәсәнбәй Зәрдабинин һәят вә ярадычылыгы . .	26
III һәсәнбәй Зәрдабинин дүнякөрүшүнүн формалаш- масына габагчыл рус әлм вә мэдәнийәтинин тәсири	42
IV һәсәнбәй Зәрдабинин маарифчилик фәалийәти .	67
V һәсәнбәй Зәрдаби «Әкинчи» гәзетинин бани- сидир	96
VI һәсәнбәй Зәрдабинин тәбии-әлми көрүшләри .	139
Чәтин сөзләрин лүгәти	185

Мамедов Заман Аслан оглы

ГАСАН-ВЕК ЗАРДАБИ

(на азербайджанском языке)

Хүсуси редактору *Р. Нуруллаев*

Редактору *Ф. Гәһрәманова*

Чилди рәссам *М. Гасымовундур*

Бәдди редактору *Ф. Гулиев*

Техники редактору *В. Авадеева*

Корректору *Ш. Новрузова*

Чапа имзаланмыш 18/V 1957-чи ил. Форматы $70 \times 108 \frac{1}{2}$ —3 . 8,22 чап вәраги. (Уч. нәшр. вәраги 8+1 япышдырма шәкил), ФГ 16611.

Тиражи 10000. Сифариш 157.

Гиймәти 3 м.' 25 гөл.

Ушагкәнчәшр, Бакы, Фиолетов күчәси, 8.

Азербайжан ССР Мәдәниәт Назирлинини

«Гызыл Шәрг» мәтбәәси

Бакы, Нәзи Асланов күчәси, 80.

ДҮЗӘЛИШ

Сәһ.	Сәтир	Кетмишдир	Охунмалыдыр
14	юх. 13	чевриләси	чеврилмәси
51	аш. 3	1858	1862
113	юх. 4	доран	дәвран
189	аш. 1	мә'насыздадыр	мә'насындадыр

SM.257.

1957

249